

**ЗИНОВІЙ АНТОНЮК**

# **КОНСПЕКТ САМОУСВІДОМЛЕННЯ**

**ЧАСТИНА 2**

ХАРКІВСЬКА ПРАВОЗАХИСНА ГРУПА

ДУХ І ЛІТЕРА

ХАРКІВ–КИЇВ

2007

На обкладинці використана графічна робота худ. І. Остафійчука

*Відповідальні за випуск:* Євген Захаров,  
Костянтин Сігов, Леонід Фінберг

*Редактор:* Ніна Кусайкіна

*Художнє оформлення:* Світлана Невдащенко

*Комп'ютерна верстка:* Олег Мірошниченко

**Антонюк Зиновій**

**Конспект самоусвідомлення.** Частина 2 / Харків—Київ: Дух і  
Літера, 2007. — 336 с.

ISBN 978-966-378-058-0.

ISBN 978-966-378-058-0

© З. Антонюк, 2007

© С. Невдащенко, художнє оформлення, 2007

© Харківська правозахисна група, 2007

© Дух і літера, 2007

## IX. ХТО – «ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТ», А ХТО – «НАЦІОНАЛІСТ»?

---

Думаю, що таке запитання не раз зринало в читача при гортанні сторінок попереднього розділу. Виникало воно і в мене в процесі складання цього конспекту: тим більше, коли читаєш оцінку одних і тих же подій явищ чи постатей історичного процесу за різних періодів радянської влади. Такий аспект порівняння, мабуть, зацікавить багатьох з тих, хто зіткнеться з цими «історичними метаморфозами».

Мій ровесник, як і я сам, добре засвоїв, що як Центральна Рада, так і Директорія, чи гетьманат, були «зборищем українських буржуазних націоналістів», що всі ці інституції служили «інтересам української націоналістичної буржуазії». Правда, Директорія являла собою «зборище особливо небезпечних націоналістів», бо обіцяла зовсім «відсторонити нетрудові класи від участі в керуванні державним життям», бо «скликала так званий «Трудовий конгрес» так званих трудових рад» і т. д. і т. д.

Але ось мені до рук потрапляє збірник статей В. Винниченка, виданий за радянської влади. Збірник цей вийшов не як приватне якесь видання, а під титлами «Українська Соціалістична Радянська Республіка» 1920 року в Харкові і називався «Винниченко проти Петлюри». Особливо цікава передмова до цього збірника, її написав член ЦК КП (б)У В. Блакитний (Еланський). Ця передмова має назву «Дві постаті». Ось витяги з неї:

«Революція на Україні висунула на кін історії дві колоритні, дві характерні і своєрідні постаті.

Винниченко і Петлюра, – це яскраві символи двох груп «української демократії», що стала на чолі національної революції, це два живі образи різних щаблів її розвитку. Талановитий письменник – новатор, революціонер в літературі і в громадському рухові, один з перших українських співців робочої кляси – Володимир Винниченко з пер-

ших днів революції став до керма її на Україні, як провідник української соціал-демократії, як ініціатор Центральної Ради, як голова Генерального Секретаріату, потім як голова Ради Народних Міністрів і зрештою – як голова Директорії УНР.

Знаменувало це спробу трудової, робітничої і селянської української інтелігенції, з хворобливо-чутливим національним почуттям здійснити революційним шляхом максимум національних здобутків, погодивши момент національного і соціального визволення в буржуазній революції.

Висуваючи на перший план національне визволення – мимоволі через слабкість національно свідомих власних сил змушена була вона йти на компроміс із власною «ріднесенькою» буржуазією, берегти «єдність національного фронту», офіруючи йому несвідомо інтереси робітничої кляси, інтереси революції...

І цей момент, – момент признання соціалістичної суті революції з боку рештків чесної, трудової інтелігенції – є моментом остаточного знищення «єдиного національного фронту», моментом повного завершення національної революції.

Винниченко – комуніст. ...Винниченко – уповноважений посол у С.С.Р. у Відні. Винниченко – член Всеукраїнського Центрального Виконкому Рад робітничих і селянських депутатів».

«Друга постать, постать «Головного отамана Симона Петлюри» виросла з-за спини Винниченків у самому ході Української революції, викинена вгору хвилями революційного моря, появилася на першому плані в останні часи»...

Цей документ вартий того, щоб його перечитати декілька разів. Як сильно міняється оцінка подій і людей великої української революції в різні епохи і...

А тепер слово самому Винниченкові, який у брошурі «Поворот на Україну» від 1926 року про себе і про весь поворот українців з еміграції на Радянську Україну на початку 1920-х років написав таке:

«...маю свою літературну працю, якою можу по мірі сил своїх служити соціалізму й національному відродженню нашого народу й з-за кордону, як служив цим цілям навіть з тюрми». (підкреслення нові).

## IX. Хто – «інтернаціоналіст», а хто – «націоналіст»?

«...Мета повинна бути все та сама, єдина: цілковите (підкреслення автора) соціальне й національне визволення нашої нації, творення соборної самостійної й незалежної держави працюючого робітничо-селянського народу нашого. А цим самим служіння визволенню всього працюючого, поневоленого, експloatованого людства, всіх народів на нашій землі, творенню загальнолюдських невмирущих цінностей.

Це – найвища, найкраща мета людини».

Тепер же Винниченко – «запеклий український буржуазний націоналіст», як ще донедавна таким називано самого Блакитного, називано Скрипника, називано... Та й кого тільки з національно свідомих українців не називано так!..

Зате «мужественный сын великого русского народа» Артем, що на III з'їзді КП (б)У різко виступав проти лінії Скрипника словами:

*«...вы ругаете в нашем лице работу и политику всей партии. Так и говорите: «Мы украинские сепаратисты, мы хотим здесь, на Украине, играть свою мировую политику». Извините, эту политику вы играть не будете. Будет единая Российская компартия и только она будет вести политику»,* – сьогодні в усіх працях, йому присвячених, називається не інакше, як «славний син українського народу»! Цікава метаморфоза!..

Справжній великий син українського народу Винниченко «стає лютим ворогом українського народу», а «мужественный сын великого русского народа» Артем (Сергєєв) стає раптом з якихось причин «славним сином українського народу».

Ще навіть наприкінці двадцятих років у «буржуазному націоналізмі» пізніших «українських дрібнобуржуазних», «українсько-польських» чи «українсько-німецьких націоналістів» не звинувачували. Тоді писалося тільки про декого з «них, пізніших» як про кримінальних злочинців, що порушували спокій мирного населення.

Деякі цитати, з одної серед книжок такої серії, наводжу нижче, тим більше, що вона містить цікаві думки про рушійні сили повстанського руху в Україні в той бурхливий період (А. Буйский, Красная Армия на внутреннем фронте, Государственное издательство, отдел военной литературы, Москва-Ленинград, 1927 год.):

«Особенно тесную дружбу с уголовниками вел знаменитый украинский «головной атаман» Симон Петлюра, вся политическая деятельность которого состоит из погромов и грабежей.

Заняв какой-либо город или местечко, петлюровцы начинали с того, что вырезывали всех советских работников, коммунистов, затем устраивали общий погром, а всякий погром начинался с того, что выпускали из мест заключения всех уголовников и давали им возможность принимать самое деятельное участие в погроме и грабежах. Понятно, что эти уголовники по окончании погрома торжественно вступали в петлюровские войска. Шайки атаманов, действовавших на Украине, – Тютюнника, Зеленого, Струка, Чучупаки, Пирховки, Трепета, Лизнюка, Ангела, Магомета, Железняка, Сатаны, Мордалевича, Шубы, Гуляй-Гуленко и многих других состояли главным образом из уголовников.

...По окончании войны с белополяками он (Петлюра) еще некоторое время боролся с Красной Армией мелкими разбойничьими отрядами, но был окончательно разбит и по требованию Соввласти разоружен поляками. После этого проживал в Париже; в 1926 г. был убит русским эмигрантом (беженцем) Шварцбартом.

...Злостные дезертиры, грабители, убийцы и прочие уголовники составляли небольшое, но крепкое и постоянное ядро любой бандитской шайки. По окончании боевых действий в каком-нибудь районе мятежное крестьянство обыкновенно оставалось на месте, прятало до случая оружие, а уголовное ядро вместе со своим батькой перебиралось в последующий район и снова здесь обростало повстанцами нового района. Благодаря этому волна восстания перекачивалась из волости в волость, и в этом – секрет неуловимости бандитов, их живучести и тех трудностей, какие приходилось испытывать Красной Армии в борьбе с бандитизмом.

...Война в своем районе давала повстанчеству (выходить, що автор словом «бандитизм» називає повстанський рух, що тоді охопив усю Україну!..) большие выгоды по сравнению с частями регулярных армий, потому что на месте боевых действий повстанцам известен был каждый куст, каждая тропинка. Это позволяло им всегда появляться врасплох и скрываться бесследно. Живя у себя дома среди сочувствующего населения, повстанцы не нуждались ни в продовольственных складах, ни в больших обозах, которые так связывают регулярные части. Кроме того, происходя из одного района, волости, часто из одной деревни, повстанцы в большинстве были известны друг другу. Это укрепляло спайку между ними и, кроме того, легко позволяло вылавливать подосланных агентов и вообще «чужаков».

...Гор. Изюм был захвачен повстанцами, например, таким образом. Незадолго перед тем разбитые бандиты по обыкновению рассыпались по уезду, а затем, выяснив, что в Изюме оставлены не особенно большие части красноармейские, решили занять город. Они выбрали базарный день, когда с утра в город тянулись воза с соломой, сеном, продовольствием, в каждом возу был спрятан бандит и даже пулеметы. Когда возов на базаре накопилось достаточно, бандиты вылезли и при помощи приехавших на базар кулаков напали на расквартированную в разных местах часть и перебили всех красноармейцев...

Такие условия и особенности повстанчества и его боевых действий делали борьбу с ним Красной армии весьма упорной и тяжелой, особенно на Украине...

Вся Украина в течение 3-4 лет была местом действий многочисленных батек и атаманов, которые затрудняли боевые действия Красной армии на внешних фронтах, нарушали работу советских учреждений. Из всех их наиболее опасным, наиболее живучим оказался Махно, по имени которого называется и все повстанческое движение Левобережной Украины...

Сам Махно – сын крестьянина из Гуляй-поля, анархист, до 1917 г. сидел в царской тюрьме за убийство пристава, а в 1918 г. с группой своих односельчан встал во главе одного повстанческого отряда. Этот отряд так успешно действовал против немцев, что к Махно потянулись все недовольные существующим порядком. С уходом немцев Махно стал действовать против Деникина. Его отряд препятствовал мобилизации, реквизициям, проводимым Деникиным, уничтожал обозы, мелкие белогвардейские отряды и т. д. Это повело к тому, что крестьянство увидело в Махно человека, который защищает его интересы, и оказывало ему полную поддержку. Отряд Махно сильно разросся, стал называться «повстанческой Армией Украины» и принялся так вредить Деникину, что тот должен был для охраны тылов срывать с фронта свои лучшие части, которые все-таки успеха не имели и только научили Махно, как действовать против регулярной конницы. Борьба носила общекрестьянский характер, а потому все слои деревни, от кулака до бедняка, поддерживали ее. Другой вооруженной силы, боровшейся с белогвардейщиной, можно сказать, в самом сердце ее, не было, а потому повстанческая армия в то время могла считаться революционной...»

Сьогодні оцінка подій 1917–1920 років в Україні гранично спрощується: не було жорстокої боротьби, коли радянська влада спираючись на куркулів придушувала повстання бідняків, була тільки «купка запеклих ворогів українського народу» (серед них і пізніші академіки АН СРСР), що «намагалися продати Україну іноземному імперіалізму» (спочатку було відомо, що німецькому, тоді французькому, а в останні роки «виявилось», що все таки в першу чергу американському імперіалізму). Проти цієї «купки мерзенних зрадників» і вів «героїчну боротьбу український народ» (в особі «своїх славних синів» типу Артема) і т. д. і т. д.

Тут доречно торкнутися питання про так званий націоналізм, про патріотизм, про національно-визвольну боротьбу тощо. Інакше кажучи, того, що зумисно плутається і широко використовується для шельмування і цькування по сьогодні усього, що за тих чи інших історичних умов стояло на заваді до «щасливого злиття» усіх народів і націй в «новое сверхнациональное образование» довкола «великого русского народа».

Що така аргументація не нова, можна переконатися із статті проф. М.П. Чубинського «Украинская идея и ее правовые постулаты», що з'явилася друком у Москві 1913 року. Головні місця статті такі:

«...Уже общим местом становится положение, что в наши дни замечается возрождение и яркий рост национальной идеи, а в связи с ней находится целый ряд важных и сложных вопросов, перед решением которых «воленс-ноленс» стоят современные государства.

Поэтому, интересуясь вопросами, связанными с украинской идеей, мы этим самым прежде всего становимся лицом к лицу с вопросом о национальной идее вообще. И здесь мы должны констатировать, что эта идея в наши дни встречает много врагов, как недобросовестных, так и добросовестных. Конечно, останавливаться стоит лишь на последних, и мы, обращаясь к ним, должны посчитаться прежде всего с глубоко-интересным научным течением, которое требует уничтожения национальных «предрасудков» и рисует прекрасную перспективу сближения всего человечества на почве солидарности и объединения духовной культуры.

При всем сочувствии указанной перспективе мы все же должны проверить, верен ли тот путь, который указывается для достижения пре-



красного будущего, и правильна ли оценка национальной идеи и ее значения в современной государственной жизни.

Упомянутое нами научное течение относится к этой идее отрицательно. Национальная идея до сих пор была всегда связана с отстаиванием прав национального языка, – и это объясняется ошибкой. Обрисовывая нацию как историческое и культурное единство, указывают, что нация не связана единством происхождения, не тождественна с понятием расы или племени, и поэтому для понятия нации не обязательны ни общность антропологических признаков, ни общность языка. Пример – Англия и Северная Америка, которые говорят на одном языке и составляют различные нации, и Швейцария, где четыре языка и одна нация.

Бесспорно, что понятие «нация» определить чрезвычайно трудно. Существование многочисленных и противоречивых попыток определения заставляет нас признать, что мы имеем дело с явлением чрезвычайно сложным; не найдено ни простой формулы, ни определения, построенного на едином признании. Верно, что нация не всегда тождественна с расой или племенем, но верно и то, что для многих наций расовое или племенное единство является признаком весьма существенным; верно, что общность языка не характеризует нации во всех без исключения случаях, но еще более верно, что для подавляющего большинства наций самым важным и существенным признаком, демаркационной линией, отделяющей одну нацию от другой, является именно язык.

Другого, более удовлетворительного признака нет. Когда говорят, что нация лишь историческое и культурное единство, то перед нами формула, не отличающаяся полной определенностью: если в понятие культурного единства включить понятие языка, то это разрушает намерение авторов формулы; если не включить, то формула во многих случаях окажется неприемлемой, ибо многовековое существование бок-о-бок при одинаковых культурных условиях, но при разности племенного происхождения и языка, часто не только не сформировало из двух наций одну, но, напротив, создавало между ними обостренную борьбу.

Высказавшись, таким образом, за признание языка основным элементом для понятия «нация», обратимся теперь к содержанию национальной идеи и ее роли. И здесь мы встретимся с целым рядом недоразумений.

Так иногда, признавая, что национальная идея сыграла громадную историческую роль и явилась важнейшим фактором в деле борьбы со старым абсолютическим государством за признание права народов в противовес правам королей, в то же время утверждают, что теперь историческая миссия этой идеи уже выполнена и самая идея уже отжила свой век и теперь вырождается.

Но тщетно мы будем искать доказательств последнего положения, хотя казалось бы, ясно, что и теперь человечество знает картины явного или плохо прикрытого абсолютизма, стеснения прав народов и т.п., а, следовательно, о выполнении даже той миссии, о которой шла речь, окончательно и с уверенностью говорить не приходится.

Если же, переходя на другую почву, утверждают, что во главе современных государств стоит буржуазия, а поэтому на практике национальные идеи суживаются в задачи буржуазии, преследующей свои корыстные цели под национальным флагом, в то время рабочие протягивают через границы друг к другу руки, то мы с такой постановкой вопросов решительно согласиться не можем.

Своекорыстие буржуазной политики, печальные примеры которого столь часты в современной истории, отнюдь не является органически связанным с национальной идеей, которая не является ни идеей классовой, ни в частности буржуазной... История дает немало примеров того, как тот или иной народ, забывая о классовой борьбе, объединяется для дружной защиты от опасности, грозящей его национальному достоянию, языку и культуре, хотя бы посягательство шло от народа более передового и культурного, ибо здесь защищаются блага всего народа, одинаково близкие и буржуазии, и пролетариату.

Равным образом нельзя без серьезных оговорок принять положения, будто всякая проповедь национальной идеи всегда обращается более к темным, чем к светлым, сторонам человеческого духа и питается враждой к чужому более, чем любовью к своему, а также будто бы высокая идея солидарности всего человечества встречает главное препятствие к своему осуществлению в национальной идее, которая стоит тормозом прогрессу, питая рознь народов, гнет одного другим, объявление превосходства своих качеств над чужими, милитаризм, огрубение нравов и т.п.

Мы вполне признаем, что в приведенных указаниях заключается много верного, но в то же время мы думаем, что это верное смешано

с неверным, а по существу своему отнюдь не может всей тяжестью лечь на национальную идею. Несомненно, что национальная идея иногда принимает крайние, уродливые и дикие формы; на ней часто строят гнет и насилие; она может вырождаться в шовинизм со всеми печальными его атрибутами. Но никогда не следует смешивать злоупотребление какой-нибудь идеей с сущностью этой идеи. Нет ни одного учреждения, ни одного понятия, ни одного верования, какого нельзя было бы извратить. Необходимо поэтому, не ограничиваясь констатированием извращений, как бы много их ни было, доказать несостоятельность идеи по существу, а сделать это в отношении национальной идеи до сих пор оказывалось невозможным.

В исторической жизни народов эта идея во многих отношениях является светлой и жизненной... пока нация жива, она, сохраняя свой жизненный нерв, – свой язык, – в привязанности к нему находит одно из лучших своих проявлений, ибо любовь к родному языку, впитываемая вместе с молоком матери, есть могучий двигатель прогресса, есть та почва, на которой создаются шедевры национального творчества вообще и в области искусства и литературы – в частности; созидаая их, каждая нация влагает сюда те лучшие соки интеллекта и сердца, каких на чужой почве она дать не может, и таким путем вместе с ростом каждого отдельного национального творчества достигается максимальное увеличение сокровищницы общечеловеческой культуры... всякие же попытки давления и стеснения, на каких бы основаниях они ни производились, не исключая и самых возвышенных, должны быть признаны по указанным соображениям вредными и делу данной нации, и делу общечеловеческой культуры.

Не забудем, кроме того, что жизнь для развития и яркости требует не нивелировки, а разнообразия, какое является синонимом разносторонности. Пользуясь образным выражением Спасовича, должно сказать, что могучий и органический аккорд нескольких колоколов лучше, чем однообразный тонный, хотя и оглушительный гул, который может дать один громадный колокол, если в него будут слиты отдельные колокола.

Тесное соединение народов, солидарность и братство между ними, словом все то, что справедливо считают величайшей из задач, и разрешению которых должно стремиться человечество, может и должно быть достигнуто и без посягательств на национальную идею... Когда любовь к своему нераздельна с уважением к чужому, когда борьба за

свои национальные права соединяется с признанием таких же прав каждой другой нации, тогда национальная идея дает человечеству все свои лучшие плоды и ни в чем не является помехой грядущему когда-нибудь великому союзу народов.

Теперь, если мы от отвлеченного обсуждения идеи обратимся к ее осуществлению, то мы увидим, что в государственной жизни, в рамках регулируемого правом государственного устройства, национальная идея для достойного бытия своего должна вылиться в определенные правовые постулаты. И здесь во весь рост перед нами встает различие старого абсолютического полицейского государства и нового правового конституционного.

Первое основано на идее всесторонней опеки власти над народом; оно отрицает принципы свободы и высший разум правителей противопоставляет «ограниченному разуму» подданных. Национальную идею оно признает лишь в виде официальной народности, требуя, чтобы государственная нация являлась господствующей, и создавая ей привилегированное положение; на каждый шаг оно требует разрешения, каждую попытку общественной организации встречает подозрительно и берет под контроль, даже веру не предоставляет свободному усмотрению и лишь эволюционирует в этой области от крепостного «куюс регио, эюс религио» в сторону большей или меньшей терпимости, отнюдь не переходящей в свободу совести...

Обращаясь теперь от национальной идеи вообще к специально интересующей нас украинской идее, мы увидим следующее.

В рамках нашего старого государственного строя, конечно, о свободе украинского культурно-национального самоопределения и развития не могло быть и речи; для них не было прочного правового основания ибо шаг за шагом те автономные политические и культурные права, которые торжественно были признаны властью при присоединении Малороссии, отнимались и попирались, пока от них не осталось и следа.

Особенно характерно, что борьба велась не только с началом политической автономии, не менее энергично шла борьба с самобытной украинской культурой. Уже в 1698 г. патриарх Иоаким наложил тяжелую руку на церковную украинскую литературу, а ряд указов, начиная с 1720 г. и, имея в виду украинский язык, ставил при книгопечатании требования, чтобы сравнительно с великорусским языком в книгах «никакой розни» и «особого наречия» не было. Кульминаци-

онного своего пункта эта система достигает в знаменитом афоризме «либерального» Валуева, что «никакого малорусского языка нет и не было» и в знаменитом указе 1876 г., который, за незначительными изъятиями, определил как ввоз из-за границы книг, так и печатание их в России «на малорусском наречии воспретить».

И все эти тяжкие испытания народ вынес, не потеряв ни своего языка, ни своих культурных особенностей, ни своего национального самосознания. Даже враги его признают это, иногда в ущерб последовательности собственных рассуждений. Так, например, академик А.И. Соболевский в статье «Русский народ как этнографическое целое» наряду с полемическими выпадами против украинофильства, в одном месте утверждает, что «начало ассимиляции положено» (хорошее «целое», где есть лишь начало ассимиляции!), в другом месте без всяких доказательств утверждает, что умеренное в политическом отношении большинство и особенно крестьянство «считает себя за один русский народ с великоруссами», а в третьем вынужден признать, что «малоруссы держатся за свой язык и свои бытовые особенности», и что «столетие близкого соседства малороссов с великороссами не превратило их в великороссов».

Таким образом наш старый политический строй, причинив украинскому народу много тяжких страданий и затормозив его свободное культурное развитие, все же не смог истребить его национального самосознания...

Первым важным последствием нового порядка является то, что уже более нет надобности останавливаться на спорах о том, имеется ли у нас язык или только украинское наречие, и в связи с этим на благожелательных указаниях, что для самих же украинцев лучше развиваться на почве более богатой общерусской культуры.

Не говоря уже о том, что «наречие», имеющее богатую культуру, из которой нередко черпается материал для переводов на все важнейшие европейские языки, «наречие», на котором издано много научных трудов и ведется (в пределах Австрии) преподавание в средней и высшей школах, очевидно выросло до пределов, вполне соответствующих термину «язык». Дело не в этом, а в том, что народ, говорящий на этом наречии и дорожающий им, имеет право поблагодарить за благожелательные советы и сказать: «Пожалуйста, не опекайте меня и позвольте мне самому знать и определять, что для меня лучше; это мое право. Если вы истинные и искренние сторонники свободного

государственного строя, то будьте последовательны, откажитесь от принципов старого полицейского государства и не решайте за других, что им лучше и выгоднее». То же можно ответить и тем, кто считает опасным для общерусского дела развитие самостоятельной украинской культуры и призывает к энергической борьбе с национальным украинским движением. ...Этим «сепаратизмом» прежде враги украинского народа старались пугать правительство, теперь стараются пугать русское общество. В отличие от прежнего теперь выпускают иногда уже не брошюры и памфлеты, а целые книги. Такова, например, нашумевшая книга С.Н. Щеголева «Украинское движение, как современный этап южно-украинского сепаратизма». Книга эта получила должную оценку на страницах «Украинской жизни» и в других русских и украинских прогрессивных изданиях; ... но цель достигнута: к движению в глазах сфер приклеен ярлык, создающий основание для разнообразных репрессий, которые после литературных трудов Г. Щеголева возросли и количественной и качественно.

А тепер про сучасний ярлик — «націоналізм». Що ж воно таке? Ось як тлумачить націоналізм британська енциклопедія.

«НАЦІОНАЛІЗМ – почуття, при якому найвища відданість індивіда належить нації-державі».

Хоч прив'язаність до рідної землі, до батьківських традицій і встановлення територіального повновладдя, як відомо, були в усій історії головними почуттями, що проявлялися з різною силою, націоналізм тільки наприкінці XVIII ст. став загальновизнаною творчою силою державного й особистого життя та одним з найбільш, коли не найбільш, вирішальних факторів історії. Таким чином, націоналізм – сучасний рух. Але за короткий час свого існування, як переважний елемент соціального життя і організації, проявив таку динамічну життєздатність і такий всеохопний характер, що часто помилково розглядають його як постійний або, нарешті, дуже стародавній чинник історії. В дійсності націоналізм виник як провідна сила в XVIII ст. у Західній Європі і Північній Америці. Американську і французьку революції можна розглядати як його перші могутні прояви. Із Західного світу він у XIX ст. поширився до Центральної Європи, потім, до середини століття, до Східної і Південно-Східної Європи і на початку XX ст. проявив себе на стародавніх землях Азії та Африки, опісля проник до нових країн Латинської Америки. Націоналізм тепер став домінуючою силою в усьому світі настільки, що XIX ст. називають

## IX. Хто – «інтернаціоналіст», а хто – «націоналіст»?

---

«віком націоналізму» в Європі, а ХХ ст. засвідчило піднесення національного руху в Азії.

Націоналізм включає ототожнення держави або нації з народом, або щонайменше, бажання визначити протяжність (розміри) держави відповідно до етнографічних принципів. У вік націоналізму, і тільки у вік націоналізму, загальновизнаним принципом є те, що кожна нація може створити державу, свою державу, і що держава повинна включати всю націю. Раніше держави, або території під одним керівництвом не обмежувалися нацією, відданість населення не належала до нації-держави, а до різних інших форм політичної сутності: держава-місто, феодалний маєток і пан, династична держава, релігійна група або секта.

Національна держава не тільки не створювалась на більшому проміжку часу історії, протягом тривалого часу вона не з'являлась навіть як ідеал. У перші п'ятнадцять століть нової ери ідеалом була універсальна держава світу, а не відданість до якоїсь окремої політичної сутності...

У середні віки цивілізація розглядалась як визначена релігією (дві цивілізації – християнська і мусульманська). Пізніше, у період ренесансу і класицизму, класична норма для всіх народів – латинська або арабська, пізніше – французька – для всієї Європи. І тільки під кінець ХVІІІ ст. вперше цивілізація розглядається як визначена нацією і цей принцип просувається далі: людина може одержати освіту тільки своєю материнською мовою, а не мовами інших цивілізацій... З кінця ХVІІІ ст. націоналізація освіти і народного життя йшли поруч із націоналізацією держави і політичної законності. В багатьох випадках поети і вчені першими підкреслювали культурний націоналізм, реформували національну мову, піднімали її до рівня літературної мови, заглиблювалися в минуле нації, готували таким чином основи для того, щоб політичні вимоги, в яких дух націоналізму випещували письменники і просвітителі, були підняті народом.

Піднесення націоналізму в ХVІІІ ст. як основної рушійної сили було підготовано великим числом складних подій: створення великих і централізованих держав – абсолютистських монархій, які зруйнували феодалну відданість феодалові і зробили можливою інтеграцію всіх довкола одного центру; світське життя і виховання прискорювали розвиток місцевих мов і зростання економічної взаємозалежності,

яка потребувала більших (загально-національних?) територіальних одиниць».

«БСЭ» дає таке визначення:

«НАЦИОНАЛИЗМ – реакционная буржуазная идеология и политика, отстаивающая интересы буржуазии данной нации под прикрытием лживого флага «общенациональных» интересов, оправдывающая национальный гнет, проповедующая пренебрежительное отношение к другим нациям, разжигающая вражду между нациями и затемняющая классовое сознание трудящихся...»

Оборотной стороной национализма является космополитизм, отвергающий национальные традиции и национальный суверенитет, проповедующий безразличное отношение к родине, к национальной культуре и требующий установления «мирового государства» и мирового гражданства».

Сучасна польська енциклопедія визначає так:

«НАЦІОНАЛІЗМ – буржуазна ідеологія і політика, що застосовується щодо інших народів. Націоналістична ідеологія сформувалася остаточно в ХІХ ст., а її змістом є жадання спеціальних привілеїв для власного народу, дискримінація інших народів, сіяння між народами незгоди, а навіть зненависті. ...Націоналізм становить обов'язкову складову частину ідеології і політики фашизму, імперіалістичних загарбань, а також колоніалізму. Одною з найпоширеніших форм націоналізму є антисемітизм, а найбільш антилюдську постать прибрав у гітлеризмі...»

Приблизно так само визначає «націоналізм» і чеська енциклопедія. «УРЕ» дає таке визначення:

«НАЦІОНАЛІЗМ – буржуазна ідеологія, характерними рисами якої є проповідь зверхності національних інтересів над інтересами соціальними, класовими, що виявляється в проголошенні в тій чи іншій формі особливої «місії» своєї нації. В імперіалістичній буржуазії націоналізм спрямований на обґрунтування «вищості» своєї нації над іншими націями, в активному насаджуванні і культивуванні ворожнечі і зненависті до інших народів, а часто-густо і людиноненавистницького расизму. Націоналізм виражає класові інтереси буржуазії, спрямований проти корінних інтересів трудящих, проти їхньої боротьби за своє соціальне визволення...



## ІХ. Хто – «інтернаціоналіст», а хто – «націоналіст»?

Націоналізм виявляється в різних формах – і як великодержавний шовінізм, спрямований на поневолення інших націй, на позбавлення їх суверенітету, і т.зв. місцевий націоналізм, властивий буржуазії пригнобленої нації...»

Навіть при поверховому зіставленні визначень «УРЕ» з іншими енциклопедіями впадає у вічі одна «деталь»: «УРЕ» «визнає» за трудящими «право» боротьби тільки «за своє соціальне визволення». А де ж національне визволення? Хто ж за нього бореться? Націоналісти? Може, боротьба за національне визволення свого народу і є справжнісіньким націоналізмом?..

В іншому місці «УРЕ» подає:

«НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ – боротьба народів за свою незалежність, проти національного і колоніального гноблення, проти всіх форм неоколоніалізму. Історичний досвід свідчить, що національно-визвольна революція не обмежується ліквідацією колоніального статуту і встановлення національних органів влади. Вона покликана також втілити в життя широку програму національного відродження: провести в інтересах народу глибокі економічні і соціальні перетворення, знищити залишки колоніалізму і феодалізму, зокрема в аграрних відносинах...»

«НАЦІОНАЛЬНА ДЕМОКРАТІЯ, національної демократії держава – держава, що виникає в процесі національно-визвольної, антиімперіалістичної революції в слаборозвинутих країнах...»

«СЕПАРАТИЗМ – 1) прагнення до відокремлення; 2) у багатонаціональних буржуазних державах прагнення окремих груп населення, зокрема національних меншостей, до відокремлення і створення власної держави чи автономної області».

«ПАТРІОТИЗМ – любов до вітчизни, свого народу, до кращих національних традицій. За висловом В.І. Леніна, «патріотизм – одне з найбільш глибоких почуттів, закріплених віками і тисячоліттями відомоблених вітчизн» (том 28, с. 164)».

Усякому неупередженому читачеві впаде в око плутанина у визначенні націоналізму, сепаратизму та патріотизму. Плутанина, мабуть, зумисна, а не за недоробкою. Ця плутанина почалася за Сталіна і до цього часу не припиняється. Бо навіщо?!

Правда, на XXII з'їзді КПРС тодішній секретар КПУ М. Підгорний, згадуючи про репресії 1947 року в Україні і начебто їх ініціатора Л. Кагановича, сказав таке:

«...він (Каганович) обвинуватив у націоналізмі провідних письменників республіки, а також ряд керівних партійних працівників. За вказівкою Кагановича в пресі з'явилися різні статті проти відданих партії і народові письменників. Однак, це не задовольнило Кагановича. Він став добиватися скликання Пленуму ЦК з порядком денним: «Боротьба проти націоналізму, як головної небезпеки в КП (б)У», хоча в дійсності про таку небезпеку не було й згадки».

Так випадково (бо тільки у зв'язку з належністю до т.зв. «антипартійної групи» Кагановича) злетів ярлик націоналізму з жертв репресій 1947 року в Україні. А як же з жертвами численних репресій інших років?..

За царизму ситуація була куди простішою. Усіх національно свідомих українців тоді називано «сепаратистами». Це було недалеко від істини. Справді, політичною програмою українців до революції було домогтися автономії для України в межах Російської імперії.

Навіть Артем, називаючи Скрипника та інших своїх противників у відновленні «єдиної неделимої» українськими сепаратистами, не дуже грішив тоді проти правди. Сталін же і його послідовники та тумачі пішли іншим шляхом.

Коли царизм робив перешкоди розвиткові української культури, то робив це відкрито, кваліфікуючи зусилля українців на цій ниві «сепаратизмом». Сталін і сталінці «дозволяють» українську культуру. Не тільки дозволяють, але й «по-батьківському» піклуються про її «розвиток». Піклуються про такий розвиток, щоб ця культура не задовольняла духовних потреб українського народу, а всякий вихід за створені «рамки» кваліфікується як «український», «українсько-німецький» чи ще якийсь більш «переконливий» націоналізм з усіма наслідками фізичного впливу на кожного, хто «заблудився»...

Хочете український словник — маєте — словник! Але це словник насправді російсько-російський... Хочете хрестоматію української літератури — отримуйте й хрестоматію! Але хрестоматію таку, що викликає в українця почуття меншовартості, другорядності... Хочете — музику? Ось вам і музика! Музика, що має «жалюгідний вигляд» порівняно з «великою російською»... А якщо захочете мати історію, будь ласка! Історію, попередньо прочищену від важливих подій, від усіх більш-менш рельєфних постатей національного роз-

вितку. Історію, задуману як «ідеологічну диверсію»... Історію, прочищену від національно-визвольних ідей, історію, зведену до голої тільки соціальної боротьби за шматок хліба простого селянина, чи боротьби якогось пана за маєтки сусіда та визиск селянина.

Історію – не нації, а куцу соціальну історію етнічної маси, у кращому разі. Історію, що в силу таких прочищувань легко стає доважком «повнокровної» історії «великого русского народа», у якій таких «прочищувань» не роблять, а навпаки – «досаджують» необхідні для комплектності події та постаті з історії іногородців. А для українського народу, наприклад, дають таких «славних сынов великого русского народа» як Артем, як Ворошилов, як Постишев, як Молотов, як Хрущов... У результаті такої «операції» вбивалося одразу двох зайців: українську націю позбавлялося живильних історичних соків, а Артемами та Постишевими міцно прив'язувалося український народ до всіх поворотів історії «великого русского народа»...

Отже, Сталін започаткував і сильно розширив новий вид боротьби проти українського народу (як, до речі, й інших народів), проти його національного самоусвідомлення – внутрішню диверсію. Ця внутрішня диверсія коштувала українському народові, українській радянській нації, не одного мільйона жертв, бо оголошував «націоналізмом», «шкідництвом» чи ще якимось будь-яким кроком опору. А після цього наступали масові протиукраїнські репресії, як у формі фабрикації різних політичних процесів, так і у формі масового голоду українських селян.

Пишучи це, я не тверджу, що українське політичне життя не знало націоналістичного напрямку, тим більше, що деякі течії, зокрема у Галичині, так себе і називали. Вся справа в тому, щоб розуміти під словом «націоналізм»!.. Уся історія українського національного життя переконливо свідчить, що офіційний ярлик націоналізму вживається в далеко ширшому від реальності значенні, вживається залежно від «практичних потреб моменту», вживається для шельмування і залякування кожного українця, в якому прокинулося почуття національної самоповаги, цей ярлик призначений для того, щоб тримати «хохла» «на печі» і не допускати його до усвідомлення як українця. Бо чим же інакше можна пояснити той факт, що всі оцінки навіть «Святейшого Синода» окремих фактів української історії без будь-яких змін перекочували до «марксистських» оцінок тих же фактів? Або «Святейший Синод», оскільки він російський, був «найпрогресивнішим» і доріс до марксизму задовго до появи останнього, або ж марксизм сталінського гатунку не є марксизмом... За цих умов нищення

національних здобутків українського народу вважається нормою, а будь-який опір цьому — «найпідлішою зрадою», «мазепинством», а за сучасною термінологією — «запроданством іноземним розвідкам», «українським буржуазним націоналізмом» чи ще якось...

На закінчення цього розділу наведу витяги з одної маловідомої статті, що вийшла друком 1918 року в Києві і належить одному «головному ідеологові українського буржуазного націоналізму», дійсно-му членові АН УРСР та АН СРСР. Нехай читач уважно прочитає її і сам пошукає в ній «націоналізму», зокрема «українського буржуазного націоналізму»:

«...Коли народність наша, дух нашого народу тягне нас на захід, край завертає нашу енергію, нашу працю на схід і південь, у сферу нашого моря, нашого комунікаційного центру, до котрого ведуть нас наші ріки і повинні б були повести всі наші дороги, коли б вони будувалися нами, в орієнтуванні нашими інтересами, а не мали своєю метою — навпаки — боротись з природною орієнтацією нашого економічного й культурного життя.

Я боюсь, що в моїх словах хто-небудь схоче побачити те, чого в них зовсім нема — імперіалістичних забаганок до захоплення чужих ринків, до експлоатації культурно-відсталих країв як своїх колоній, взагалі до політики економічної експансії. Я не хочу сього. Я не бажаю свому народові панування, бо вважаю, що панування деморалізує, вироджує самого пануючого і не може бути поєднане з правдиво демократичним устроєм. З тих же мотивів я навіть не вважаю корисною для нашого народу сильно виражену гегемонію. Я не хочу українського імперіалізму. Не вважаю як перед тим, так і тепер самотнього державного відокремлення за політичний ідеал. Я був і зістаюсь і далі федералістом. Тільки — маючи на меті завсіди, як кінцеву мету, федерацію світову, я буду виходити, як з першого конкретного кроку до неї, з федерації країв, зв'язаних географічно, економічно й культурно, а не з якоїсь федерації поневоли, на тій підставі, що ми колись були піймані при різних okazіях і замкнені до одної в'язничної клітки. І як першу ступінь до такої федерації, продиктованої географічною, економічною й культурною спільністю, я вважаю економічне й культурне сотрудництво, кооперацію народів Чорного моря...

Я не хочу, щоб наш нарід, чи турецький, чи якийсь інший, займався на своїй землі тільки моральним досконаленням, укладанням гарних пісень, чи компануванням оригінальної східної музики, а щоб він по-

вною рукою використав також і ті природні багатства, які історія дала в його руки, а він оплатив їх великими жертвами крові. Щоб він зажиткував їх вповні для себе, для своїх широких трудящих мас, а не давав їх використовувати чужоземному капіталізму.

Повинен бути піднятий загальний матеріальний рівень життя, не тільки духовна його культура. Люди мусять і набрати охоту жити по-людськи, і мати до того змогу, не тільки в сфері духу, але і в сфері життя звичайного, буденного – певні вимоги комфорту, порядку, достатності, забезпеченості свого життя. Се надзвичайно важливий і цінний елемент культури, який повинен вийти в плоть і кров, стати невіддільним і ненарушимим елементом життя.

Але з другого боку, мусить бути ясним і те, що він не повинен і захопити людину всю, не повинен гіпертрофіруватись, розвиватись надмірно коштом духовних і соціальних вимог і потреб. Громадянство, нарід наш не повинен занадто оматеріалізовуватись, обміщанитись, дійти до занедбання» духовних і соціальних завдань і обов'язків.

Для того, щоб не дати з України світові ще одну міщанську республіку, хоч би й демократичну, по правді, не варто було стільки труду й заходу. Для того тільки, щоб підняти добробут нашого народу й дати йому кращу матеріальну культуру, шкода тої крові й жертв, котрі зроблено для визволення України – і ще муситься робити довго і довго, для закріплення і забезпечення її політичних і соціальних здобутків. Найкращі сини нашого народу, цвіт і надія його покладали голови – і покладатимуть їх іще, для того, щоб дати щось дійсно цінне своєму народові – і в нім людству взагалі.

Ті підстави соціального ладу, які досі положило законодавство Центральної Ради, диктувались не страхом перед большевизмом, не бажанням додержати йому кроку, не дати себе перегнати, як толкували різні приклонники старого буржуазного ладу – вони клались на те, щоб справді і дати підстави НОВОЇ України. Ті демократичні гасла, які проголошувались нами, не були демагогічними приматами, які тепер мають бути зняті разом з червоними прапорами. Ідеї національної згоди й гармонії, які знайшли свій вислів в нашвидку щоправда зложенім і не дуже досконалім національнім законі, – звичайно як в таким новім, ще не бувалім ділі, – вони теж не були тільки тактичним маневром провідних українських кругів! Вони повинні вийти в життя, глибоко залягти в нім, як фундамент, на яким будуватиметься нове життя – і тільки на нім повинно будуватись.

І от почуття тих великих, я скажу – моральних вартостей, – не чисто інтелектуальних, тим менше виключно матеріальних, а моральних чи морально-соціальних, які має здійснити Україна в своїм житті, щоб внести їх в життя людства, повинно бути провідною ідеєю, яка му-сить запанувати над розумом, чуттям і уявою нашого громадянства, нашої молоді, наростаючих поколінь – щоб стати незайманою влас-ністю нашого народу – я вживаю тут се слово в значенні суми всіх громадян України – щоб воно стало його релігією, його найвищим добром, для котрого він живе й існує. Се повинна бути преса, літе-ратура, школа, мистецтво. Тільки тоді буде наше завдання осягнене, коли буде здійснене се!

Обставини так зложилися, що великі завдання і досягнення стали для нас можливі, що ми можемо творити не тільки свободну й незалеж-ну Україну, а й Україну Велику. Велику не територією, чи багатством, чи пануванням над іншими, а велику отими соціально-моральними вартостями, про котрі я сказав. Сеї величі я й бажаю й прагну, ін-шої – імперіалістичної, чи мілітаристичної не хочу ні трохи, вважаю її небезпечною спокусою. Коли хочу для України й економічної сили, й мілітарної, й культурно-інтелектуальної, то для того тільки, щоб була осягнена й забезпечена можливість того морально-соціального розви-тку, про котрий я говорив. Головною підставою сеї Великої України ще довго,... буде селянство, і на нім прийдеться її будувати. В довгі часи нашого досвітнього животіння ми все повторяли, що в селянстві і тіль-ки в селянстві лежить будуччина українського відродження і взагалі будуччина України. Протягом цілого століття українство і селянство стали ніби синонімами. З того часу, як усі інші верстви зрадили своїй національності, від нього черпався весь матеріал для національного будівництва, і на нього покладало воно свої надії: Україна зможе вста-ти тільки тоді, коли встане на ново сей скинений в безодню п'їтьми й несвідомості титан, сей позбавлений зору і сили, обстрижений з своєї політичної й національної свідомості Самсон. Треба було тільки по-дати йому сю чудотворну воду свідомості – тільки ж все ходу не було, бо стеріг його стоголовий цербер старого режиму!..

Та хоч би як високо оцінювали ми значення селянства в нашій буду-чім житті й будівництві, не повинні ми обертатись спиною й до міс-та – в широкому значенні слова, розуміючи міста й містечка. Хоч вони і не українські по людності і являються навіть тепер часто огнищами всяких протиукраїнських настроїв, агітації, виступів, що підкопують і зривають нашу державність і тим викликають роздражання в укра-

їнському громадянстві, тим не менше, а навпаки, навіть тим більше ми повинні думати про те, як увести в колії нашого життя сі гетерогенні, чужорідні тіла та зв'язати їх з нашим життям, як вигладити й нейтралізувати їх відчуженість і гетерогенність, чужорідність в нашій житті.

Ми дістали тяжку спадщину нашої історії в сій справі, від економічної й національної політики тих держав, в склад яких ми мали нещастя входити. Стара Польща дала нам єврейське місто і містечко, як результат своєї лихої соціальної й національної політики, що задавила наше українське місто, українську міську людність, а не здатна була натомість посадити людність польську. Місто, поставлене в неможливі господарські й адміністративні умови, кінець кінцем захопила напливова єврейська людність, найбільш витривала на всякі недогоди, найбільш зручна в прилагоджуванні себе до всяких соціальних і економічних абсурдів, і так витворився соціальний дуалізм українського села й єврейського міста, з котрим Україна (особливо Правобережна) перейшла під російський режим. Сей додав до польської буржуазії буржуазію московську, і утворив великі гнізда робітників-великоросів, з прихожих і місцевих денаціоналізованих людей по фабричних і промислових центрах. І так утворилась та картина, яка нагадує мені найбільше Чехію в епоху її відродження, де міста й аристократія була німецька, як у нас єврейська, московська й польська.

З сих трьох елементів особливої уваги варт елемент єврейський. Насамперед, він найбільш чисельний, найбільш тривкий і найтісніше зв'язаний з нашим краєм.

Серед московської буржуазії на Україні єсть багато елементів не тривких – з денаціоналізованих українців («тоже малоросов») і таких великоросів, котрі вже родились на Україні, міцно зв'язались з її життям і тепер в значній частині тільки тому, що нагла зміна в обставинах застала їх не приготованими, в замішанні опинились в рядах «союза русских» і тому подібних організаціях. Правдоподібно, доволі скоро переважна частина сього елементу розійдеться: почасти виїде назад з України до Великої Росії, почасти знов розпливеться в українському елементі й зв'яжеться з ним. Треба терпеливо вичекати сього процесу, не вносячи непотрібного роздраження, не загострюючи відносин гвалтовною українізацією, поступаючи розважно й можливо м'яко в переведенні тих вимог, які дійсно ставляться принципом української державності, становищем української мови як мови державної й т. ін.

Але віддавши з тих справ судові, коли щось до нього належить, треба поза тим гасити, нейтралізувати всяку обопільну ворожнечу й шукати для даного моменту виходу з усякої колізії можливо безболісного. Тут як в політиці треба взагалі уміти чекати і не форсувати справ, котрі вимагають часу, щоб дозріти й розв'язатись самі собою.

Розуміється, великоруській стороні – поскільки вона не бере на себе завдань зривати українську державність, я теж міг би дати добру пораду – в інтересах усталення добрих і згідних відносин не загострювати їх декларативними протестами, не брати на себе ролі авангарду єдиної й неділимої Росії на Україні і як найскорше приймати й прилаштовуватись до того, що логічно й неминуче витікає з принципу державності України.

Але коли в відносинах до великоруського елементу на Україні мусимо рахуватись особливо з обставинами даного перехідного моменту і ними орієнтуватись, то в відносинах до елементу єврейського треба рахувати на віки. На Україні опинилась приблизно четверта частина всього єврейського народу на світі, і ся обставина, очевидно, заставить свідоме єврейське громадянство приложити всі старання до того, щоб єврейська людність на Україні не винародовлювалась (не денационалізувалась), розвинула свою національну культуру й життя, а з другого боку – щоб вона виробила добрі й приязні відносини з елементом українським. Бо тільки в таким разі єврейська людність матиме обставини догідні й сприятливі для свого національного життя.

Український нарід через свою Центральну Раду дав уже досить яскравий і конкретний вираз своєму бажанню дати всім народностям змогу свобідного національного розвитку й культивування своєї культури, так що з сього боку справа ясна. Ніяких бажань винародовити єврейську людність в українській демократії нема, і тому з свого боку єврейська людність повинна чути себе заінтересованою в тім, щоб власть на Україні зосталась в руках української демократії. Се ж ставить до єврейської людності, як і до кожної іншої народності тільки одне бажання: щоб вона чула себе на Україні не чужинцями, не колоністами, котрих інтереси лежать поза Україною, а її громадянами, що приймають на себе не тільки права, а й обов'язки вповні й зарівно з громадянами української народності: бути сторожами прав і вільностей України й оборонцями її державності, а не якимись нейтралістами. Ясна річ, що тільки під сею умовою можлива повна рівноправність єврейської чи якої небудь неукраїнської народності України з



українською і її право на повне культурно-національне самоозначення. Маю всяку певність, що на сім ґрунті в українського елементу з єврейським може устатуватись тверде порозуміння, міцна солідарність і навіть обопільна приязнь. В інтересах зближення села й міста, можливого вигладження їх антагонізмів і суперечностей та об'єднання в спільних політичних завданнях бажано се бачити якнайскорше. Тому обидві сторони повинні прикласти всякі старання до усунення всього, що сіє антагонізм між сими двома стихіями.

Так отже з української сторони повинно робитися вся для нейтралізування й викорінення антисемітизму, що раптом прокинувся останніми часами, підогрітий вульгарним націоналізмом з одного боку, з другого – загострений участю євреїв в більшовицьких ексцесах. Треба мати на увазі, що се були елементи як раз неорганізовані в національних єврейських організаціях, так що участь євреїв в протиправних українських повстаннях нічого не має спільного з єврейським національним рухом, і він ніскільки за них не відповідає. З другого боку антисемітизм – сей «соціалізм дурнів», як його справедливо прозвали німецькі соціалісти, затемнюючи свідомість дійсних класових відносин і соціальних інтересів, служить інтересам реакції, і з становища української демократії рішуче шкідливий. За часів Хмельницького антисемітизм пускали для замилення очей селянським і козацьким масам польські пани. Тепер він може послужити інтересам інших буржуазних і реакційних кругів. Але інтересам українських трудящих мас не послужить він ні в чім.

З свого боку свідомі й політично відповідальні єврейські елементи повинні вважати своїм ділом не утрудняти, а полегшувати діло національного порозуміння. Єврейське громадянство повинно якомога скорше визволитись від старих централістичних навичок, від ідеології всеросійської єдності, від ролі наймитів «обрусения», якими євреї були досі. Ми розуміємо, що їм не так легко визволитись від сих навичок, від звички до російської мови як мови культурної, від російської культури, як провідниці світових ідей. Єврейські діти вчилися в російських школах, і їх батьки, щоб забезпечити їм можливість довчитись в російській же школі, горлають по батьківських комітетах проти українізації школи. Єврейським канцеляристам всяких категорій не хочеться перевчатися на українське, і вони агітують проти української урядової мови, і т.д. Все се психологічно зрозуміло – але ся нездібність глянути поверх практичних недогід моменту, сорозмірно дрібних, орієнтуватись завданнями й перспек-

тивами будуччини і для них поносити певні жертви і недогоди в теперішності шкодить їм і нам. Ся короткозорість ставить євреїв в ряди тих, хто заважають перебудуванню України відповідно її новому політичному становищу, – в ряди противників української стихії, і натурально – викликає проти них невдоволення, підозріння й обвинувачення.

В інтересах уставилення добрих і щирих відносин свідомі провідники єврейські повинні впливати на своє громадянство, щоб воно старалось вживатись в нові умови, привчалось до української мови, знайомилось з українським письменством, мистецтвом, історією, традицією. Там знайдеться багато симпатичного й для них, коли підійдуть до нього без упередження, навіяного старими балачками бутербродних общеросів про надуманість чи мізерність українського національного побуту, і на сім ґрунті обопільного розуміння й знання розвіється довір'я й неохота, котра дає ґрунт під посів усяких недобрих плевелів.

Трудніше наладити відносини українсько-польські. Тут на перешкоді стоять, з одного боку, всякі історичні рахунки й претензії, від котрих ніяк не може увільнитись польське громадянство, з другого – та незагоєна рана, яку задала польському елементові на Україні соціальна реформа. Річ зрозуміла. Скасування земельної власності вдарило по тій економічній базі, на котрій спиралась сила й значення польського елементу на Україні. Поруч великих землевласників зачіпило воно також інтереси тисяч сільськогосподарського персоналу, так званих офіціалістів, що жилились з того великого землевласництва – елементів, що вважають себе демократичними і тягнуть за собою польську буржуазію міську. Всі ці елементи не можуть помиритись з захитанням своїх економічних впливів, котре оцінюють з становища своєї національної сили і впливу на Україні, або й ще ширше – з становища сили польського елементу взагалі, в котрім польське землеволодіння України та зв'язані з ним засоби й ресурси становили теж дуже поважну позицію. Все се, очевидно, настроює широкі круги польського громадянства на Україні дуже неприхильно до нашої народної державності і в сих настроях польської буржуазії тонуть невеликі суголосні нам елементи соціалістичні й народницькі. Їм треба б піти на зустріч, підтримати їх, протягнути руку трудовому польському елементові, де він єсть – полякам-селянам, польському робітництву й продуктивній демократичній інтелігенції.

Все се не так легко – бо наприклад на ґрунті культурно-освітнім тут між ними й нами встане національно-персональна автономія, яка віддасть польську школу й культурні інституції в руки елементів буржуазно-клерикальних, настроєних націоналістично. Се та оборотна сторона національно-персональної автономії, котру взагалі треба мати на увазі в нашім будучім будівництві: автономія може створити забороньовані фортеці, де засядуть елементи реакційні, несоціалістичні, настроєні шовіністично, або вузько-націоналістично й творитимуть в нашім організмі тіла чужорідні з становища загально-демократичного і соціалістичного курсу нашого життя. Тому всі, кому дорогий сей курс нашого життя повинні загодя задуматися на тими способами, якими сей вплив ідей демократичних і соціалістичних може бути розтягнений і на сі національні острови – не обмежуючи і не рушаючи їх національних інтересів.

...Нашій народній державі ставимо грандіозні завдання: не тільки зверхню охорону ладу й порядку, яку ставить собі звичайна буржуазна держава, хоч би й буржуазна республіка, а переведення й поглиблення правдивого, послідовно розвиненого демократизму і можливе наближення до соціалістичного ладу, оскільки воно можливе в реальних обставинах кожного даного моменту, на кожному новім шаблі нашого життя. Буржуазні республіки, як тільки що сказав, і як се й так усім звісно, ставлять собі чисто зверхні, формальні завдання, зіставляючи внутрішню політику грі інтересів,... що кінець кінцем неминуче приводить до панування економічно сильних верств, – або й свідомо таки віддають впливи державної машини на службу сим економічно сильним елементам. Нашій же народній республіці ставимо завдання якраз відмінні. Хочемо охорони прав, інтересів і впливів економічно слабших, регуляції економічних і політичних прав на їх користь, створення можливо сприятливих інтересів для праці активної, а не для економічних впливів рант'єрів капіталістів. Бажаємо перебудови всієї державної й соціальної будови в інтересах можливо збільшеної продуктивності і можливо рівномірного розподілу її продуктів між громадянством...

Що ся держава повинна бути свобідна від імперіалістичних забаганок, від потягів до панування, до експлуатування інших народів, я вже сказав. Але вона повинна бути міцним захистом і обороною свого народу і краю, і відповідно до того конструйована. І знов таки її сили сопроотивлення, сили охоронної повинна пильнувати як ока в голові так само українська демократія. Повинна зробити її силу сво-

єю справою й держати її в своїх руках, не здаючи в руки чи власних преторіанців, чи сторонніх держав-охоронниць. Се повинно бути ясним і не лишати місця для хибних толкувань...

Ми відкидаємо поліційно-бюрократичний устрій й хочемо оперти нашу управу на широких основах самоврядування, зіставляючи адміністрації міністеріальній тільки функції загального контролю, координування й заповнювання тих прогалин, які можуть виявитися в діяльності органів самоврядування. Впливи бюрократії таким чином будуть дуже обмежені.

Церква має бути відділена від держави, духовенство таким чином виходить з-під усяких формальних впливів її й перестає бути державними урядовцями тої чи іншої релігії, якими воно було, прикладом, в старій Росії...

Нарешті армія, щоб відмежуватись від того політиканства, яке привело її до повного розкладу, будується також на принципі аполітичнім... Нормальною формою охорони для держави демократичної являється всенародна міліція... Але ще далеко перед тим страшним розвалом війська,... було ясно, що відразу, при тій дезорганізації, яку ми маємо в середині, і при тих небезпеках, які чигають на нас з усіх сторін навколо, – міліційна служба нас не забезпечить від спекуляцій на нашу слабкість, і нам якийсь час буде конче потрібна хоч невелика, але добра, тверда, дисциплінована армія. План вироблений нашим військовим міністерством побудований на принципах територіального устрою, так що без трудностей кожної хвили можна перейти від армійської до міліційної системи. Таким чином постійна армія являється у нас інститутом перехідним, тимчасовим... Але поки він буде існувати треба буде приложити всі старання – не тільки правительству, а знов таки й самому громадянству, щоб сей інститут, ся армія не була чужородним наростом на демократичнім тілі держави, не викривляв би її демократичної та соціальної політики, не відтягав засобів життєвих соків краю на чужі й шкідливі завдання мілітаристичні...

Але поставити її так, повторюю, можна не паперовими законами і розпорядженнями, навіть не багатими асигнуваннями, а живою працею самого громадянства. Як постелить воно собі, так і виспитьсся. І постелити треба дуже добре, тепер же зараз, бо від сього залежить вся дальша доля нашої держави, нашої нації, нашої культури, демократичних і соціальних здобутків трудящих мас.

Мої слова наближаються до кінця, бо я зовсім не маю заміру говорити про все те, що треба для будучої України. Се діло спеціалістів з різних сфер життя, а я ж хотів зазначити тільки найголовніше, головні контури тої Великої України, задля котрої боролись ми ціле життя і задля котрої складали свої голови найкращі сини її в останній війні. Я мав на меті вказати перспективи визволення, духовного і економічного, – після того, як досягнене формальне визволення політичне і закріплення всіх цих здобутків в міцній організації демократичної державності. Як для людини, для її доцільної планової роботи треба передусім «знайти себе», вияснити свої відносини до життя й його завдань, до тих умов які його оточують, так і для народу, який вступає на новий шлях, перше діло «випростуватись» і розглянутись в нових умовах життя розумними, незасліпленими, не упередженими очима, щоб знайти свою стежку. Сей процес національного випростування розпочатий самими зверхніми реальними умовами, твердими, аж занадто, подіями, мусить бути свідомо продовжений всіми усвідомленими елементами нашого громадянства, щоб знайти «свою долю і свій шлях широкий» в сучасних обставинах.

Україна не може йти далі старими стежками – ні тими, якими волікло її силомиць насильницьке московське правительство, ні протоптаними слідами буржуазних держав Заходу. Перше урвалось, дякувати Богові, – але ми мусимо ще сильно скріпитись, щоб захистити себе від того повороту, для которого працюватимуть і силкуватимуться ще довго різні елементи й сили, ворожі нашій державній окремішності, й виступаючи чи то під явними гаслами зломлення нашого національного життя, чи то під більш невинними окликами єдності російської революції, або всеросійської демократичної Федерації. Друге – звернення українського життя на пробиті дороги буржуазної демократії, чи імперіалістичної самостійності менш небезпечне на перший погляд – з становища національного, але в ґрунті речі являється також небезпекою великою,... На сю ж стежку штовхають і штовхатимуть нас усі наші приятелі й союзники, де б ми їх не знаходили, чи по стороні почвірного союзу, чи в рядах антанти – штовхатимуть навіть не тільки з якихось власних інтересів, чи для охорони свого буржуазного ладу від привабливих спокус соціалістичних реформ, – але в добрій вірі, що тільки в буржуазних формах ми зможемо закріпити свою державність. Безсумнівно, протертими стежками ходити легше – хоч вони кінець кінцем, як каже євангеліє, ведуть до загибелі вищих моральних вартостей життя. Але спокуса велика, і тут от важ-

но те, що я підчеркував вище: «знайти себе», і не збиватись на чужу дудку, а йти тою дорогою, яку вказали нам реальні обставини нашого життя. Ми се повторяли десятиліттями, що Україна вийде тільки на трудових масах. Ми засуджували короткозору політику наших предків XVII віку, котрі роздмухували повстання в широких масах, які мали перед усім на меті свої інтереси соціальні, своє право на землю, а добившись їх кров'ю перемоги, думали пустити сю «чернь» ні з чим, а державний лад будувати на підставах шляхетських – тої старшини, що проводила політикою. Ми ясно бачили, що се головно принесло тоді крах нашої державності, нашої національності, нашої культури, і тепер ніяк не можемо повторювати тої ж помилки, і «улегшуючи» завдання держави спішити викидати за борт наші соціальні проблеми і з тої дороги, котрою ми пішли з початком революції, – дороги, вповні відповідної реальним умовам, збиватись на буржуазні, взагалі – західноєвропейські шаблони. Ні, ми мусимо «пізнати себе», і пізнавши раз, держатись твердо тої лінії, яку вказує нам се пізнання, та не збиватись «на простору путь і широкі ворота». Інакше нам загрожує небезпека по якомусь часі ще раз, вдруге проробляти революцію – соціальну, боротьбу з домашнім соціальним більшовизмом, ще тяжчу і кривавішу, і даремні будуть всі ті криваві і матеріальні жертви, які ми понесли в нинішній уособиці.

Я не розвиваю сих гадок тут ширше, бо вони подані почасти в одній з дальших статей. Тут тільки додам, що як в соціальній сфері нам не можна ніяк збиватись з дороги вказаної нам нашим минулим і сучасним складом життя, так само і в сфері нашої культури ми теж не повинні квапитись на проторені шляхи західного життя, на його шаблони... Зістаньмося собою в нових формах нашого державного і соціального життя, знайдім собі в них відповідний вираз! Обезбарвлювати й обезличувати себе, стирати з нашого життя й культури їх оригінальні, тисячоліттями вироблені прикмети, щоб загнати в заготовлені німецькою чи іншою культурою форми, се був би гріх проти Духа Святого, якого б не простила нам сама ж та західна культура...

Я старався показати в попереднім ту базу, на котрій спираючись, ми можемо розвиватись нормально зберігаючи нашу фізіономію, наші політичні і соціальні здобутки, нашу державну й економічну незалежність. Ся база може утворитись тільки об'єднанням, щирим і міцним, правдиво-демократичних, а передусім – соціалістичних елементів України, без різниці національності. Коли гасло «єдності революційного фронту України», проголошене в недавніх дебатах Ц. Ради, було

## IX. Хто – «інтернаціоналіст», а хто – «націоналіст»?

---

виставлено не для хвилевого ефекту, а серйозно і продумано, в повній свідомості його значення, то воно може бути дуже цінним початком такого об'єднання...

Але се може бути досягнене тільки процесом внутрішнього об'єднання, а ніяк не примусом, не обмеженнями, не репресіями! Се ми дуже добре знаємо з історії старої Росії й не будемо повторяти її помилок...

Четвертий Універсал Української Центральної Ради ясно зазначив лінію політики Української Народної Республіки...

Першим мотивом сього кроку вона вказала заключення миру. З огляду на хитку і непевну політику народних комісарів, у котрих поза шумною фразеологією не виявляється навіть виразної тактики, Українська Народна Республіка, коли не хоче йти їх дорогою, мусить рішуче відмежуватись від них і повести діло миру зовсім самостійно, як окрема, суверенна, незалежна держава. Сей мотив оправдав себе вповні, і найближчі факти ясно впевнили історичну неминучість проголошення самостійності України. Великоруські «Народні Комісари» по останніх відомостях розірвали мирові переговори і разом об'явили повну демобілізацію, – так що се віддає Росію на повну ласку Германії...

Другим мотивом проголошення самостійності Української Республіки була потреба більш рішучої політики в боротьбі з походом Великоросії на Україну під проводом народних комісарів. Поки не було сказано се останнє слово української державності і Українська Республіка не була відмежована виразно від інших областей Російської держави, все ще знаходились охочі розглядати боротьбу України з більшовицьким правительством Великоросії, як боротьбу політичну, боротьбу партійну. В ній, мовляв, беруть участь прихильники українства з одної сторони, прихильники більшовизму з другої, а хто хоче – може собі зіставатись нейтральним...

Третім мотивом, котрого тут не будемо розвивати, а тільки зазначимо, являється необхідність повної свободи в упорядкуванні соціальних, економічних і фінансових справ України...

От ті кілька фактів і мотивів, які з повною очевидністю вияснюють, що проголошення самостійності Української Республіки було необхідною вимогою даного моменту, історичною необхідністю, через котру мусить пройти Україна і зробити з неї всі виводи.

Пройде сей незвичайно гострий і тяжкий момент, Україна перейде через всі потрясіння, її економічне і соціальне життя увійде в свої береги, здобутки революції будуть закріплені, інтереси трудящих українських верств будуть забезпечені, культурні й національні умови українського життя утверджені, національні інтереси інших народностей України – також.

От тоді буде час розглянутись по сусідах, які зорганізуються навколо України, і зміркувати, з ким буде по дорозі нашої селянсько-робіничо-трудовій Народній Республіці. З тими, з ким буде їй по дорозі, вона й установить федеративний зв'язок, в інтересах кращої охорони завойованої свободи і соціальних здобутків, забезпечення від визиску трудових республік чужою імперіалістичною буржуазією.

Але доти весь той тяжкий і небезпечний шлях до повного тріумфу наших демократичних і соціальних завдань Українська Народна Республіка мусить пройти самостійно, як незалежна держава, нічим не зв'язана в порядкуванні своїх справ і в страшний боротьбі на життя і на смерть за найвище добро – за свободу і незалежність, котру їй приходится вести. В такий страшний боротьбі треба бути свобідним і не зв'язаним!..

...І в тім, наприклад, і боротьба великоросійських більшовиків з Українською Республікою за сей час розкрила дуже значно свій власний підклад, свої підстави, свій дійсний зміст. Піднята нібито в інтересах перемоги крайніх демократичних і соціалістичних гасел, а властиво – демагогічних кличів, над більш розважною, бо обрахованою на реальні наслідки роботою Української Центральної Ради та її правительства, вона все більше стає ясною в своїх реальних мотивах і завданнях, що зовсім не мають нічого спільного ні з соціалістичними, ні з демократичними завданнями.

З повною очевидністю виступає мотив боротьби національної, в самій грубій і неприкрашеній формі, принаймні в поглядах і висловах рядової маси. Для неї завдання сього походу – «бити хохлів», що по 250-літнім поневоленню наважились піднести голови й скинути з себе московську кормигу. Інтелігентніші проводирі більшовиків не виявляють так щиро дійсних національних мотивів, але з їх тактики виступає так само ясно се завдання: повернути назад в московську службу збунтованих українських підданих, а для того знищити культурні центри України, інтелігентні сили українські. Українців ловлять, арештовують, розстрілюють тільки за те, що вони українці... і



в слід їм летять й тепер тихі побажання успіху від московської буржуазії: промисловців, фінансистів і – дуже багатьох інших, як летіли в слід жандармським подвигам давніших літ від усіх тих, що про око людське умивали руки від участі в них, або навіть робили більш або менш ефектні жести благородного обурення, а в серці молили Бога, щоб тим жандармам, поліцаям, і всяким іншим опричникам удалась їх «брудна робота» – по викоріненні українського «сепаратизму»...

В своїй погоні за утікачем з московської неволі – «хохлом», в запалі боротьби з ним, більшовицькі проводирі без церемонії викинули старі гасла «права самоозначення народів аж до повного відділення» й перешилися в «федералістів», які своїм завданням поставили «об'єднання демократії», великоросійської й української, і очевидно – всякої іншої з бувшої Російської імперії.

Не знаю, як витримає й переживе федералістична ідея сей тяжкий удар, який задають їй Леніни й Троцькі, називаючи себе федералістами. Дуже трудно буде комусь, принаймні якийсь час, називати себе федералістом, коли федералістами Леніни й Троцькі вважають себе, а під сим «федералізмом» лежить в дійсності самий поганий, терористичний централізм.

...І так само шановні союзники, заклопотані тим, щоб було з кого взяти все вложено в Російську державу їх буржуазією... стає ясно, як близько стояли вони (союзники) до всього, що гальмувало мир, що підтримувало анархію, що могло спинити транспорт і будучий товарообмін..., а з другого боку – підтинала самоозначення народів і охороняло ідею «єдиної неділимої»... ті наймані сили, котрими союзники розпоряджували на нашій території, були звернені на саботаж нашої оборони проти більшовиків. А коли більшовики опанували Київ, їх панування, як сповіщають більшовицькі газети, було зараз признано союзниками.

Так використовується вже тепер в головних контурах обстановка сей катастрофи, котру мусіла перейти наша Україна на протязі свого нового життя – того великого огненного очищення, в котрім, видно, мусіли згоріти різні старі упередження, пережиті «традиції» й погляди, щоб не заважати в новім поході...

Досі хоч з різними тривогами й небезпеками, наша українська справа плила в попутнім вітрі загальної революції. Тільки тепер всі сили – і революційні і контрреволюційні, всі заінтересовані в цілості росій-

ської фірми і просто ворожі українству елементи змобілізувались і повстали, щоб дати генеральну битву нашому національному життю.

Українство кінець кінцем її виграє, се ми знаємо. Але утрати її будуть великі, се ми бачимо. І розстрілюються в ній не тільки люди, а й ідеї. Руйнуються не тільки міста, а й традиції. Багато згоріло вже в сім великим огні, і ще згорить. Люди вийдуть з нього нові, й новими очима глянуть на світ.

Горять, між іншим, історичні, культурні, економічні, і всякі інші зв'язки народу українського з народом великоруським. Історія сих двох «братніх народів» вступає, видима річ, в ту стадію, в яку вже раніше вступила історія двох інших слов'янських братів – українського і польського...»

Це були докладні витяги з брошури Михайла Грушевського «На порозі Нової України».

Автор її після перевороту Скоропадського відходить від політичної діяльності та цілком поринає у науку. Після кількох років еміграції повернувся в 1924 році до Києва. Тут очолює цілий ряд наукових інституцій історичного характеру. Згодом його обирають членом Академії Наук СРСР (академіком ВУАН він був раніше). Після смерті у 1934 році урядова комісія влаштовує йому почесний похорон коштом держави... Коштом держави на його могилі поставлено і пам'ятник... На його пам'ять писалися свого часу великі некрологи як у Києві, так і Москві... Так, усе було... Але сьогодні його офіційно без лайки не дозволено згадувати.

Аналогічна «метаморфоза» відбувалася і відбувається постійно майже з усіма «великими» і «малими» діячами українського культурного і політичного життя. Але оскільки ця тема окремого великого дослідження, то тут порушувати це докладніше не буду.

## Х. ДО УКРАЇНСЬКОГО КОМУНІЗМУ

---

Доконечно треба хоч трохи спинитися на питаннях зародження української течії комуністичного руху, бо тут для мене було чи не найбільше несподіванок.

Цей розділ розпочну цитатою з «Меморіалу Української соціал-демократичної партії Австрії інтернаціональному соціалістичному Бюро». Вийшов цей «Меморіал» у Києві 1917 року стараннями Української соціал-демократичної робітничої партії (видано в редакції «Робітничої газети», — «Типографія Киевского Совета рабочих депутатов»):

«...Поверхня української землі виносить 850 000 км<sup>2</sup>; з сього в межах Росії знаходиться 775 000 км<sup>2</sup>, Австрії 61 000 км<sup>2</sup>, Угорщини 14 000 км<sup>2</sup>. Хотя і поділений між три окремі держави, етнічний український простір творить ОДНОСТАЙНУ ТЕРИТОРІАЛЬНУ ЄДНІСТЬ через те, що частина північної Угорщини, яку замешкують українці, торкається безпосередньо українських частин австрійських коронних країв Галичини і Буковини в Карпатах, підчас коли австрійська частина українського простору (середня і східна Галичина, а рівнож північна і західна Буковина) з другого боку безпосередньо межують з українською територією Росії, а власне: з Холмщиною, Волинем, Поділлям й північною Бесарабією.

На сій гео- і етнографічно замкнутій одностайній українській території живе 35-36 мільйонів українців і творить понад 75% всього населення. Кількість українців не дасться ще тепер цілком певно означити. Наші обрахунки мусимо брати з даних офіційної статистики; але її роблено — як відомо в Росії тенденційно на користь великоруських елементів, в Галичині на користь поляків, в Угорщині на користь мадярів (се зрештою загальний та добре знаний наслідок політичної безправності нації, що навіть кількість її членів в офіційній статистиці пануюча нація як тільки можливо безоглядно препарує на свою користь).

З вище наведеної кількості українців відпадає на 1) австрійський коронний край Галичину коло 4 000 000, 2) австрійський коронний край Буковину 300 000, 3) північну Угорщину коло 500 000 – так що взагалі українців в Австрії є понад 4 мільйони (4 300 000), а в австро-угорській монархії 4 800 000. Значно більша частина українського народу, бо коло 32 000 000, знаходиться в межах російської, світової держави...

Межа українського населення в Галичині починається від села Шляхтова, на захід від пролomu Попраду в Карпатах і йде на схід коло міст: Пивнична, Горлиці, Жмигород, Дукля, Риманів, Зержин аж до Сянока, звідкіля вона біжить по лінії ріки Сяну аж до Дубецька. Тут повертає українсько-польська етнографічна межа на північний схід, коло Радимна доходить знову до Сяну, біжить лівим боком його на північ і коло Тарногороду доходить до Російської Польщі...

В Росії живуть українці 1) в Холмській губернії, утвореній заново 1912 року постановленням Петроградської Думи, 2) в південно-західній частині Мінської губернії, 3) в південно-західній частині Гродненської губ., 4) Волинській губ., 5) Подільській, 6) Київській, 7) Херсонській, 8) північно-західній і південній частині Бессарабської губ., 9) Катеринославській губ., 10) Харківській, 11) Полтавській, 12) Чернігівській і в частинах губерній: Курської, Воронізької, Донської округи, губ. Ставропольської, Таврицької, округи Кубанської і Терської, які межують з одностаино українським краєм.

Все те вкупі творить замкнуту українську національну територію, на 775 000 км<sup>2</sup>, на якій живуть коло 32 000 000 українців...

Одну річ тільки треба тут підчеркнути: а власне, що російська Україна, наче з довгого сну, воскресла тепер до нового, дуже інтенсивного і багатообіцяючого життя.

Українська соціал-демократична партія Австрії становиться до українського питання не тільки з погляду власної національної приналежності, а рівночасно з точки погляду ідеології (засад) міжнародного соціалізму й ся остання є для нас рішаючою:

Міжнародний соціалізм домагається для кожного народу повної волі і незалежності та безумовного забезпечення права на самовизначення. Міжнародний соціалізм є глибоко переконаний, що тільки на такий підставі можна з успіхом і справедливо розв'язати національну

проблему в усьому світі. Тільки через се стане національний гніт неможливим в майбутньому, і припиняється остаточно національні суперечки, що тільки шкоди принесли людям, шкоди, якої поправити годі...

Тому на рішення національних питань не треба дивитися теоретично, як на постулат справедливості і т. п., але також треба признати йому практичне, повне наслідків значення, як одної з найважливіших передумов тривалого миру.

Загальний принцип, яким треба руководитися при кожному національному питанню, се право на самовизначення для кожного, дотепер поневоленого народу...

Українське питання се одне з найважливіших національних питань світа. Через те, широка публіка мало орієнтується в сій проблемі, вона з певністю цілковито не тратить свого першорядного значення. Бо важність і дійсне значення якогось питання не залежить від того, чи й оскільки воно є знане, але тільки від того, чи й оскільки даний об'єкт може впливати на інший та на відношення взаємні інших об'єктів. Завдяки кількості українського народу, завдяки географічному положенню української території, завдяки природним багатствам її поверхні, непомірно великим скарбам, укритим в нутрі української землі, Україна відгравала все найважливішу роль в історії Східної Європи і то на зміну: раз активно, то знову пасивно... Зараз після російської революції Україна намагається знову відігравати активну роль...

З усіх сих причин: 1) щоби забезпечити українському народові відповідну можливість розвитку, поступу і досконалення, 2) щоби з другого боку знищити джерело небезпеки війни – ми висловлюємося за самостійну українську державу, в яку можуть ввійти всі землі, заселені українцями.

Се було би найбільш принциповим, найкращим і найбільш обіцяючим рішенням українського питання, а разом найширшим і удачним упорядкуванням національних і господарчих відношень великої частини східної та південної Європи, від Чорного моря до Прип'яті, від Сяну і Карпат по Кавказ.

Одначе ми добре се знаємо, що складність сього нашого домагання зустрине великі труднощі зі сторони заінтересованих держав, і власне тому ми звертаємося до міжнародного соціалізму, до загального

соціалістичного прогресу і до кожного товариша з заклик: щоби вони з усією енергією працювали в цьому напрямі, щоби перемогти труднощі й досягнути бажане рішення через взаємне порозуміння заінтересованих...

Коли б не удалося під час найближшого закінчення миру досягнути вищезгаданого об'єднання українських земель в самостійну українську державу – тоді мусять українські землі, які належать до австро-угорської монархії (середня та східна Галичина, Буковина, Північна Угорщина) творити окрему національну державу в рамках австро-угорської федерації...

За делегацію української соціал-демократичної партії Австрії

*Вол. Темницький  
Стокгольм – 4 липня 1917 р.»*

Для розуміння тогочасної ситуації в соціалістичному русі в Україні чимало дає ряд статей українського марксистського журналу «Дзвін». Ось одна з таких статей.

Л. Криєвич. Російські марксисты і український робітничий рух. (Див. «Дзвін», № 7-8, 1913 рік).

«Десять років тому російські марксисты, виходячи з принципу боротьби проти всякого утиску – над ким би і де б він не виявлявся – офіційно узнали: «право націй на самоозначення за всіма націями, що входять в склад (російської) держави».

Розуміли вони і розуміють се право здебільшого в сенсі державному, себто признавали за кожною нацією право змагати до сепарації від Росії і до власної державної самостійності. «Коли Польща не захоче законно одружитися з Росією, то ми не можемо її силувати», – сказав якось Плеханов і сі його слова не раз вже служили поясненням права націй на самоозначення.

Як се, одначе не дивно, але фактичне відношення загалу російських марксистів до державно-самостійницьких змагань серед поневолених народів Росії різко суперечить признаному ними праву і поясненням Плеханова.

Самостійницькі змагання ясно означилися, власне кажучи, тільки в Польщі і російські марксисты завсігди з лютим завзяттям проти них виступали. Вони часто доводили навіть, що взагалі «створення нових

держав є явищем реакційним» і ніхто здається так енергійно не обстоював державної єдності Росії, як то робили російські марксист.

Відомо, що Маркс і Енгельс в свій час разом зі всією демократичною Європою надавали велике значення відновленню самостійної Польщі. Се було тоді, коли вся Росія спала мертвим сном феодальних відносин, і Маркс і Енгельс сподівалися, що створення демократичної польської держави розіб'є кригу східноєвропейської реакції...

В наші часи, таким робом, справа самостійності Польщі втратила вже своє попереднє загально-європейське значення і позбулася живого ґрунту в польському народі. Се признають видатніші марксист Європи, признають і марксист польські. Само собою, що і російські марксист не мають жодної охоти розколювати сучасну Росію і тому їх «право на самоозначення націй», коли його розуміти в державному значенні (а вони іменно так його розуміють) є пустою і нікому не потрібною фразою.

Дивним є взагалі се признання за націями права тільки на державне самоозначення. Як бо може державно самоозначитися нація, коли вона мертва культурно і політично.

Національне відродження (самоозначення) є глибочезним суспільним процесом, котрий може завершитися державною самостійністю, а може і ні. (підкреслення нове)...

Російські марксист, отже, стоячи за право на державне самоозначення (ми вже знаємо, що вони стоять за нього тільки на словах), хоч і роблять враження людей, що надзвичайно радикально розв'язують національне питання, в дійсності ухиляються від принципіальної і програмної відповіді на проблеми національних рухів, котрі так живо починають тепер хвилювати Росію.

Корінь сучасного національного питання в праві націй на культурне і політичне самоозначення, але російські марксист закривають на се очі, волюючи гратись словами про державну самостійність поневолених народів.

Коли вони, між іншим, обговорювали в 1903 році пункт про право національного самоозначення, то була запропонована така резолюція: «признання за всіма націями, що входять в склад держави, права на самоозначення і на волю їх культурного розвитку». Сю резолюцію

майже одногolosно вони відкинули, хоч різниться вона від прийнятої і наведеної на початку нашої статті тільки підкресленими словами.

Ясно отже, що російські марксисты відносяться в суті зовсім байдуже до права націй на вільний культурно-політичний розвиток. І хоч вони узнають, правда, необхідність боротися проти національних утисків, але разом з тим самі вони є учасниками тих утисків, коли виступають проти національних форм робітничих рухів поневолених народів. Зразком політики російських марксистів з цього боку може бути їх відношення до Бунда. Страшно подумати, що натерпівся він від них.

В своїй літературі, на своїх з'їздах російські марксисты уряджували, можна сказати, систематичні «погроми» Бунда. І тільки силою колосального інтернаціонального чуття єврейських робітників можна пояснити те, що Бундові не урвався досі терпець і що він не порвав відносин з своїми російськими товаришами.

Ніхто ніколи не закидав Бундові, що він грішний проти основ марксизму, ні, його вина тільки та, що він стоїть за організаційне право національного самоозначення єврейських робітників.

Цікаво, що момент найбільшого напруження ворожості російських марксистів до Бунда був зв'язаний почасти з... українським питанням. «Організаційна самостійність Бунда, – писалося в старій «Зорі», теоретичному органі російських марксистів – повстала на нашу думку, головним робом через те, що в районі його діяльності робітничий рух серед поляків і литовців розвивався своїм шляхом, мало торкаючись єврейську масу, розвивався під впливом певних традицій серед певного історичного оточення. Навпаки – рух єврейських робітників Півдня (себто України) почався одночасно і рівнобіжно з рухом руських робітників і в тісному зв'язку з сим останнім. Природно отже небезпека, щоб проголошена, як принцип повна самостійність і самобутність руху єврейського пролетаріату не вплинула дезорганізуюче на робітничі групи Півдня Росії». (Підкреслення наше – Л. Ю.)

Рух єврейських робітників розпочався в Західній Росії, але з початком нашого століття він перенісся і на Україну. І власне з того часу, коли Бунд почав на Україні засновувати свої окремі організації, посипався на нього град обвинувачень з боку російських марксистів за «сепаратичну» діяльність. Річ така, що рух російських марксистів на Україні в значній мірі опирався на єврейські сили і тому для нього



була небезпечною бундівська відокремленість, але окрім того російські марксисты боялися, видно, «кепського» впливу Бунда на українське робітництво.

«Бунд може працювати на Литві і в Польщі, але на Півдні Росії, казав Мартов в 1903 р., йому немає чого робити, бо там повинні існувати тільки «русские» організації»... Другий російський марксист (з України) Єгоров казав тоді ж Бунду: «Ваше покликання на особливе угруповання громадських сил у єврейському суспільстві не дає ще вам жодного права на окреме існування. Но хіба немає особливого угруповання громадських сил на Україні, де не існує общинне господарство, де були зовсім окремі історичні умовами розвитку. «Таким робом, коли російські марксисты могли ще помиритися з Бундом в Польщі, де однаково робітничий рух розвився в національних формах, то вже ніяк не хотіли вони визнати його на Україні (вони таки пропонували Бунду перенести всю свою діяльність в Північно-Західний Край), бо всі аргументи Бунда за його самостійність цілком могли бути перейняті і українським робітництвом. Коли Бунд почав широко працювати на Україні, то російські марксисты (під натиском їх людей головно з Одеси, Катеринослава і Києва) порвали з ним всякий зв'язок. Такий був великий їх страх перед можливістю втратити свої позиції на Україні!

Але «особливе угруповання» сил у нас таки дало себе в знаки, і хоч як того не хотілось російським марксистам, все ж врешті повстав самостійний український робітничий рух.

Здавалося, що перший час вони не знали, як до цього поставитись, бо приміром, з початком 1905 року відбулася нарада представників російських, єврейських, латиських і українських марксистів, котру російська марксистська преса назвала «першим каменем великої і чудової будови будучого». Але таким був тільки один момент. Загалом же російські марксисты відносилися до українського марксистського руху з такою ж ворожістю, як і до Бунда. Навіть з більшою, бо коли Бунду робили вони організаційні уступки (зважаючи на його силу), то до нас ставилися безкомпромісово вороже.

Російським марксистам допомогла тут одна обставина, котрої не було в відносинах з Бундом, а саме розкіл серед українських марксистів.

Варто сказати тут декілька слів про те, як повстав сей розкіл, до котрого так прихильно поставились російські марксисты.

Деякі українські марксисты (їх було дуже мало) обстоювали в ті часи ідею самостійної України. Скоро вони її, зрештою, зреклись та й взагалі український марксистський рух в Росії, як відомо, в цілому ніколи не признавався. Однак та коротка самостійницька пропаганда деяких українських марксистів дала привід гуртку наших людей, перейнятих в національному питанні духом російських марксистів, одійти від нас і поставити своїм завданням «допомагати утворенню централізованого пролетарського руху в Росії». Люди сі отже пішли проти нас в ім'я російської «ортодоксальної» ворожості до всякої державної опарації.

Зазначаємо се для того, щоб ще раз підкреслити суперечність національної практики російських марксистів (а в тім випадку і прихильних до них українців) з пунктом «права на самоозначення», котрий іменно легалізує державно-самостійницькі змагання «всіх націй».

Розкіл однак став фактом, народилася «Спілка». Із тої пори російські марксисты до останніх часів зовсім не забирали слова в українських справах, бо «ортодоксальна» з національного боку група українських марксистів дуже добре справлялася за них, різко та гостро виступаючи не тільки проти самостійності українського робітничого руху, але й взагалі проти нього.

Перший рік свого існування, наші національні «ортодокси» ідучи уторованою стежкою сільського українського робітничого руху, не виявляли себе в національній сфері чимсь новим. Але в другий і дальші їхні роки вони одверто виступили проти українського робітничого руху. Так Самойлович (Басок) заявив публічно в 1906 р., що «украинский пролетариат совершенно обрусел» і що тому окрема його організація не має жодного сенсу існування. Цілом в тон цієї заяви виступив в тому ж таки році єдиний теоретик наших національних «ортодоксів» Тучанський (Лукашевич). «Скільки, – писав він у петербурзькому «Вестнику жизни», – Україна живе культурним життям, вона живе життям російським». Лукашевич визнав факт національного утиску на Україні, але «поки, – писав він, – українська культура не існує, доти я не признаю можливим бачити якусь користь від знищення національного утиску на Україні» (підкреслення наше – Л. Ю.)

Писалося се, між іншим, в кінці 1906 року, саме в той час, коли у нас розогнювалася велетенська боротьба за український університет.

І так наші «ортодокси» пішли в національному питанні далі самих російських марксистів, ба, навіть відмовились бачити якусь користь від зниження національного утиску. Згідно з ним їх діяльність прийняла від тоді з національного боку чисто російський характер і навіть свої газети («Известия украинского Союза» і «Правда») видавали вони в російській мові.

Все те було виявом надзвичайної національної пасивності. Теоретично наші «ортодокси» стояли проти діяльності в національних формах і коли їх праця серед сільських мас силою обставин прибирала все ж здебільшого національної форми, то все ж форм цих ніхто не беріг, вони розлітались при першій нагоді. Тим то, коли наші «ортодокси» втратили зв'язок з сільськими масами, вони втратили одночасно всі свої національні ознаки. Се був доведений до краю національний опортунізм, котрий серед обставин нашої національної мізерії межував з повним національним самовідреченням. (Підкреслення нове).

Природна річ, що така національна позиція наших «ортодоксів» була дуже вигідною для російських марксистів і вони з успіхом використовували її в напрямку повного ізолювання і перекопування шляхів українському робітничому руху. З Бундом – суцільним, одностайним і могутнім – їм приходилося проводити безпосередньо боротьбу, в той час, як у відносинах з нами вони були спокійні від усякого клопоту з огляду на роздвоєння і внутрішню братовбивчу боротьбу серед самих українських марксистів, одно крило котрих в своїй антинаціональній політиці йшло, як то ми вже знаємо, далі самих російських марксистів.

В останні часи, одначе, наші «ортодокси» сильно змінили свій національний курс. Через загальний підупад робітничого руху від них відпали елементи зовсім не зв'язані з українством, котрі приєдналися були до них в часи визвольних рухів. Лишився отже у них старий гурток основоположників, вихований в українському робітничому русі до 1905 року. На сей гурток надзвичайно вплинуло сучасне буйне українське національне відродження і от Басок, котрий в 1906 р. заявив, що «український пролетаріат совершенно обрусел», писав торік, що «серед робітничих мас за останні роки страшенно піднялась українська національна свідомість. Тільки сліпий може сього не бачити або сим нехтувати і той не марксист, хто відповідно тому не перекрає форми своєї діяльності». Як міг «совсемно обруселый пролетаріат» раптом впродовж кількох років «страшенно» розви-

нути свою національну свідомість – се, гадаю, на завсігди лишиться секретом Баска.

Правдою все ж, розуміється, є те, національна свідомість значно поширилась тепер серед українського робітництва. Але все ж національно свідомі гуртки його становлять ще тільки острови серед моря національної темної робітничої маси. Баскові чомусь уявилося, що українське робітництво вже зовсім усвідомилося національно і що нам лишилося тільки, мовляв, «перекраяти» відповідні до того форми нашої діяльності. Се помилка. Перед українськими марксистами з давньою і навіть більшою дражливістю стоїть питання їх національних завдань, з огляду власне на те, що більшість українського робітництва національно ще темна.

Коли ми отже захочемо глянути на національне питання вузько утилітарно, себ-то тільки з боку мови і взагалі з боку ширення ідей, коли ми будемо національно брати робітництво таким, яким воно є і цілком, як то робили наші «ортодокси», з цього боку до нього принатурюватись, то і тепер ще, дарма, що серед нього «страшенно піднялась національна свідомість», – ми будемо національно такі ж невиразні, як і сама українська робітнича маса. Особливо ж невиразні ми будемо по містах, де меншість робітництва вже усвідомилась національно, але більшість перебуває не під впливом російської культури.

Коли ж, навпаки, ми піднесемо національну справу на височінь принципiального питання, як то годиться робити марксистові у всіх громадських справах, коли ми не будемо з національного боку крок за кроком іти за масами, а силкуватимемось їх за собою повести, висвітлити їм національну справу, то і тепер, так само як і раніше, ми повинні будемо мати в собі певну національну твердість і рішучість.

Поширення національної свідомості серед українського робітництва не знищило отже об'єктивних підстав з під колишніх різноголосиць між таборами українських марксистів. Навпаки воно їх підкреслило, означило яскравіше і від кожного з нас вимагає і недвозначної відповіді на питання лінії нашої національної діяльності.

Одначе, така вимога у нас з боку життя буде і вже є одночасно мотором до того, щоби всі, хто дійсно має себе за українця і за марксиста, порозумілися і всіма силами старалися зберегти нашу єдність.

Ми взагалі давніше зовсім не цінили нашої єдності і не розуміли, яке величезне суспільне значення вона має. Досить було комусь з нас по-

мітити якесь збочення з марксистського шляху у наших людей і перед ним зараз же виникало питання про перехід до росіян.

Уявіть тільки собі, читачу, як здивувались би ви, почувши, приміром, що Плеханов постановив перейти, скажімо, до польських марксистів через те тільки, що він зневірився в марксизмі Потресова і К<sup>о</sup>! А наші люди не раз і не два подібно до такого чинили і зрікаються неохитної боротьби в наших же рядах за чистоту світогляду і діяльності, утікали спасатись до росіян або нерозважливо розколювали нас, ослаблючи тим і так вже слабі наші сили.

А тим часом наша згода і єдність становлять одну з головних наших життєвих підстав. Я переконаний, наприклад, що сучасний затишок серед українських марксистів немало спричинився до того, що російські марксистки почали поважніше трактувати українську справу, в наслідок чого могло статися таке зо всіх боків втішне явище, як виступ Петровського в Дер. Думі в оборону українців. Розуміється, тут грав ролю загальний розвиток українського відродження, але все ж колосальне значення мало і те, що ніхто вже не говорить ніби «украинский пролетариат совершенно обрусел».

Ми можемо сперечатися між собою про завдання українського марксизму, можемо поділятися на ворожі табори, але на вні ми мусимо становити одне тіло. І коли досі у нас сього не було, то се можна витолкувати тільки тим, що не всім нам ясні були самостійні завдання українського робітничого руху.

Російські марксистки стоять на суто державній точці погляду, держава є для них міркою всього. Вони узнають факт національних утисків і потребу боротьби з ними, але думають, що вони зникнуть разом з демократизацією порядків в державі. Все робітництво Росії змагає до політичної демократизації ладу і все воно, значить, однаково дбає про увільнення націй від національних утисків. Демократизація держави і національні визволення – се завдання тотожні і тому не треба ніякого поділу між робітництвом по національностях, навпаки, необхідна повна їх єдність для змагання до єдиного і загального ідеалу демократизації. Що ж до різниць в мовах, то до них, розуміється, необхідно принатурюватись, але се ще не значить, що слід задля сього розбивати організаційно по націях робітництво. Такий в загальних рисах національний світогляд російських марксистів.

І треба, справді признати, що хто тільки задля мови, себто так сказати з філологічних міркувань, узнає необхідність поділу робітництва в русі по націях, той не може навести серйозних аргументів проти національної позиції росіян.

Єврейський марксист Лібер зауважив якось: «неможливо уґрунтувати необхідність окремої організації єврейського робітництва тільки на мові. Бо нащо тоді йому автономія? Питання мови – питання технічне – і його можна було б розв'язати за допомогою відповідних технічних комісій». Се дуже слушна увага. Помиляються бо російські марксисти, коли думають, що демократизація політичних порядків є вистарчаючим ліком проти національних утисків. Держава, котру заселяє багато націй, якою б демократичною вона не була, все ж не позбудеться (оскільки се можливо за капіталістичних порядків) національних утисків і боротьби, коли буде організованою централістично. (Підкреслення нове).

Націям необхідні національні автономії, необхідна політична децентралізація, відповідаюча національному поділу держави. Але така реформа зовсім не є органічно зв'язаною з політичною демократизацією. Національне відродження має свої особливі національно-політичні мети, котрі, розуміється, тісно сплітаються з загальними демократично-політичними змаганнями (сила цього сплетення залежить від загального світогляду кожного класу поневоленого народу. У робітництва – цей «пар ексцеленце» демократичні класи – національно-політичні завдання нерозривно єднаються з завданнями демократично-політичними, але у класів буржуазних вони часто розходяться). Не спасає ситуації і те, коли робітництво всіх націй певної держави одностайно домагаються автономістичного устрою...

Програмові ідеали здійснюються не скоро, а життя іде своєю чергою. Кожна нація домагається для себе автономії, але окрім того вона проводить щоденну боротьбу за різні політичні реформи, необхідні для ослаблення національного утиску, в сій боротьбі робітництво бере активну участь, вступає на сьому ґрунті в гострі конфлікти з буржуазним рухом свого народу і для сього всього йому потрібна окрема організація. Сю цілком очевидну річ російські марксисти хочать, одначе, збити. Не втаємнюючись в суть національної справи, не беручи під увагу її політичний бік, вони стараються довести шкідливість участі робітництва в національних рухах такими непередуманими закидами, як той, що робітники тоді «разом зо всіма буржуазними

партіями і групами домагаються національних прав». (*«Просвещение»* № 3, с. 78).

Закид цей в високій мірі наївний, бо чи ж можна, приміром, обвинувачувати марксистів, скажемо, за те, що вони «разом» з буржуазними партіями стоять за демократично-політичні реформи?

Не переконує російських марксистів і приклад історії, на котрий звичайно покликаємось всі ми – учасники національних робітничих рухів. В останні часи вони вигадали щодо сього такий закид: «Австрійці думають здобути «волю нації» шляхом дрібних реформ, тихим кроком. Пропонуючи національну автономію, як практичний засіб, вони зовсім не числять на основну зміну, на демократично-визвольний рух, котрого у них немає в перспективі. Між тим ми зв'язуємо питання про «волю націй» з майбутньою основною зміною, з демократично-визвольним рухом, не маючи підстав числити на реформи. А се істотно змінює діло з боку майбутньої долі націй в Росії». (*«Просвещение»*, № 4, ст. 24-25, стаття К. Сталіна). Не трудно зрозуміти, що погляд такий є чистісіньким непорозумінням, бо ходить нам, коли говоримо про засоби увільнення націй від утисків, не про темп наших політичних рухів («дрібні реформи» чи «основна зміна»), а про прикмети сучасного суспільства і сучасної держави. Отже, чи ми будемо йти дорогою «основних змін», однаково мусимо дбати про такі форми устрою держави (автономії), котрі дали б максимальні гарантії вільному розвитку нації і тому за всіх умов поділ робітничого руху по націях с конечним.

Нарешті російські марксисти кажуть ще нам, що: «безперечне визнання боротьби за національне самоозначення зовсім не зобов'язує нас підтримувати всякі вимоги національного самоозначення». «Ми признаємо, – додають вони для прикладу, – право єзуїтів проводити вільно агітацію, але ми боремось проти самих єзуїтів».

О, розуміється, ніхто, я думаю, не буде відбирати у російських марксистів критикувати «вимоги національного самоозначення» і підпірати тільки ті, котрим вони признають рацію. До чого, одначе, зобов'язує російських марксистів право на національне самоозначення (коли результати його не тільки в державному, також в політичному і культурному значенні), то се до признання робітничим рухам поневолених націй організаційної автономії себто, так сказати, фізичного права, самостійно розв'язувати свої справи, самостійно виробити свій погляд на національне питання і програму.

Організаційне питання лежить, таким робом, в основі проблеми інтернаціональних відносин робітництва в многонаціональних державах. Марксисти не можуть цілком викоринити національні утиски і боротьбу за капіталістичних порядків, але їм належить дбати про дійсну інтернаціональну згоду і братерство серед самого робітництва. Шлях до цього тільки один – признання повної національно-організаційної волі робітничим рухам поневолених націй. (Підкреслення нове).

В останні часи в Росії справа національних прав і взаємин висувається на перше місце нашого політичного життя. Через реакцію на чолі сучасних національних рухів монополюю станули буржуазні партії і вони організовують вже націоналістичні сутички і конфлікти (найліпший приклад тому бойкот євреїв в Польщі), котрі згодом безперечно розвинуться до австрійських, а може ще й більших розмірів. Український буржуазний рух, такий в свій час прихильний до російських лібералів, рве тепер з ними колишню свою приязнь. Його, правда, часово об'єднує з ними спільна боротьба за конституційні реформи, але коли реформи сі будуть здійснені, коли повністю розвіється у нас капіталістичний лад, тоді ніщо вже не буде гальмувати ворожнечі українського буржуазного руху з російськими лібералами.

Національні антогонізми мають свій відгук і серед робітництва, бо треба таки признати, воно не виробило ще спільних принципів інтернаціональної згоди, але воно над сим тепер працює і згодом досягне повний інтернаціональний мир в своїх рядах.

Єдність буржуазних партій різних націй кінчиться разом з їх спільною боротьбою за реформи в державі. Навпаки, робітничий інтернаціональний зв'язок по демократизації політичних порядків не тільки не повинен слабнути, а зміцнитись і ширшати, бо росте світова робітнича боротьба з капіталізмом. А завершиться ся боротьба, тоді і питання національних відносин перестане бути питанням сили і розв'язуватиметься вільним та братерським порозумінням.

Перспектива ся повинна невідступно стояти перед нашим розумовим зором, коли ми міркуємо над сучасними інтернаціональними робітничими відносинами.

Українські марксисти, зрештою, всією своєю історією довели, як високо цінують вони міжнародний зв'язок робітничого руху і нашим принципіальним завданням завсідги буде змагання до його зміцнення.»



Я не ставлю собі метою тут ширше подавати ставлення російської соціал-демократії до українського національно-визвольного руху, зокрема до його марксистського крила. Один тільки штрих на прикладі ставлення Леніна, як представника російської соціал-демократії, до питання самовизначення української нації у дореволюційний період. Кожному, хто порівнював офіційне (у пресі) ставлення до цієї проблематики з «інтимним» (у листах) впаде в око деяка різниця. Ось цитати із статті Леніна «Про право націй на самовизначення»:

«Создание самостоятельного и независимого национального государства остается пока в России привилегией одной только великорусской нации...»

...Суждено ли, например, Украине составить самостоятельное государство, это зависит от 1000 факторов, не известных заранее. И, не пытаюсь «гадать» попусту, мы твердо стоим на том, что несомненно: право Украины на такое государство. Мы уважаем это право, мы не поддерживаем привилегий великоросса над украинцами, мы воспитываем массы в духе признания этого права, в духе отрицаний государственных привилегий какой бы то ни было нации...

...А может ли быть большая свобода национальности, как таковой, чем свобода отделения, образования самостоятельного национального государства...

...обвинять сторонников свободы самоопределения, т. е. свободы отделения, в поощрении сепаратизма – такая же глупость и такое же лицемерие, как обвинять сторонников свободы развода в поощрении разрушения семейных связей.

...А отрицание права на самоопределение, или на отделение, неизбежно означает на практике поддержку привилегий господствующей нации.

...А в общероссийской политике господствуют Пуришкевичи и Кошкины. Их идеи царят, их травля инородцев за «сепаратизм», за мысли об отделении проповедуется и ведется в Думе, в школах, в церквах, в казармах, в сотнях и тысячах газет. Вот этот, великорусский, яд национализма отравляет всю общероссийскую политическую атмосферу. Несчастье народа, который, порабощая другие народы, укрепляет реакцию во всей России».

(Див. В.И. Ленин, 5 изд., т. 25, с. 276, 286, 288-289, 314).

У статті «Кадеты об украинском вопросе», що вийшла ще в середині 1913 року, Ленін писав між іншим у такому ж дусі:

«Но марксисты не забывают также азбучной обязанности всякого демократа бороться против всякой травли какой бы то ни было нации за «сепаратизм», бороться за признание полного и безоговорочного равноправия наций и права их на самоопределение.

Можно держаться разных взглядов на то, каково должно быть с точки зрения пролетариата, это самоопределение в каждом отдельном случае. Можно и должно спорить с национал-социалистами вроде Донцова, но подлая травля за «сепаратизм», травля людей, не могущих защищаться, есть предел бесстыдства наших кадетов». (т. 23, ст. 338)

А ось уривки з листа до С.Г. Шаумяна від 6.XII.1913 р., які говорять щось протилежне:

«...мы за демократический централизм, безусловно. Мы против федерации...

...Федерация есть союз равных, союз, требующий общего согласия... Мы в принципе против федерации – она ослабляет экономическую связь, она негодный тип для одного государства. Хочешь отделиться? Проваливай к дьяволу, если ты можешь порвать экономическую связь или, вернее, если гнет и трения «сожительства» таковы, что они портят и губят дело экономической связи. Не хочешь отделяться? Тогда извини, за меня не решай, не думай, что ты имеешь «право» на федерацию.

...Мы за автономию для всех частей, мы за право отделения (а не за отделение всех!)... Отделение вовсе не наш план. Отделения мы вовсе не проповедуем. В общем, мы против отделения. Но мы стоим за право на отделение ввиду черносотенного великорусского национализма, который так испоганил дело национального сожительства, что иногда больше связи получается после свободного отделения!

Право на самоопределение есть исключение из нашей общей посылки централизма... Но исключение нельзя толковать расширительно. Ничего, абсолютно ничего кроме права на отделение здесь нет и быть не должно.

4. Против «изменения» программы – против «национальной программы»? И тут не согласен. Вы боитесь слов. Нечего их бояться... Это надо было сделать».

Тепер ще кілька уривків з листів до Інеси Арманд, перший – написано на початку березня 1914 року.

«...А нам надо бы теперь иметь свою украинскую социал-демократическую группу, хоть небольшую. Пиши, можешь ли познакомиться и сделать что-либо в этом направлении». (Підкреслення оригіналу)

Цій же проблематиці присвячено і листи до Арманд від 1 та 24 квітня:

«Дорогой друг! Посылаю проект украинского обращения для «Шахтерского Листка» и очень прошу тебя тактично провести его (не от моего имени, конечно, а лучше и не от твоего) через Лолу и пару-другую украинцев (конечно, против Юркевича и по возможности без ведома этого паршивого, поганого националистического мещанина, который под флагом марксизма проповедует разделение рабочих по национальности, особую национальную организацию украинских рабочих).

Ты поймешь, почему мне неудобно от себя посылать такой проект. Лола писал мне, что согласен со мной против Юркевича, но Лола наивен. Между тем дело не терпит. Страшно важно, чтобы из среды украинских с.-д. раздался голос за единство против деления рабочих по нациям – и теперь «Шахтерский Листок» (только сегодня, среда, 1 апреля мной полученный – приложение к воскресному № «Путь Правды») должен быть тотчас использован для этого.

Перепиши мой проект (я на все изменения согласен, конечно, лишь бы остался протест прямой против деления по нациям) – пусть Лола один или сам-друг и т. д. примет и переведет его по-украински, затем пошлет через меня в «Путь Правды» от своего имени или (лучше) от имени группы (хотя бы в 2-3 человека) украинских марксистов (еще лучше: украинских рабочих).

Это надо сделать тактично, быстро, против Юркевича и без его ведома, ибо сей жулик будет гадить.

(Получил твой рассказ о реферате Степанюка и выступлении Юркевича: откровенно скажу, злился на тебя: ты не поняла, в чем суть у Юркевича)...

Отвечай скорее, можешь ли сие поручение умненько выполнить и как скоро...

Если бы мой проект пересказать украинским голосом и с парой живых украинских примеров, всего бы лучше было! Я уже насажду на «Путь Правды».

А ось лист від 24 квітня:

«Дорогой друг! Посылаю письмо Лолы. Верни тотчас по прочтении. (Он явно хитрит, но все же мы шаг небольшой вперед сделаем через него. Очень прошу тебя, если будешь в Париже, всеми силами постараться повидать украинских с.-д., выяснить их позицию по вопросу об отдельной национально-украинской с.-д. организации и постараться организовать хоть малую группу антисепаратистов)».

При роздумуваннях над цими цитатами зринає кілька запитань. Поділюся кількома першими-ліпшими.

Перш за все залишається незрозумілим, як міг здійснювати оце проголошене російськими соціал-демократами «право на самовизначення» український народ, поділений між кількома державами, без окремої соціал-демократичної партії. Чи, може, самовизначення українського народу повинно було відбуватися під прапором монархістів, кадетів, тощо?

Та й чи думав Ленін над цим, коли з одного боку проголошував право на самовизначення українського народу, а з другого — боровся проти здійснення цього права (у листах до Шаумяна, наприклад, називав це «право на самовизначення» просто «слова», «нечого их бояться»). З одного боку лаяв Пуришкевичів за цькування українців за сепаратизм, з другого — сам тихо виступав не тільки проти тих же «сепаратистів», але навіть своїх «собратьев по борьбе», партійних спільників — українських соціал-демократів.

Чому могла бути окрема українська соціал-демократична партія в Австро-Угорщині, а в Російській імперії такої партії Ленін не хотів допустити, цього ми не прочитаємо ніде.

Все ж окрема партія українських соціал-демократів таки виникла. Виникла — всупереч усьому... Виникла поруч з іншими революційними українськими партіями. Виникла поруч з революційними партіями інших народів.

Про дальший розвиток соціалістичної (комуністичної) течії в українському національно-визвольному рухові читач збагне з наступних рядків конспекту.

Як відомо, українська соціал-демократична робітничка партія, українська партія соціалістів-федералістів, українська партія соціал-

лістів-самостійників спільно з українською партією соціалістів-революціонерів уже 17 березня 1917 року утворили Українську Центральну Раду.

Під кінець 1917 року від УСДРП відколюється ліва течія (Затонського та ін.). Переїхавши до Харкова, вона бере участь у першому радянському урядові України. Але вже через півроку, а саме у липні 1918 року, на з'їзді КПУ, що був скликаний у Москві, ця течія УСДРП влилася до складу КПУ, суттєво зміцнивши її позиції на Україні.

Принагідно зазначу, що ця течія української соціал-демократії дала чимало видатних діячів для першої радянської влади в Україні (П. Слинько, Є. Перонович, А. Буденко, Є. Касяненко, Медвідь (Медведєв), Криворотченко, Радченко та багато інших).

Хронологічно її, мабуть, слід вважати першою течією українського комунізму (у вузькому значенні цього слова), що оформився партією тільки у липні 1918 року.

Із створенням Радянської республіки на сході України (з центром у Харкові), на початку 1918 року всередині комуністичної партії України організаційно ще не сформованої остаточно, виникає течія, до якої належали ті українські більшовики, що відстоювали незалежність Радянської України як і незалежність КПУ від РКП (до найвидатніших представників її належали зокрема: М. Скрипник, В. Шахрай, Ю. Лапчинський, С. Мазлах та інші).

Самостійницька позиція цієї течії виявилася неодноразово за різних обставин у період першого існування радянської влади в Україні, тобто від кінця 1917 року до квітня місяця 1918 року.

З розгромом німцями Центральної Ради і запануванням в Україні Гетьманщини ця течія продовжувала свою діяльність в основному на еміграції як комуністичної партії України в РРФСР.

Серед представників цієї течії на Таганрозькій конференції КПУ у квітні 1918 року, наприклад, можна спостерігати окремі відтінки поглядів, але в основному про незалежність України та її комуністичної партії різниці у поглядах не було.

Уже в Таганрозі точилася гостра боротьба при визначенні назви нової партії. Скрипник, наприклад, висунув на конференції пропозицію, щоб незалежна комуністична партія в Україні називалася так: «Комуністична партія (більшовиків) України». Шахрай та Лапчинський наполягали на назві: «Українська комуністична партія (більшовиків)» тобто так, як і в Росії: РКП (б), а не КП (б)Р. конференція прийняла пропозицію М. Скрипника, але було одночасно за-

значено, що КП (б)У повинна бути незалежною від РКП (б) комуністичною партією. Чи, випадково, не тому Таганрозька конференція, що була насправді установчим з'їздом нової партії, не визнається тепер за таку, а часом народження партії вважається конференція у Москві, що відбувалася під безпосереднім наглядом «русских интернационалистов»?

Я не мав змоги опрацювати сили-силенної кількості матеріалів, що характеризують суспільно-політичну боротьбу серед української соціал-демократії того часу; з того, що мені потрапляло до рук, випливає, що ідеологом тогочасних українських комуністів, мабуть, все таки, був В. Шахрай. Перебуваючи від квітня 1918 року на еміграції в РРФСР (у Саратові), він випускає там книжку під назвою «До хвилі» (ця книжка мала ще другу назву: «Що діється на Україні й з Україною»). У цій книжці, що тепер є бібліографічною рідкістю, викладено теоретичні основи українського комунізму. Вплив цієї книжки свого часу був, мабуть, сильним.

На всіх документах боротьбістів, укапістів, фракції федералістів у КПУ, на статтях Скрипника тощо можна помітити печать Шахрової теорії національного питання.

Характеризуючи події літа 1918 р. в Україні, слід зазначити, що рішення Таганрозької конференції не влаштовували партійних діячів РКП. Вирішено було скликати нову конференцію нової партії у... Москві.

Цей з'їзд скасував рішення Таганрозької конференції про незалежність КПУ і підпорядкував її не РКП (б), а... ЦК РКП (б). Після цього Шахрай виходить з партії і шукає шляхів до створення самостійної Української комуністичної партії більшовиків (т.зв. УКП (б)).

Але організаційно ця партія ніколи не існувала, бо доля Шахря трагічно обривається. У 1919 році, коли він був на Кубані, його розстріляли денікінці.

Цікаво відзначити, що сучасні історики КПУ називають В. Шахря вихідцем з УСДРП. Але історичний журнал КП (б)У «Літопис революції», що виходив у 20-х роках, не називав Шахря вихідцем з УСДРП, а вважав його старим більшовиком.

За цією течією в КПУ хронологічно йде Українська Комуністична партія (боротьбістів). Вона утворилася з лівої течії Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), яка ще влітку 1917 року протиставилася своїй партії і почала видавати друкований орган «Боротьба», а після жовтневого перевороту у Петрограді намагалася організувати переворот у Центральній Раді з метою створення само-

стійної радянської влади в Україні. УПСР (боротьбістів) відіграла важливу роль в організації повстання проти гетьманської держави в Україні і виступила також проти Директорії, але заперечувала окупацію України Червоною Армією і намагалася створити українську Червону армію.

За другою радянської влади в Україні в 1919 р. партія боротьбістів входила в уряд УРСР і мала в цей час назву УПСР (боротьбістів-комуністів).

У серпні 1919 р. під час відступу радянської влади з України, перед переходом у денікінське підпілля, УПСР (боротьбістів-комуністів) об'єдналася з Українською Соціал-Демократичною партією (УСДРП) (незалежних лівих) і утворила Українську Комуністичну партію (боротьбістів).

Група УСДРП (незалежних лівих) була невеликою групою з марксистськими соціал-демократичними традиціями.

Для боротьбістів це була важлива знахідка, бо як вихідці з народницької течії, боротьбісти мали особливі труднощі в конкуренції за владу з більшовиками. Більшовики постійно закидали боротьбістам народницько-селянських характер їхньої партії. Після об'єднання з лівими незалежними боротьбістами назвали себе теж марксистською робітничою партією.

Боротьбісти брали участь у повстанні проти Денікіна. Це була найбільш масова комуністична самостійницька течія в Україні. Але після денікінської окупації в Україну знову прийшла російська Червона армія. Під її тиском боротьбістські повстанські загони були ліквідовані, а сама партія змушена була в березні 1920 р. влитися в КПУ. Згодом, уже в лавах більшовицької партії, боротьбісти брали активну участь в українізації, в будівництві радянської влади. Найвизначнішими серед них були: Г. Михайличенко (лідер партії, розстріляний денікінцями), В. Еллан-Блакитний, Г. Гринько, Л. Ковалів, М. Поллоз, П. Любченко й багато інших. Усі вони, як і багато рядових членів партії боротьбістів, були винищені у трагічні 30-ті роки.

Після боротьбістів існувала ще одна незалежна від КПУ самостійницька комуністична течія в Україні — Українська комуністична партія, або як її скорочено називали — укапісти.

Процес творення УКП був дуже подібний до творення комуністичних партій в усіх європейських, а почасти й колоніальних країнах. Під впливом і світової війни, а також під впливом російської Жовтневої революції в Європі наростали революційні рухи. Вони викликали розколи в старих соціал-демократичних партіях, від яких

відколювались ліві течії, що ставали на позиції революційної боротьби, диктатури пролетаріату і радянської влади. Лише в Росії ліва течія РСДРП (більшовиків) відокремилася задовго до революції 1917 р. (на II з'їзді партії 1903 року). В західно-європейських соціал-демократичних партіях цей процес почався тільки після 1917 року. Так само й УСДРП почала колотися після цієї дати.

Це важливо відзначити, бо централістичні діячі часто закидали УКП, що вона стала на радянські позиції тільки в 1920 році.

Але те ж саме можна сказати й про всі європейські компартії. Різниця між ними й УКП тільки та, що УКП, крім того, була ще й колоніальною партією, партією поневоленої Росією нації. Тому процес творення УКП затягувався, бо не була завершена в Україні національно-демократична революція, яка, за теорією УКП, мала перерости в соціалістичну тільки після створення незалежної української держави.

Процес творення УКП дещо нагадує процес творення компартії Західної Європи. Можна сказати, що УКП копіювала більше скажімо німецьку, ніж російську компартію. Це було своєрідне відштовхування — дуже характерне для всіх національно поневолених народів.

Вище було сказано, що вже наприкінці 1917 року від УСДРП відкололася і в 1918 р. влилася в КПУ ліва група її на чолі з Є. Нероновичем. Але інші революційні елементи в УСДРП, майбутні укапісти, вважали такий шлях невірним, капітулянтським щодо розв'язання національного питання.

Майбутні укапісти казали, що тільки після завершення національно-визвольної революції український пролетаріат може братися за дальший її етап — диктатуру пролетаріату. Ліва ж група УСДРП на чолі з Є. Нероновичем приєдналася до КПУ. Вона ігнорувала незавершення в Україні національно-визвольної боротьби, тобто створення незалежної від Росії самостійної української держави. Укапісти вважали, що ця група відступила від національних завдань української революції.

Уже під час гетьманської держави в УСДРП виникла ліва течія, яка після падіння гетьманського режиму не пішла за Директорією УНР, а відкололась від УСДРП і створила за німецьким зразком окрему партію — УСДРП (незалежних). Після відступу Директорії з Києва УСДРП (незалежних) створила разом з іншими партіями (і з місцевими більшовиками) радянський уряд. Але скоро до Києва прийшов слідом за російською Червоною Армією уряд Раковського, що був сформований в РРФСР. Оскільки цей уряд підпорядкував



себе Москві, УСДРП (незалежних) пішла в повстання проти нього. Тільки невеличка група лишилася, що назвала себе УСДРП (незалежних лівих) і в серпні 1919 р., як уже сказано вище, злилася з боротьбістами.

УСДРП (незалежних) засудила цю групу за відмову від боротьби за самостійну радянську українську державу, як у свій час засудила групу Є. Нероновича. Після денікінського підпілля УСДРП (незалежних) у січні 1920 року скликала установчий з'їзд, на якому прийнята була комуністична програма, а партія була перейменована на Українську Комуністичну партію.

УКП визнала помилковою свою участь у повстанні проти більшовицького уряду і стала на шлях тільки легальної опозиції.

Таким чином у період між січнем і квітнем 1920 р. в Радянській Україні існували дві опозиційні до КП(б)У комуністичні партії — боротьбісти й укапісти. Боротьбісти були більш масовою, ніж УКП, партією. По-перше, тому, що в них, як у колишніх есерів, були більші впливи на селі. В той час як УКП йшла проти течії, намагаючись прихилити на свій бік насамперед українське робітництво. По-друге, боротьбісти за попередньої (другої) радянської влади в Україні не були як укапісти в повстанні, а, навпаки, входили до уряду Раковського. Таким чином, вони не були скомпрометовані в очах більшовиків і ці останні не могли на мітингах висувати проти них обвинувачень, які вони висували проти укапістів.

Але в радянських умовах УКП мала свої переваги супроти боротьбістів. Вона мала чітку програму, якої боротьбісти не мали. У програмі, як і в інших своїх документах, УКП докладно опрацювала національне питання в дусі марксизму, використавши при цьому теоретичну спадщину Шахрая. Основні твердження укапістів у національному питанні зводилися до двох тез: 1) Кожна комуністична революція мусить спиратися тільки на внутрішні сили нації, а не бути принесеною ззовні на багнетах; 2) Комуністична революція поневолених націй може бути органічною й плідною тільки тоді, коли вона завершує національно-визвольну демократичну революцію і є її продовженням, а не запереченням.

Як уже сказано, боротьбісти змушені були в березні 1920 року самоліквідуватися і влитися в КПУ. Але УКП проіснувала ще до 1925 р. борячись на легальному ґрунті з КПУ за завершення в Україні національно-визвольної революції. Проте стабілізація більшовицької влади в Україні після громадянської війни, а особливо перехід до НЕП'у дали КП(б)У сили, щоб затиснути УКП у кліщі

терору і провокацій. За таких обставин УКП змушена піти на самоліквідацію при умові, що Виконком Комінтерну накаже їй ліквідуватися, тобто візьме відповідальність за національну політику більшовиків в Україні. Більшовики дуже швидко дістали таку постанову Комінтерну. Проте Виконком Комінтерну у своїй постанові визнав принаймні формально те, чого хотіли укапісти: він підтвердив, що УРСР є незалежною і рівноправною з РСФСР республікою і що в Україні є всі ознаки такої незалежності й рівноправності. УКП самоліквідувалася, а її члени були прийняті в КПУ.

Нижче буде наведено меморандум УКП другому конгресові Комінтерну (1920 рік). У меморандумі стисло переказана історія УКП, а також її концепція в національному питанні. Меморандум складено в період найбільшого розквіту УКП — влітку 1920 року.

Ще декілька слів про федералістів.

У листопаді 1919 року під час гомельської наради КПУ, де обговорювалась майбутня національна політика в Україні після звільнення її від Денікіна, в опозиції до офіційної політики ЦК РКП в цій справі виступила група на чолі з Ю. Лапчинським, що назвала себе «Групою федералістів». Слово «федералізм» на думку Лапчинського, підкреслювало фальшивий характер більшовицької федерації. Федералізм, за твердженням групи Лапчинського, — це спілка рівних, чого більшовики не дотримувалися. Фактично група Лапчинського висунула таку платформу: незалежність КПУ від РКП, а УРСР від РРФСР. Після встановлення третьої радянської влади в Україні (кінець 1919 року) група федералістів діяла в КПУ, а під час четвертого з'їзду Рад України у травні 1920 року Лапчинський пробував скликати нараду групи разом із співчуваючими делегатами з'їзду. Федералісти мали свою друковану платформу, у якій теж використовували теоретичну спадщину Шахрая. Лапчинський у 1920 році був виключений з КПУ і влітку того ж року вступив до УКП. Слідом за ним з КПУ до УКП перейшла майже повністю кобеляцька організація КПУ. Але прихильники Лапчинського в інших місцевостях України не вийшли з КПУ.

Прийнятий на XII з'їзді РКП новий курс у національній політиці більшовиків, що спричинився до українізації, трохи пом'якшив опозиційні настрої в КПУ й в Україні. Цьому сприяв також НЕП, за якого підвищився матеріальний добробут населення. Однак нерівність УРСР з РРФСР і в умовах нового курсу національної політики будила протест серед найбільш чулих до цього питання прошарків КПУ, насамперед серед українських діячів культури і літератури.

Рупором цих настроїв став письменник Микола Хвильовий, який виступив у 1925 році з рядом літературно-політичних памфлетів. Його життєвий шлях перших років революції мало досліджений і немає ніяких даних про його належність до котроїсь з розглядуваних нами груп українського комунізму, але в його памфлетах явно звучали мотиви із програм українських комуністів-самостійників. Своїми памфлетами він, залишаючись у межах питань культури, будив широкі опозиційні настрої, і за Хвильовим потягнулася велика частина інтелігенції, насамперед студентської молоді. ЦК КПУ змушений був влаштувати по всій Україні збори партійних організацій, на яких обговорювалися помилки Хвильового, а Сталін звернувся навіть із спеціальним листом до секретаря ЦК УПУ Л. Кагановича, в якому вимагав вжити заходів проти ширення думок Хвильового. У політбюро ЦК КПУ Хвильового підтримував тодішній нарком освіти Шумський.

На початку 1930-х років Сталін оголосив головною небезпекою не великодержавний шовінізм, як доти було прийнято говорити, а місцевий націоналізм. Хвильового почали цькувати і довели до того, що він у травні 1933 року вчинив самогубство.

Під кінець 1920-х років українізаційним процесом в Україні керував старий більшовик Микола Скрипник, що був членом Політбюро ЦК КПУ і народним комісаром освіти УРСР.

Дехто вважає, що Скрипник намагався надолужити свої неспіхи у боротьбі за незалежність КПУ від РКП прискореним культурним відродженням України. Він рішуче здійснював українізацію шкіл, в тому числі й вищих, преси, театрів та ін. мистецьких закладів. Під кінець 1920-х років заходами Скрипника кількість українських народних шкіл була приведена у відповідність з кількістю українського населення. При цьому були забезпечені і права національних меншин.

За умов, коли вчительських кадрів, які знали добре українську мову, не вистачало, він намагався прискорити українізацію шкіл у найбільш зрусіфікованих місцевостях УРСР, насамперед, у Донбасі, шляхом запрошення в Україну п'яти тисяч учителів з Галичини.

Український театр за часів Скрипника став панівним в Україні. Усі газети перейшли на українську мову, крім трьох у Донбасі і однієї (вечірньої) в Одесі.

Скрипник вважав справедливо, що російське населення в Україні має більше, ніж українське, своїх газет і журналів, які приходили

в Україну з Москви та інших центрів РРФСР і на які уряд СРСР відпускав незрівняно більше коштів, ніж на українську пресу.

До речі, кадри українських комуністів й інтелігенції, що здійснювали «українізацію» вимагали замінити невідповідне суті слово «українізація» словом «дерусифікація», бо йшлося ж не про перетворення російського на українське, а про зняття з українського імперіалістичного російського нашарування.

Т.зв. «українізація» спиралася на українську марксистську історіографію, яка засуджувала імперіалістичне минуле Росії. Творцем української марксистської історіографії був проф. М. Яворський і його школа у Всеукраїнській академії марксизму-ленінізму.

За Скрипника українізація поширилася й на українські райони поза межами тодішньої УРСР. Так на Кубані, де українці становили більшість населення краю, почали теж українізувати школи, був створений український педагогічний технікум і український відділ у педагогічному інституті. У Краснодарі виходила українська газета «Червоний прапор». У Ростові-на-Дону друкувалися українські книжки для українського населення цих земель. Те ж саме робилося й на Вороніжчині, у Казахстані, на Поволжі, Далекому Сході.

У своїх численних статтях і наукових викладах Скрипник обґрунтовував свою теорію національного питання і відродження України, у якій перегукувався у багато дечому з працею В. Шахрая «До хвилі».

Але на початку 1930-х років розпочинається тотальний наступ на українську культуру. Усіх, хто обороняв цю культуру, нещадно цькували. На Скрипника вголос скаржилися, що через нього у багатьох українських вищих школах студенти російську мову знали гірше, ніж українську...

Зацькований, Скрипник вчинив самогубство у липні 1933 року.

Усі його кадри були розгромлені та винищені, щоб і духу скрипниківського не чути було...

В Україні встановилася російська шовіністична реакція, яка не вщухає і до сьогодні і для якої українським націоналізмом є все українське, яке не мислить себе частиною, гіршою частиною, російського.

Так було розгромлено український комунізм, що майже в усіх відтинках був спробою виплекати комуністичний лад на місцевому українському національному ґрунті, з тим, щоб ця система була завершенням українського національного відродження, а не його гальмуванням.

Але російський шовінізм, що відродився у нових умовах, розгромив усі ці намагання.

Спочатку — гальмування українського національного культурного відродження, далі — його систематичне винищення. І все це робилося під прапором боротьби проти так званих «проявів» так званого «українського буржуазного націоналізму»...

Щоб читач міг краще зрозуміти ситуацію того періоду в комуністичному русі в Україні, ми нижче вміщуємо цікаві уривки з різних документів тої епохи.

Зокрема подано уривки з праці В. Шахрая «До хвилі», уривки з виступів М. Скрипника на з'їздах та конференціях РКП (б), а також Меморандум Української комуністичної партії Конгресові III Комуністичного Інтернаціоналу (у незначному скороченні).

«До хвилі» (уривок)<sup>1</sup>

(Василь Шахрай). Мазлах<sup>2</sup>

(тенденція українського руху: самостійна Україна).

Яким шляхом мусить іти, куди мусить прямувати Україна, щоб досягти свою мету: повне і всебічне визволення?

Се питання відводить нас до іншого питання: Де шукати поради, відповіді на се питання? Чи треба шукати цієї відповіді у великих і малих славетних людей? Чи шукати її в різних загальних принципах, гучних гаслах, «юридичних дефініціях» і т. п.?

Які б не були корисні ці два джерела вирішень нашого питання, ми не можемо покладати цілком на них, бо великі і малі славетні люди або мовчать, або говорять щось таке, що не дає прямої відповіді, або незрозуміло, чому вони говорять саме так, а не інакше — се раз; а по-друге, великі і малі славетні люди хворіють на ту ж таки хвилю, що й звичайні люди, а саме, перебувають у стані людей, у котрих *der Wunsch ist Vater des Gedankens* (бажання — батько думки). Покладатися ж на загальні принципи, юридичні дефініції не можна через те, що зміст

---

<sup>1</sup> Книжка «До хвилі» вийшла 1918 р. у Саратові і в Україну потрапила в незначній кількості. В умовах революції і пізніших часів стала справжньою бібліографічною рідкістю. Катеринославська точка погляду — найбільш антисамостійницька течія в КП (б)У, що складалася з Катеринославських більшовиків: Д. Лебедь, Я. Яковлев (Епштейн) та ін.

<sup>2</sup> Микола Ілліч Шраг вважає малоімовірною серйозну участь Шахрая у написанні цієї книжки, проте Мазлах не заперечував. А знав добре обох.

цих принципів, дефініцій зазначається знов таки людьми, так що навіть проти волі цих людей загальні принципи, дефініції часто грають роллю «юридичного закону», про який відоме російське прислів'я каже: «Закон, что дышло, – куда повернул, туда и вышло».

І через те, що ми себе вважаємо також підлягаючими впливам цього часу і місця, треба знайти таке джерело, котре могло б найменше підлягати різним «сенатським роз'ясненням» і котре само давало б опір різним, вільним чи невільним перекручуванням.

Мусимо тут же попередити читача, що ми не вільні від українських почувань. Вони «в нас», а не «тільки» для нас, в сьому ми можемо переконати «католинославіців», які вважають себе вмістилищем «чистого інтернаціоналізму», «чи того соціалізму», «чистого комунізму». «В них для них» немає ніяких, скажемо наприклад, почувань великоросійського націоналізму і шовінізму. Боро́ни боже, нас навіть подумати про це.

Щоб ухилитися, наскільки можна, від особистих почувань, власних і чужих, навіть почувань «чистих інтернаціоналістів», ми повинні звернутися до реального процесу революційного руху на Україні, прислухатися до мови фактів, намацати тенденцію реального українського руху».

«...Факти – вперта річ, говорять англійці.

Щоб проаналізувати і знати тенденцію українського руху, нам було досить розглянути розвиток сього руху лише в період останніх 1917 і 1918 років. Попередня історія має лише підготовчий і пояснючий характер щодо окремих рис, деталей. Революція, ми се знаємо, розкриває очевидячки дійсні сили і дійсну тенденцію усякого суспільного руху, розриває усяку намітку, якою обгортаються історичні постаті, течії в період «мирного», «органічного» розвитку. Отже, і для зрозуміння характеру і тенденції українського руху революційні роки 1917 і 1918 мають незрівнянно більше значення, ніж навіть попередній рух за ціле століття.

Досить пригадати собі історію України за останні два з половиною століття, щоб переконатися в тих надзвичайно тяжких і скрутних умовах, в яких жив і розвивався український рух. Всі страшенні сили і страження «зброя, яку тільки давали і феодалське-кріпацьке і буржуазно-капіталістичне суспільство, було вжито для знищення українського руху не одною лише бюрократією, а і «обществом»: по-

міщиками, і буржуа, і «третім елементом» і навіть «неукраїнським» пролетаріатом.

Нам можуть кинути докір, що ми порівнюємо пролетаріат «неукраїнський» з поміщиками, капіталістами, і протиставляємо його «українському» пролетаріатові. Нам можуть зауважити, що ми вносимо «роз'єднання» пролетарів різних націй і штовхаємо пролетаріат до «союзу» з буржуазією. Ми живемо в такий час «чистого інтернаціоналізму», що мусимо передбачати ці докори і уваги і серйозно на них одповісти. От тим, хто питається нас «ловити», ми й мусимо сказати, що у нас іде річ не про те, як повинно бути, а як було на ділі. А на ділі було так, що український пролетаріат ставав неприхильно до українського руху, як і взагалі до національних рухів. Він терпів його, але застерігав од «націоналізму». Проти монархії, поміщиків, капіталістів, як протест, його підтримували не тільки пролетаріат. Але далі... ні, се «шовінізм». Се факт, з яким ще й далі будемо зустрічатися. І се, і тільки се ми й маємо на увазі, говорячи, що для знищення українського руху були вжиті заходи не одною лише бюрократією, а і «обществом». Різними шляхами, різними способами, – але результат був один: умови розвитку були занадто скрутні і неприхильні. Поліцейська заборона, тюрма, церква, преса, школа, – все прилучалося для одної мети, було – «Все к цели одной».

Виходило з різних принципових, ідеальних, корисних, суспільних, особистих міркувань, вживали різні заходи, по-різному ставились, щодо методів, – словом, свідомо чи несвідомо, хотіли чи не хотіли, а результат був один.

Тяжкий стан українського руху під час війни став непереносним. Преса, яка ще лишалась на Україні, була задушена, всі, хто тільки виказав себе зараженим «мазепинством», були взяті під підозру і уїдливу увагу царської поліції, розігнані, розшматовані в різних кутах «не столь отдаленных мест», завойована Галичина, – куди перекидалися працівники на українському полі раз-у-раз, як ставало непереносно лишатись на Російській Україні, була «облагодетельствована» добром російської культури, яка персоніфікувалася в особах різних поліцейських, урядових, педагогічних, чорносотенних і ліберальних обрусителях аж до П. Струве, свого entant terrible «оппозиция его величества», цілі села і міста руйнувались під гарматним вогнем, поля перекопувались шанцями, люд зганявся з своїх осель, Україна плюндрувалася. Здавалося, не стати Україні після цих розрухів...

І тим більше значення повинний прийняти той масштаб революційно-національного українського руху, який виявився достеменно з перших днів революції 1917 року. Говорити після пережитих днів, що все лишилося по-старому, що є «окупація і лише окупація», можуть тільки люди, котрі нічого не здатні навчитись або не хочуть бачити того, що видно кожному, хто тільки не вважає себе (і не тільки «для себе») «сосудом чистого інтернаціоналізму». І лише сліпий також не бачить основної тенденції сього руху – утворити незалежну, самостійну державу. Самостійність можна вважати за результат «отраження» окупації «в головах деяких добродіїв од несподіванного в них для них українських почувань» в такий же манері, – як, скажемо, «катеринославську точку погляду» можна вважати за «чистий в них для них інтернаціоналізм». Самостійність, як мету українського руху, не можна також вважати однаковою з «самостійністю» гетьманщини. Навпаки, «самостійність» самостійного гетьмана і «катеринославського погляду» – рідні сестри і обидві карикатури: одно на самостійність, друга на інтернаціоналізм. І якби самостійність гетьмана була дійсним дзеркалом тої самостійності, до якої стремів і стремить український рух, – то над самостійністю треба було б забить осиновий кілок якнайглибше. І якби «катеринославська точка погляду» була дійсним дзеркалом інтернаціоналізму, а не його карикатурою, то над інтернаціоналізмом давно б стояв хрест. Але карикатура є «карикатурою і лише карикатурою».

Самостійність – це дійсний зміст українського руху. Гадати, що український рух можна задовольнити дозволом надрукувати українського букваря чи часопису, або поставити на сцені українську п'єсу з «танцями і музиками», або носити червоні штани та синій жупан, або варити галушки та вареники, сами знаєте добре, хто може так гадати. А що ж залишається з «хворобливого» як каже «комуніст» українського національного питання після того, «частного» вирішення, яке дають «комуністи України»?

Погляньмо на факти. Численні резолюції і численних українських маніфестацій, зібрань, військових, селянських, робітничих з'їздів, партійних, професійних, просвітних організацій, домагання україн. делегацій до Тимчасового уряду на початку революції 1917 року ставлять на першу чергу два домагання: 1) національно-територіальна автономія у федеративному зв'язку з Росією; 2) допущення на майбутню міжнародну конференцію представників України.



Ми не будемо спинятись на юридичних дефініціях автономії і федерації і на їх різниці. Нас цікавить той зміст, який вкладали відповідні організації українські в се домагання. Як би ми не ставилися до факту заклику Ц. Радою окупантів на Україну, не можна віднімати того факту, що ЦР на Україні користувалася досить широким впливом і її домагання і універсали лежали якраз по фарватеру українського руху і кожний раз ставали підрахунком пройденому або вихідним пунктом, початком нової глави в історії його розвитку. Через те для зрозуміння змісту національно-територіальної автономії нам досить лише звернути увагу на акти Ц. Ради.

І універсал, який оголошував автономію України після 3-місячної тяганини з Тимчасовим урядом з приводу «хворобливого» питання прямо зазначив волю українського народу до незалежності і самостійності у внутрішніх справах України. «Однині будемо творити наше життя», – говорив універсал.

Як зрозуміти цю формулу Ц. Ради, показує «Конституція України», статут про Генер. Секретаріат, ухвалений на засіданні Малої Ради 16 липня 1917 року, «на підставі згоди з Тимчасовим урядом од 3 липня 1917 року», себто після реакції у зв'язку з наступом на фронті 18 червня і напередодні липневих днів (3-5 липня) в Петрограді і в Києві, себто в результаті поступок, компромісу з Тимчасовим урядом з огляду на непевний стан революції; себто підупадок революційної енергії взагалі; українського руху особливо, і під зросток контрреволюції. Не треба забувати, що «згода 3 липня» спричинилася (поруч з іншими подіями) до липневої катастрофи.

От як зазначає сей статут права Генерального Секретаріату («Робітнича газета», ч. 87, 18 липня 1917 року):

І. Вищим Краєвим Органом Управління на Україні є Генеральний Секретаріат Центральної Ради, який формується Ц.Р., відповідає перед нею і затверджується Тимчасовим урядом.

19. Всі закони Тимчасового уряду мають силу на Україні з дня проголошення їх в Краєвому Урядовому Вісникові на українській мові.

Примітка: В екстрених випадках Генеральний Секретаріат проголошує їх іншим способом.

Всякому відомо, що І-ий універсал був оголошений на 2-му військовому з'їзді, де обурення українських вояків тяганою з боку Тимча-

сового уряду, заборонаю Керенським з'їзду й ін. дійшло до найвищого напруження. І-ий універсал можна вважати не досить енергійним у домаганнях, дуже лагідним, всупереч тим палким промовам і гострим почуттям, що виявилися на з'їзді. Він зменшував, а не збільшував домагання українських мас. В. Винниченко мусив доказувати, що зараз (тоді) не треба домагатись більшого і оголошувати самостійної республіки, бо

- 1) ми ще не встигли організуватися,
- 2) ми не маємо досить збройної сили саме тоді, коли наші вороги мають військо на Україні,
- 3) великі міста зараз не підуть за нами, через те, що в них переважає неукраїнська людність.

Виходячи з цих міркувань, треба брати те, що можна взяти, у свій час ми дійдемо і до республіки (Див. В. Скоровстанький, Революція на Україні, стор. 26).

В. Винниченко висловив «офіційну» думку українських мас. Зараз автономія, щоб потім досягти самостійну республіку – ось зміст його стремління. Ми бачимо на цьому прикладі виправдання спостереження т. Леніна:

«Автономія, як реформа, принципіально відрізняється від волі відокремлення, як революційного руху. Але реформа, всім відомо, часто є на практиці лише кроком до революції. Власне автономія дозволяє нації, примусово удержуємій в межах даної держави, остаточно конституватися, як нація, зібрати, узнати, організувати свої сили, вибрати цілком відповідний момент для з а я в и... в «норвезькому» (мається на увазі ухвала норвезького сейму в 1905 році про відокремлення від Швеції) дусі: ми, автономний сейм нації такої-то або краю такого-то, оголошуємо, що імператор всеросійський перестав бути королем польським і т.і.»

*(Див. В. Ленін. «Итоги дискуссии о самоопределении», Сборник С.-Д., стор. 22. Підкреслення В. Леніна)*

Такий був реальний зміст і I-го універсалу. Нам можуть сказати, що другі думали інакше. Ми згоджуємось і скажемо навіть більше: коли придивляєшся до керівників українського руху, то бачиш, що вони не поспівали за ходом подій, що «Сова Мінерва вилітала лише уночі»,

що «am Anfang war die That (спочатку було діло) , і лише потім з'являлося слово». Але тим більше значення має це для нас, як показник глибини джерела національно-визвольного руху. Стихійно, помацки, інстинктом вибирали маси свій шлях, рвали всякі «лагідні» форми і «гармонічність» різних солоденьких і гучних теорій.

Ще більше переконує нас друге домагання – допущення представника України на майбутню Мирову конференцію. Якщо не помиляємося, українці перші з усіх народів Росії виступили з таким домаганням. Як і взагалі український рух в Росії був зразком, на якому вчилися, до якого прислухались, за котрим поспішали інші національні рухи Росії. Не треба мати «в себе для себе» великого розуму, щоб зрозуміти, що виступити на міжнародній арені представникові народу, який перебуває в межах чужої держави, поруч з представниками цієї держави, можна тільки тоді, коли фактично сей народ став самостійним і тільки не хватає зачіпки зробити заяву у «норвезькому» дусі; а виставляти таке домагання може тільки той народ, який наважився стати самостійним, зробити заяву у «норвезькому» дусі, – хоч він «в себе для себе» не спромігся усвідомитися в сьому. Яко ілюстрація до цього ось заява одного з делегатів на 2-му військовому з'їзді:

«Як ми стали самостійними? Узнали про заборону з'їзду, про відповідь на наші домагання Тимчасового уряду і зрозуміли, що годі просити, треба самостійно переводити в життя свою роботу – і через те назвали себе «самостійниками»»...

*(Див. В. Скоростанський, Революція на Україні).*

«Катеринославська точка погляду» може на сьому прикладі переконатися, що в масах «в них для них» ідея самостійності може бути «дискредитованою» (кажучи словами резолюції про Україну і Росію, яку ми навели раніше), і саме тоді вони будуть заявляти – годі просити, треба самостійно переводити в життя свою роботу. А який народ може самостійно переводити в життя свою роботу, як не самостійний? Спитайтесь укласти їх на ложе – «пролетарського централізму», як-що це слово брати в його реальному змісті і ви побачите перед собою самостійника. А це може статись, наприклад, у такому випадкові. На Україні знову постануть Ради. «Катеринославський» уряд, щоб виконати свою обіцянку, скликає з'їзд або він сам збирається. І от виявляється, що на з'їзді беруть верх самостійники, скажемо люди, що захочуть оголосити самостійність Радянської України.

Що мусить робити «катонославо́ський» уряд? Розігнати, бо се «шо-віністи», бо вони проти чистого інтернаціоналізму і т. д.

Що заспівають тоді маси, які «ізжили» «в них для них» самостійність? Певно: годі просити «катонославо́вців» треба самостійно переводити в життя свою роботу.

«Однині сами будемо творити наше життя». Але не так склалося, як дбалосся. Наступ 18 червня, події 3-го липня в Петрограді, 5-7 липня в Києві (обеззброєння полуботківців) розстріл богданівців, смертна кара на фронті загальмували справу автономії України, аж поки корнілівська авантюра не розбила морок контрреволюції. Революція в жовтні розбила контрреволюцію. Бувша Російська імперія розпалася на окремі елементи, «владсть опинилася на місцях». Центральна Рада захоплює владу, у неї є фактична змога, і через те вона вже не боїться оголосити Українську Народну Республіку в федеративному зв'язку з Росією (7 листопада). Тепер уже така республіка не задовольняє маси, але... далі поки що не можна було іти: на Україні перебувало козацьке й російське військо, яке ставилося вороже до відокремлення. «До сього (самостійності) прийде само собою з часом».

*(Див. В. Скоростанський, Революція на Україні, с. 26).*

А голова Центральної Ради М. Грушевський, закриваючи Київський з'їзд, на якому стався розкол, в своїй короткій промові зазначив пройдений шлях і додав, що шлях сей прямує до самостійності і що самостійність мабуть буде досягнена скоріше, ніж чекали. Ми знаємо, що В. Винниченко на 2-му з'їзді числив, що до республіки дійсно лише років 2-3.

Про самостійність, як конечну мету, свідчить і та кумедна і, як на ті часи, цілком контрреволюційна теорія «соціалістичного федеративного уряду», яка не здійснилася і яка була висунена Ц. Радою. Центральна Рада хотіла утворити російський уряд за згодою окремих частин бувшої Російської імперії: Україна, Росія, Дін, Кавказ, Сибір і т. д. Але така згода могла бути дійсно лише в тому випадкові, якби ці країни були політично рівноправні, незалежні, самостійні. Хиба цієї теорії полягала не так в ній, як в тому часі і об'єктивному стані України. Центральний російський уряд був – Рада Народних Комісарів, – а Центральна Рада заявляє, що його немає і бажає увійти з ним в згоду, яко урядом лише Росії, Україна – частина – частина Росії (так воно

було і такою її вважала і Центральна Рада), а веде себе як незалежне і рівноправне з нею ціле, ось протиріччя того стану, в якому перебувала тоді Україна.

І се протиріччя виявилось і на другому полі. Ц. Рада послала свою окрему делегацію в Берестя Литовське, на мирні переговори. «Катеринославська точка погляду» з погрозою, з виглядом ментора, кріпкого «заднім умом» (щоб не сказати інше), говорить про помилку «визнання всеросійською делегацією в Бересті делегації Ц. Ради» (Правда, ч. 132). А хай поміркує «катеринославська точка погляду» та пригадає об'єктивний стан не тільки України і її делегації, а й Росії і її делегації. Щоб зробила «катеринославська точка погляду»? Не визнала б? Але тоді кінчаються «пшиком» і всі переговори, які були збудовані на «праві націй на самовизначення», на п. 9 програми більшовиків, на тому пункті, який визнається і зараз «катеринославцями». Російська делегація мусила визнати делегацію Ц. Ради, бо «з фактами числяться», як відомо було голові Тимчасового (не теперішнього) уряду кн. Львову, бо «факти» уперта річ, і треба мати «катеринославську» голову, щоб сього не розуміти.

Не визнати не можна було. Визнання було не повне, недоговорене, не щире. Як, з другого боку, заява делегації Ц. Ради була теж неповною і нецирою, коли вона, руйнуючи революційний «фронт» перед австро-германськими імперіалістами і «полемізуючи» (фактично дискредитуючи владу російського уряду), рівночасно заявляла про єдність «фронту», про те, що вона стоїть на одному боці бар'єру з російською делегацією. Сей протирічний стан України очевидячки виявився, коли прибула друга Українська делегація від ЦВК України.

Який міг бути інший вихід не тільки перед Ц. Радою, а й перед Україною, хто б не стояв на місці Ц. Ради? Вихід міг бути лише один – оголошення самостійності.

І цей логічний висновок був зроблений Ц. Радою на засіданні її – 24 січня 1918 року; 4-й Універсал оголошував самостійність, незалежність, суверенність Української Народної Республіки.

Точки на і були поставлені, і протиріччя вирішилося. Делегація Ц. Ради заключила сепаратно мир, делегація російська порвала переговори, оголосивши відому заяву: ні мир – бо се означало би погодитись з ультимативними вимогами Германії і тим самим визнати договір з Ц. Радою, значить визнати Ц. Раду за «законний» український уряд, а

себе нападаючою стороною, визнати правильність твердження Ц. Ради, що війна між Ц. Радою і більшовиками є війною України і Росії, ні війна, – бо воювати не можна було за браком війська і т. д.

Так Центральна Рада, не свідомим керівництвом, а відштовхуванням фактів дійшла до самостійності...

Погляньмо тепер на стан окремо другого фактора революційного українського процесу – на Ради і партію більшовиків зокрема.

Наведена вище цитата з «Коммуниста» ч. 5 говорить «Ми не давали загальної відповіді на питання, яких же форм обопільних стосунків домагаються пролетаріат України: чи домагається він краювої автономії, федерації, самостійності, чи, може, він не бажає ніякого політичного виділу України, домагаючись безпосереднього зв'язку кожної місцевої Ради з всеросійським центром».

В сьому твердженні є багато правди. Ми дійсно ніякої відповіді на українське питання не давали, бо ми його і не знали, вважаючи його лише «дрібнобуржуазними витребеньками», се ми говоримо про фактичне відношення більшовиків на Україні, а не про окремих осіб. А через те саме, що тоді «в нас для нас» не було ніякої України, а була лише «південна Росія», ми вже давали відповідь: «Ніякого політичного відокремлення, безпосередній зв'язок кожної місцевої ради з всеросійським центром».

Правда, до цього прилучилося ще «право націй на самовизначення», але то «потім» – «авось, небось, как-нибудь». А зараз «ніякого політичного відокремлення, безпосередній зв'язок кожної місцевої ради з всеросійським центром».

Здавалося б, що ця точка погляду захищає від усякого «шовінізму» від усякої самостійності, – навіть «в нас для нас».

І на ділі до чого ми дійшли? До самостійності. Се ж факт.

Тут нас «катеринославська точка погляду» перебиває: і з погордою і обуренням кричить про «скоропалительное признание за федерацией самостийности ЦВК Украины и вся эта игра ЦВК Украины в правительство и т. д. ...» Але ж іншого шляху фактично не було. Якби «катеринославці» уміли «числитись з фактами», то вони б се зрозуміли. Їм би тоді став зрозумілим і той «факт», що вони самі відмінюють навіть існування України, утворюють окрему партію і окремий уряд від неї, неіснуючої країни, і що «в них для них» іншого шляху немає,

і що вони тим самим, несвідомо, «в собі для себе» затверджують існування, яко державно-політичної одиниці, цієї країни, існування якої вони заперечують, але роблять се помацки, псуючи власну справу. Факти – вперта річ, і навіть мідний лоб з ними нічого не вдіє.

...Ми не бажали ніякого політичного відокремлення» – і мусіли «скоропалительно визнати за федерацією самостійність», бо ми проспали український рух і не виробили «в нас для нас» «позитивної відповіді» – так або ні щодо України. Ми мусіли «скоропалительно» робить, бо факти – вперта річ, як мусіли «катеринославці» зараз поспішати «петушком-петушком» за Директорією, хоч вони возились і кричали весь час про повстання.

Щоб боротися з Ц. Р. на Україні, ми мусіли утворити ЦВК Рад України і через те саме закінчити організацію України, яко державно-політичної одиниці, і затвердити її фактично. Хай спробують «катеринославці» викреслити сей «пункт» з історії України.

Щоб боротися з Ц. Радою на міжнародній арені, ми мусіли послати делегацію до Берестя, себто, не бажаючи, не свідомо, ми закріплювали на міжнародній арені стан України, яко державно-політичної одиниці. Хай спробують «катеринославці» викреслити сей «пункт» з історії конституювання української нації.

Щоб боротись з німцями, яких закликала Центральна рада – мусіли оголосити самостійність України. Ми мусіли, мусіли, мусіли.

Отже, під примусом фактів, подій, логікою реального революційного національно-визвольного руху на Україні, – обидві найбільш авторитетні організації України: Центральна Рада і Центральний Виконавчий Комітет Рад прийшли до самостійності.

Були різні заміри, різні погляди, різні бажання, різні філософічні, соціально-політичні, ідеологічні взагалі міркування – а результат, кінцевий пункт, у який уткнулися всі, був один: самостійність».

Наведу ще один цікавий текст:

### *Меморандум Української комуністичної партії Конгресові III Комуністичного Інтернаціоналу*

Дня – 22-25 січня 1920 року в Києві відбувся установчий з'їзд Української Комуністичної Партії, котрий остаточно закріпив і уформував розпад і диференціацію революційних елементів, що попередньо

ґрунтувалися кругом української соціал-демократії, направив її пролетарську частину на шлях комуністичної революції, в границях, об'ємі і конкретних національних умовах України.

Цей з'їзд затвердив також партійну програму, дав оцінку світової і української соціальної революції і випрацював організаційні форми для об'єднання комуністичного пролетаріату України, щоб визволити його від впливів націоналістично-міщанської ідеології і підготувати для рішучої і свідомої боротьби за класову диктатуру пролетаріату.

Необхідно прослідити всю історію революційного і національного руху на Україні, щоб ясно зрозуміти причини, які привели до утворення Української Комуністичної Партії, в часі, коли вже існувала обласна організація Російської Комуністичної Партії, так звана Комуністична партія (більшовиків) України.

## I

Україна на протязі більше двох з половиною століть придавлена російським абсолютизмом, була об'єктом економічної експлуатації, національного гніту і колонією для русифікаторської політики зі сторони державних класів російської імперії.

Вищі шари української нації – шляхта і козацька старшина, винародились та пішли на службу російського абсолютизму, а носіями національної думки зісталось закріпачене українське селянство, що представляло собою етнографічний матеріал для професорських докладів колись «історичної нації». Сказано, – нація померла.

Однак, те, що буває причиною поневолення нації, іменно економічний розвиток, те саме дає средства закріпаченим для їхнього відродження і визволення.

Розвиток капіталізму так званих «неісторичних» націй штовхає на нові шляхи, спричинює руйнуючі і творчі процеси розкладає етнографічну масу, творить з неї класи і пособляє національному відродженню нації...

Сам капіталізм дає поневоленням средства і способи для їх визволення.

Вони видвгають самі цю ціль, яка все була найвищою метою європейських націй: будування єдиної національної держави, як знаряддя економічної і культурної свободи.



Початок відродження українського народу сягає в половину XIX століття, коли почав проявлятися сильно літературний рух, якого провідниками була національно свідомо інтелігенція, що постала зі слоїв українського народу. ...

Створення української соціал-демократичної партії в 1904 році, яка постала з революційно-соціальної групи, з так званої «Революційної Української Партії» (РУП), що існувала від 1902 р. – було одночасно початком національного і класового руху українського пролетаріату. В революції 1905 року українська соціал-демократична партія брала живу участь, – до початку революції 1917 року вона ставила своїм домаганням автономію України, як мінімальну демократичну програму в національному питанні. В пору світової війни 1914 року вона стояла неохотно на точці погляду революційної боротьби, проти війни і злучилася з Ціммервальдом.

В той же час на Україні існувала ще друга група: Російська соціал-демократична партія, котра мала на міський пролетаріат більший вплив, чим українська соціал-демократія і причиною цього – імперіалістична і колоніальна політика руського і європейського капіталу на Україні, зросійщений город і насильне творення вищих верхів кваліфікованого руського або зрусифікованого пролетаріату, не зв'язаного з масами українського народу.

Хоч українські по походженню і національності робітники творили більшість пролетаріату України, то по причині їх низького культурного рівня і відсталості в класовому розвитку, ще й тому, що українські робітники головним чином були зайняті в сільському хазяйстві, сільській індустрії і гірській промисловості або заповняли собою ряди некваліфікованих робочих города, відігравали вони ролю приналежних до руських елементів і були в їх партійних групах та гуртках.

Наколи прийняти на увагу фінансово-економічну експлуатацію руською метрополією і національно-політичний гніт над українським народом, а разом і зв'язаний з тим низький культурний рівень мас, то стане ясним стан соціальних сил України з початку великої східної революції.

## II

Підготовлена усім дотеперішнім капіталістичним розвитком, українським національним рухом та гнітом російського імперіалізму, українська революція почала виділятися в загальнім ході російської

революції як національна, яка ставила своїм завданням національне визволення шляхом створення національної держави.

Період від лютого до листопада 1917 року був часом надзвичайного національного здвигу українських селянських і робітничих мас, періодом боротьби з імперіалістичним тимчасовим урядом і гуртуванням сил для здійснення гасла національного визволення, товчком якого послужила Жовтнева революція в Петрограді.

Носієм цього руху явився блок дрібної буржуазії, селянства і української частини робітництва, завершений Центральною Радою. Найбільш активну і керуючу участь приймала в цій рухові й українська соціал-демократія, яка була в часі боротьби з російським імперіалізмом на революційній національній і класовій позиції, чому дали вираз резолюція IV конгресу УСДРП у вересні 1917 року, де вказується на перехідний характер революції, на стремління трудящих мас до усунення капіталізму і переведення соціальної революції і де видвинуто проблему революційної влади робітників, селян і солдатів. Цей період вважався в українській соціал-демократії «більшовицьким», хоча цей «більшовизм» підтримувався більше національною боротьбою, чим класовою.

В цій національній революції російська соціал-демократія (більшовики) (нинішня Комуністична Партія (б) України, обласна організація РКП) участі не приймала, вважаючи цей рух шовіністичним. Дякуючи цьому, класово найбільш вихонаний руський пролетаріат на Україні зістався поза українською революцією, уважаючи її буржуазною та забуваючи, що завданням пролетаріату і являється вести буржуазно-демократичну революцію до кінця...

Всі ті завдання вирішила взяти на себе Українська Комуністична Партія, підготувати і zorganizувати український пролетаріат для виконання його історичної ролі, підняти його класову свідомість, зв'язати його змагання з боротьбою цілого трудящого українського народу за своє соціальне і національне визволення, направлять класову боротьбу цього пролетаріату не шляхом підпорядкування його другому отряду міжнародного пролетаріату, а шляхом підняття його як рівноправного члена міжнародного товариства – Комуністичного Інтернаціоналу, підчиняючи його боротьбу інтересам загальної боротьби світового пролетаріату шляхом створення самостійного партійного центру, єдиного, дійсного представництва класового руху

всього пролетаріату України – Української Комуністичної Партії, як це постановляє наша програма.

Всі ці задачі виповняє Українська Комуністична Партія у своїй щоденній політичній боротьбі і в організованій виховуючій роботі. ...

### IV

...Україна, гноблена російським імперіалізмом, заселена народом, який займає серед слов'янських народів самостійне місце, будучи колонією в відношенні до російської імперіалістичної держави і півколонією в відношенні до європейського капіталу, в процесі капіталістичного розвитку прийняла форму національно-економічної області, охопленої басейнами рік Донця, Дніпра і Дністра і гравітуючи до Чорного моря, якої характер сільськогосподарська культура і зв'язаний з нею промисл предметів запотребовання (головно буряко-цукровий) і яка є зв'язана з осередком сильно розвинутого гірничого, металургійного і металевого промислу Донецького басейну, Криворізького району і великих міст.

Будучи промислово нижче розвинутою, чим Росія, Україна одночасно виявила (особливо в імперіалістичний період) много скоріший темп розвитку, чим Росія (головно в тяжкій промислі), і стараючись догнати, а в деяких галузях перегнати її; це характерне явище для розвитку колоній і примушує їх стреміти до створення своїх власних незалежних центрів, які б управляли господарським, політичним і культурним життям їх народів. ...

Ввіз капіталу і розвій промислу України, імперіалістична і русифікаторська політика Росії йшли в парі з напливом сюди робочих сил із Росії, головно кваліфікованих робітників з відриванням пролетаризуючихся українських елементів від маси народу – працюючих. Рівночасно царський уряд Росії всякими способами пособляв еміграції в Україну пролетаризованих елементів села, не використаних для промислу і переселяв їх в інші частини імперії (головно в Сибір), відмежовуючи себе таким способом від небезпечної концентрації чисто українських пролетарських сил, способних до підняття боротьби проти експлуататорської русифікаторської політики. Так постали російські або зрусифіковані в більшості міста і такі ж верхи найбільш розвиготого пролетаріату, відірвані від українських центрів і зв'язані економічно, культурно і психологічно з центрами російської монополії....

Це відношення соціальних сил України представлять в цифрах схематично в слідуючий спосіб: пролетаріат 15% півпролетаріат, бідніше селянство 30% і середнє селянство 45%. Розглядаючи пролетаріат України по територіальному і національному походженню (статистика з 1897 р.) видно, що 84% є місцевого походження, а 16% зайшлого пролетаріату; по національному походженню 72% українського, а 28% чуженаціонального (російського і жидівського). Причїм це національне відношення по осібним групам слідуюче: поміж промисловим пролетаріатом українців коло 50%, серед непромислового більше, чим 85%.

Таке відношення соціальних сил на Україні привело до того, що керуючу ролю в українському пролетарському рухові грали російські й зрусифіковані верхи робітничого класу, які логікою попереднього свого розвитку і зв'язків з Росією не зрозуміли тенденції української революції, що почалась як національна революція і видвинула проблему створення одного економічного, політичного і культурного центру в формі незалежної держави. Супротивляючись цій історично неминучій тенденції завершення національного визволення українського народу і допровадження цим способом буржуазно-демократичної революції до кінця, керуючі круги пролетаріату на Україні, зорганізовані в Російській Комуністичній партії, з слабо виявленим навіть обласним характером її організації на Україні – Комуністичної Партії (більшовиків) України, на протязі трьох літ затримують вживання національної революції в масах, тратять зв'язок з ними, створюють умови, сприяючі розвиткові контрреволюції і приводить до поразки пролетарської диктатури.

Цей подвійний центр на Україні, боротьба внутрішніх і зовнішніх сил її, подвоюють нестійкість української пролетарської революції. Внутрішні сили стихійно стремлять до створення українського державно-економічного політичного центру, зовнішні до підчинення України Росії.

Тенденції внутрішніх сил в період буржуазної революції виявились в боротьбі Центральної Ради за державне самоозначення української нації, в проголошенні незалежної «Української Народної Республіки» в період пролетарської революції вони виявляються в стремлінні до створення незалежної Української Соціалістичної Радянської Республіки і свого економічного, політичного і партійного центру...

Однак керуючі верхи КП(б)У ведуть безпощадну боротьбу з таким настроєм в партії, спираючися на імпортованих невеликого числа партійних робітниках з Росії, на многочисельних совітських і приватних урядовцях, що по-своєму матеріальному положенню є обов'язані піддержувати все стоячих у влади, на примазаних до партії міщанських елементів українського города, що суть органічними ворогами українського села і української національної стихії взагалі, поки користають з колосальної сили державного апарату і правительственої партії, з фізичної сили Червоної Армії, з фінансової і моральної допомоги РКП, як провідники інтернаціоналізму, щоб удержатися при владі.

Досвід показав, що нема надії на перемогу здорової революційної думки в КП(б)У органічним шляхом, бо висланники РКП формальні проводирі КП(б)У, не зупиняються перед тим, щоб прямо фізичною силою знищити опозицію в рядах своєї партії, щоб зупинити також всяке товариське життя всередині партії, розкладають фактично саму партію, припинили на ділі партійний статут, замінивши всю виборну партійну управу призначеними згори партійними урядовцями, – щоб тільки не допустити стихійно зростаючу опозицію всередині власної партії до влади.

А для того, щоб як-небудь задовольнити стремління широких трудящих мас до здорової економії, обернути колишню колонію Росії в рівноправну країну з другими членами будучих світових об'єднаних радянських країн, вони стараються завести чисто буржуазно-національну автономію, в якій афішують свою готовність іти назустріч національним настроям цієї області. Мимо всього замітити треба, що це їм по крайній мірі слабо вдається, завдяки повній відсутності їх від національної стихії і органічної неспосібності, бо вони у всьому сліпо виконують і ведуться наказами і планами свого центру з РКП.

Таким чином, в часі, коли широкі маси пролетаріата України не тільки українського, але і руського і зросійщеного робітництва в ході української революції еволюціонізують в сторону правдивого розуміння своїх завдань в цій країні, стремлять до довершення її державної організації і до створення центру, який звряджував би її економікою, політикою і культурою, – правлячі верхи КП(б)У по причині своєї повної залежності в РКП, паралізують самочинність місцевих сил, реагують на них в протилежному напрямі, і тому все

більше і більше відмежовуються і втікають від здорової української масової стихії.

По тій причині, не дивлячись на ту колосальну роль, котра изложиться РКП у світовій революції, а почасти і на Україні в першу добу її революції – все ж таки її обласна організація КП(б)У не може стати носієм руху внутрішніх сил української пролетарської революції, – вона являється часовим наверхствуванням (напливом) в українському пролетарському руху, що вповні пояснюється законами та історичним розвитком України, бо тільки в зв'язку з підйомом внутрішніх класових сил набере своє значення або розтрощить її стихія.

Тому неминучим являється істотний розрив з КП(б)У і створення центру притягання внутрішніх пролетарських сил, який був би ідейно і організаційно зв'язаний з масами, котрий по мірі свого росту відбивав би стремління і цілі українського пролетаріату і змагався до вирішення завдання світової революції на Україні.

А таким центром являється зараз Українська Комуністична Партія, яка в процесі революції повинна об'єднати всі комуністичні сили України і вивести основні принципи комуністичної програми.

Це конечно, невідклично мусить статися під теперішній момент нашої спільної боротьби і в союзі з КП(б)У проти контрреволюції і світового імперіалізму. Це нарівні обов'язує УКП і КП(б)У до взаємної помочі і розуміння моменту.

Зі своєї сторони Укр. Ком. Партія вважає необхідним активно піддержати радянське правительство України, створене РКП, в його боротьбі проти контрреволюції та імперіалізму, не дивлячись на те, що в многих і основних точках вважає його політику хибною. Для цієї активної роботи приєднує УКП чимраз нові маси ще не причасних у пролетарській революції, а для себе оставляє право самостійної організації українських робітників і шляхом організаційного масового злиття йти до нормального розвою української революції.

Рівночасно з тим, будучи самостійним членом міжнародного пролетаріату, маючи за собою 15-літню працю в українських робітничих масах, які зв'язані з нею історично, як з революційною частиною колишньої української соціал-демократії – Українська Комуністична Партія стремить до завоювання собі місця морально і організаційно, в III Комуністичному Інтернаціоналі. УКП певна, що своїми за-

слугами перед світовою соціальною революцією пролетаріат України здобув своє право на самостійне представництво в органі, що об'єднує світовий комуністичний рух, і має право зайняти в йому таке ж місце, як і пролетаріат Росії і других країн.

### V

Входячи в ряди III Комуністичного Інтернаціоналу рішенням першого Установчого з'їзду 22-25 січня 1920 року, опираючись на платформи Комуністичного Інтернаціоналу і на свою партійну програму, Центральний Комітет Української Комуністичної Партії вважає необхідним сформулювати свою заяву і звертається з нею до другого Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу в наступних тезах:

1. Капіталістичний розвиток світу завершився монопольним капіталістичним імперіалізмом, який розділив всю земську полосу поміж купку хижацьких імперіалістичних мілітарних держав...
2. Крім того, цей розвиток капіталізму підняв рівночасно творчі сили колоніальних країн, втягнув їх у всесвітній рух, створив з їх економічні центри, поробив їх єдиними національними територіями, які змагаються за своє визволення з імперіалістичного поневолення, і породив національні революційні рухи в тих країнах.
3. Механічна структура світового імперіалізму і основних імперіалістичних колоніальних держав, в зв'язку з економічним розвитком і підйомом відсталих країн, разом з крахом капіталізму і упадком фінансового капіталу, викликаного війною, сама привела до розкладу і знищення економічних організмів, які стремили до завершення своїх хазяйських і політичних організацій.
4. Це ставить перед повстаючим проти капіталізму і вже управлячим пролетаріатом проблему повної економічної і політичної перебудови всього світу, продиктовану загальними інтересами пролетарської революції, на основах органічного об'єднання і тісного союзу вповні закінчених радянських організмів, створених пролетарською революцією і виростаючих з національних революцій, колоній шляхом втягування останніх у комуністичну революцію до активного приведення їх у державні організми.
5. Комуністичний розвій України в цілому попередньому капіталістичному періоді, історично неминуче довів Україну до національної революції, котра розвинулася в комуністичну революцію і ставить

перед українським пролетаріатом завдання організації України в самостійну державу, як знаряддя боротьби з українською буржуазією, яку підпомагає європейський імперіалізм, і як средство для економічного відродження цілого краю. В загальній сіті об'єднаних радянських республік Українська Соціалістична Радянська Республіка повинна зайняти місце, відповідаюче її економічній і політичній окремішності та повазі.

6. Стремління трудящих мас України до створення свої економічних, політичних і культурних центрів, для управи всім життям країни, наглядно виявилось як у всьому попередньому періоді української революції, так і зі створенням цілого ряду українських партій і других організацій всеукраїнського масштабу, що українська радянська влада в своєму соціалістичному устрою на Україні повинна виходити з бажань самих мас.

7. Ігнорування тенденції української революції зі сторони провідників пролетарської революції на Україні, які спиралися на верхи руського і зросійщеного пролетаріату на Україні, не відхиляє від них пересуду «єдиної неділимої Росії» і на цілу Радянську Росію, і приведе кожний раз до кризи української революції, відштовхую радянську владу від мас, загострює національну боротьбу, відкидає значну масу трудящих в обійми української націоналістичної дрібної буржуазії, утруднює диференціацію українського пролетаріату від дрібної буржуазії.

8. Зростаючи при таких незмірно важких умовах і плутанині взаємовідношення внутрішніх і зовнішніх соціальних сил України, із самих низів українського пролетаріату, – Українська Комуністична Партія, походячи з української соціал-демократії, як її революційна частина, стремить шляхом завершення організації української радянської держави підняти її до комуністичного ладу і стати в боротьбі за диктатуру внутрішніх сил українського пролетаріату і трудящих мас, а тим самим пособити і прискорити процес української пролетарської революції.

9. В своїй боротьбі й праці по організації і вихованню трудящих мас Українська Комуністична Партія ставить своїм завданням об'єднання всіх комуністичних сил України, які наслідком історичних при-



чин постали з різних революційних груп, об'єднання їх на основі принципів програми УКП<sup>3</sup>.

*Центральний Комітет Української Комуністичної Партії*

М. Скрипник:

Від постанов до діла у національній політиці Хоча тов. Ленін у своїй доповіді говорив, що треба перейти від розмов, від політики до діла, але це було, очевидно, його своєрідною політикою.

Я дозволю собі говорити про третього кита, що на нім повинна триматися тактика нашої партії в сучасний період пролетарської революції. Я маю на думці відношення розвиненіших країн до країн відсталих.

На жаль, тов. Ленін у даній доповіді по цьому питанню нічого не сказав. А сказати треба також... проводячи цю лінію поза радянською територією, ми цю свою роботу можемо виконати лише в тім випадку, коли ми повністю проводитимемо цю політику й у нас, на радянській території....

Я пригадую листопадово-грудневу конференцію 1919 р., де партія намітила свою лінію в питанні про відношення до України...

...на практиці окремі особи провадять декілька іншу лінію, заражаючи іноді й окремі радянські апарати...

Є тенденція до ліквідації тої державності робітників і селян, здобутої силою робітників і селян цієї країни. Питання про ліквідацію робітничо-селянської державності України також ставлять тут окремі прибічники зміновіховців...

Мені пригадується постанова ЦК РКП з 18 травня 1918 року, що визнає самостійність Комуністичної Партії більшовиків України і самостійний вхід у III Інтернаціонал, оскільки Україна є самостійною державою. (Одинадцятий з'їзд РУП (б), стенографічний звіт, 27.III–2.IV 1922, Москва, 1922, с. 64-67)

За здійснення теорії в практиці

Товариші, обговорення національного питання в нас у значній мірі звелось до обговорення розбіжностей серед грузинської частини на-

---

<sup>3</sup> Подано 1920 року до конгресу Комінтерну з вимогою визнати УКП за провідну комуністичну партію в Україні. Того ж року вийшла окремою брошурою.

шої партії. Дозвольте мені про це не говорити. Питання ширше, ніж суперечки в одній частині нашої партії, хоча, між іншим, суперечки ці можуть дуже добре виявити існуючі розбіжності по національному питанню. Я не думаю говорити й про державні взаємовідносини, що визначають національне питання. Про це скажуть товариші по делегації. Я б хотів тут сказати відносно практичного переведення нашої лінії по національному питанню в одній галузі, а саме – культурній і партійній боротьбі, беручи галузь цього питання – про роботу серед української частини людності. Українці в Радянськiм Союзі посідають не лише територію Української Радянської Соціалістичної Республіки, але й розміщені на території інших республік, досягаючи в РСМФСР числа понад 7 млн. чоловік. Подивимося, як обслуговуються ці 7 млн. людності, що складають у значній частині – в одних місцях 40-50%, в інших на 70% – бідніше селянство. Як обслуговується воно зараз радянською владою й нашою партією? Ми маємо на ці 7 млн. людності по всій території РРФСР та інших республіках, що входять до її складу, як от Киргизька республіка й Татарська республіка, всього 500 шкіл на українській мові, потім лише два технікуми типу середніх учбових закладів, до того ж існування цих шкіл перебуває зараз під знаком питання. До цього часу вже закрито 300 шкіл, а обидва технікуми перебувають під знаком питання й підпадають у найближчому часі скороченню. Я не гадаю, щоб такий процент задовольняв культурно-освітні потреби цієї української людності, тут практика наша розбігається з нашою теорією. Потрібно, щоб коло цього питання наші тези переводилися в життя як слід.

Подивимося однак, як обслуговуються нацменшості по партійній лінії. Я маю дані, що в одній лише Саратовській губернії у губкомі є єдина в Росії українська секція. В деяких губерніях у окремих наросвітах є робітники, що спеціально проводять роботу серед тамтешньої людності близькою людністю мовою, але всі ці робітники позапартійні. Адже ж Сибір має 1200000 українців, Кубанський край 2 273 000 тощо. Партійну роботу серед них ми зовсім не ведемо. Коли агітпроп ЦК РКП запитав губкоми, то лише Саратовський і Самарський губкоми визнали за необхідне провадити таку роботу на українській мові. А що говорять інші? Воронізький заявляє, що організувати українську секцію недоцільно. Царицинський: «непотрібна, недоцільна», Кубанський: не дав зовсім ніякої відповіді. Треба вказати, що такі ж відповіді про непотрібність вести роботу

українською мовою давало багато з парткомів і на самій Україні. Говорять, що можна вести роботу й на російській мові. Але 7 млн. українських селян на терені РРФСР, – це число показує, що нам необхідно в цій галузі вжити заходів для того, щоб провадити роботу на рідній мові людині.

Тепер питання: а як на практиці ми ведемо роботу? Чи допомагаємо ми селянинові на рідній йому мові піднятися з некультурного стану? Візьму один приклад. Ми проводимо мобілізації. За останню мобілізацію взято до армії 60 тис. українських селян, що пішли в Росію. А на якій мові ведуть серед них освітню роботу? Проводиться культурно-освітня робота на українській мові? Ні, і армія досі залишається знаряддям русифікації української людності й всіх інших національностей...

...нам треба щодо цього питання вжити заходів, щоб наша армія не була знаряддям русифікації. Я не говорю про командну мову, але треба, щоб культурно-освітня робота в Червоній Армії були знаряддям освіти інших національностей на рідній їм мові. Ми звикли йти століттями битим шляхом й не розуміємо, що, приймаючи положення про національне питання ми де в чому зобов'язанні...

Є лише теоретичне визнання з боку більшості, але, коли доходить до діла, ані сили, ані волі у нас немає. Великодержавні забобони, всмоктані з молоком матері, стали інстинктом у багатьох і багатьох товаришів...

Тут вже сказали про роботу серед українців, що їй треба провадити спеціально українською мовою. Але ми не маємо достатнього кадру робітників, нам треба ще утворити кадри робітників, що зможуть працювати на українській мові. Приклад: у нас тут у складі з'їзду лише 4,7% українців. Через об'єктивні умови Україна не має достатнього кадру робітників, що володіють українською мовою й змогли б вести серед селян роботу на рідній мові...

Так чому ж ми практично в національному питанні товчемося на місці і при правильному принципіальному його розв'язанні залишаємося на ділі безсилими? Справа в тому, що ми весь час балансуємо в галузі національного питання. Деякі весь час намагаються знайти середню лінію. Кожну вказівку на великодержавний шовінізм завжди вважають за необхідне компенсувати вказівкою протилежною

на шовінізм народностей недержавних і завжди ми маємо тут подвійну бухгалтерію.

Кожне посилення на великоруський шовінізм намагаються завжди дискваліфікувати пред'явленням зустрічного позову: мовляв, «спочатку переможіть свій власний націоналізм». Так на ділі з великодержавним шовінізмом ми не вели ніякої боротьби...

Але мені говорили, що після ухвалення цієї резолюції (резолюція по національному питанню на всеукраїнській партійній конференції 1923 року) один з тих, що голосував за неї, голова губвиконкому, коли до нього звернувся на українській мові якийсь позапартійний кооператор, відповів, не довго думаючи: «Говорите со мной на понятном языке». (XII съезд Российской Коммунистической Партии (большевиков), стеногр. отчет, 17-25.IV 1923 года, Из-во «Красная Новь», Москва, 1923)

Промова на нараді відповідальних робітників національних республік і областей при ЦК РКП у Москві 9-12 VI 1923 р.

...Як основне таке завдання партії – подолати ще й досі непереможене великодержавництво, цю потвору «облу, величезну, сторогу й гавкучу». Вона живе й віку її не меншає на території цілого Союзу РСР. Треба заткнути пельку цій потворі, і тоді не буде, кінець-кінцем того ґрунту, що на ньому з'являються націоналістичні ухили...

З огляду на малий час, деякі питання я відкидаю, як от запитного листа ЦК РКП (б), – про конфлікти з Москвою, – облишаю, бо про це говоритиме тов. Грицько, що виступає після мене. Півхвилини приділю питанню про українців в РРФСР. Я запитую про роботу Учрозподілу та Агітпропу ЦК РКП для того, щоб, між іншим, дістати відомості про число нацменшостей в РРФСР. Візьму офіційні відомості про українців у РРФСР. У Сибіру маємо 1.202.00 українців, на Кубанщині разом із Ставропільщиною та Терщиною 2.273.000, на Поволжі, у Самарській, Курській, Воронізькій та інших губерніях 2.786.000, у Кирреспубліці й Татарспубліці – 654.000. Разом понад 7 млн. чоловік.

Як же їх обслуговують культурно? Я знаю, що останніми двома роками видано тільки дві брошури українською мовою на цілу РРФСР: одну брошуру ми дістали позавчора – це постанови 1-го з'їзду Рад Союзу Радянських республік; друга брошура – збірник віршів. На мою думку, цього ніби малувато, щоб культурно обслуговувати оці 7 млн.

Зате щодо шкіл першого ступеня то їх є 820, другого ступеня – 46, технікумів усього тільки – 2 – це теж на 7 млн. людності...

Тепер передо мною найсутніше питання – про форми радянської державності...

Ми будуємо свою державу таким чином, що вільні республіки, які в ній об'єднуються, лишаються внутрішньо незалежні, zarazом передаючи визначену долю своєї суверенності своєму Союзові Соціалістичних Республік, для економічної та політичної боротьби поза ним.

Треба без перестану відмежовуватися від нього (погляду великодержавного централізму, – що має собі за форму єдину неподільну Росію), бо гасло «єдина неподільна республіка» – це є тільки змінювана модифікація денікінського гасла «єдиної та неподільної Росії»... Ми мусимо з ним боротися...

...треба, щоб у житті на ділі, робота кожної належної до союзу національної республіки була забезпечена, була гарантована...

\* \* \*

Вміщений тут матеріал далеко не вичерпує питання українського комунізму.

Я все більше доходжу до висновку, що так званий «український комунізм» 20-х років надзвичайно тісно переплітається з різними аспектами національно-політичного і культурного пореволюційного українського відродження, він до певної міри навіть концентрований вираз цього відродження, тільки у політиці.

Відомо, яке велике значення для українського життя другої половини 20-х років мала відома літературна дискусія 1925–1931 років. Причини виникнення дискусії, її суть та проблеми, що були поставлені на обговорення, й досі належно не осмислені. Першою спробою подати цю дискусію читачеві була книжка А. Лейтеса та М. Яшека, що вийшла у 1927 році під назвою «Десять років української літератури». Але ця книжка охоплює тільки початковий період цієї дискусії. Кожного, хто зацікавиться цією дискусією, перш за все вразить її розмах. Лейтес і Яшек наводять бібліографічний показник тогочасної літератури, що стосувалася дискусії.

Цей показник обіймає понад 120 сторінок дрібного тексту. Але, мабуть, не менше літератури вийшло й після появи книжки Лейтеса

і Яшека. Схоже, що ця т.зв. «літературна дискусія» була якимсь грандіозним інтелектуальним злетом.

Формально дискусія почалася з памфлету Миколи Хвильового «Про сатану в бочці, або про графоманів, спекулянтів та інших просвітян», що з'явився в літературному додатку до газети «Вісті» («Культура і побут», ч. 17, за 30 квітня 1925 р.) Через 10 місяців у Харківському будинкові літератури ім. Блакитного відбувається літературний диспут за участі М. Скрипника. Це, мабуть, кульмінаційний пункт першого періоду дискусії.

Друга фаза розпочалася десь у 1929 році (див. «Літературний Ярмарок», на сторінках якого вона в основному велася). Закінчилася ця дискусія після централістичного втручання силою...

Літературна дискусія розбурхала як наукову, так і громадську думку тогочасної України, бо поставила на порядок денний багато нових проблем з теорії літератури і мистецтва, ряд історіософських проблем, поставила і політичні та економічні проблеми, зокрема питання розвитку української державності й незалежного розвитку економіки України (див. відповідний розділ цього конспекту, складений на основі статті Волобуєва, вміщеної в журналі «Більшовик України» № 1, 2 за 1927 рік). Тому не дивно, що в дискусію втягнулися були культурні сили не тільки Радянської України, але й західно-українських земель та еміграції.

Можливо, ця дискусія зацікавить читача ближче і він пошукає матеріали з «шумськізму», «хвильовізму» (за офіційною термінологією), чи ще з якогось тогочасного «ізму».

Коротенький екскурс в «український комунізм» показує, що ця тема дуже важлива для розуміння історії пореволюційного українського політично-культурного життя і вимагає спеціального дослідження.

Більше того, виявляється, що не менше значення має вона і для розуміння повоєнного розвитку країн народної демократії. Візьмемо для прикладу Югославію.

Відомо, що в Югославії Сталін і його політика зустріли рішучий і енергійний спір. Не зуміли зламати югославських комуністів ні диверсії всередині югославської компартії, ні економічний тиск, ні збройні погрози і дії людей Берії від імені старшого брата. Не допомогла і загальна анафема...

Тут слід особливо зазначити, що, виявляється, югославські комуністи добре вивчили невдачі українських комуністів... Вивчили і не повторили зроблених ними помилок. Між іншим, про цей «україн-

ський досвід» югославських комуністів довідуємося з книжки Владіміра Делієра «Тіто говорить». Цитую:

«...1937 року політбюро української партії опонувало великоросійській політиці Сталіна. До Києва приїхав за дорученням Сталіна Молотов і брав участь у засіданнях політбюро. Але переконати, що українці не мають рації, він не зміг жодного члена політбюро України. Тоді Молотов скликає Пленум ЦК КПУ, але й він більшістю висловився за політбюро. В кількох днях по цьому Сталін запрошує українське політбюро на консультацію у Кремль. Члени політбюро прийняли запрошення і поїхали до Москви. Коли вони приїхали в Кремль, НКВД заарештувало їх усіх, а згодом Сталін дав наказ їх розстріляти...»

Ось тут і видно різницю у підході до політичних питань керівників комуністичної партії України і Югославії.

Керівники Компартії Югославії зрозуміли, що тільки власний народ може стати на захист свого суверенітету і негайно звернулися до свого народу по допомогу і гідно вистояли у цій нерівній боротьбі зі «старшим братом». Українські ж комуністи надіялися на якісь загально-демократичні принципи або ж не відчували належного зв'язку з українським народом (до речі, досвіду тісного єднання з народом вони й не мали) і не звернулися до нього із закликом у критичний історичний момент.

Хто знає, можливо і не було б багатьох страхів в історії українського народу сталінської доби, коли б керівники комуністичної партії України були в тісному контакті з народом. Безперечно, тоді був би неможливий грандіозний геноцид українського селянства 1932–1933 рр., неможливе було б оте знищення мозку української нації — її думаючої інтелігенції, нарешті, неможливе було б і знищення діячів компартії України, і компартія України зберегла б своє обличчя...

Проблема суверенітету та рівноправності відіграє вирішальну роль у взаєминах між соціалістичними країнами саме тому, що їх визначає не внутрішній суспільно-економічний лад, а національні інтереси. У цитованій вже книжці Делієр пише далі:

«Тітоїзм у своїй суті є ідентичним з правом кожної нації на рівність з іншими націями і з правом на незалежний розвиток. Це настанова народу, що хоче будувати суспільство по-своєму, без експлуатації людини людиною, при звільненні особистості від кайданів держави,

коли вона сповна користуватиметься економічними, соціальними та політичними свободами».

Термін «тітоїзм» досить умовний, бо ці права на рівність «відкрив» не Тіто. Тіто просто зумів у новітній час реалізувати те, що не вдалося свого часу іншим компартіям, зокрема не вдалося українській компартії. Не вдалося, незважаючи на те, що окремі видатні діячі компартії України чудово розуміли, куди скеровує розвиток СРСР Сталін. Хвильовий, наприклад, писав: *«революційні гасла 1917 року стали фарисейством і матеріалом для спекуляції... партія потихеньку і полегеньку перетворюється на собірателя земель руських...»*

Мабуть, коріння цієї слабості українських комуністів слід шукати ще в подіях 1917–1920 років?..



## XI. ВІД КОМУНІЗМУ ДО НАЦІОНАЛІЗМУ

---

Після підписання Версальського, Сен-Жерменського і Ризького договорів, що наново поділили Україну, створюється така ситуація:

4/5 українських земель (3/5 були у складі УРСР – 1/5 у складі РФСР) опинилося у складі Радянського Союзу;

1/5 українських земель на Заході потрапляє під владу кількох сусідніх держав (Польща, Румунія, Чехословаччина).

В УРСР панівною стала комуністична партія у конкретній формі КП(б)У, як складової частини РКП(б), а в деякій опозиції до неї була низка інших комуністичних угруповань.

Усі інші українські партії опинилися в еміграції. Основна їх кількість була зосереджена у Польщі. Ці наддніпрянські партії, одірвані від рідного ґрунту, свої позиції намагалися зміцнити за рахунок залучення до своїх лав ширших мас українського населення Західної України. Але ці зусилля майже нічого не дали, бо в Західній Україні зростали радянофільські настрої. А причиною було відоме національно-культурне відродження в умовах УРСР від початку 20-х років.

Це відродження захоплювало як молодь, так і старшу генерацію.

Але українське відродження не без підстав налякало російський великодержавний шовінізм, що готувався саме перевести усе господарство, усе життя Союзу Республік на централістські рейки.

Зрозуміла річ, що на цю народжену революцією інтелігенцію російський централізм не міг розраховувати при здійсненні цих планів. А створити нову, слухняну, можна було тільки фізично знищивши те, що в Україні вже існувало.

Розгром припав на 30-ті роки, в період діяльності в Україні двох «великих синів великого народу»: П. Постишева та М. Хрущова. Цей розгром мав на меті, крім фізичного винищення значної частини українського народу, повернути Україну до її дореволюційного ко-

лоніального статусу, що був ліквідований революцією 1917 року та фактом існування протягом кількох років УНР.

У 20-ті роки теж були спроби повернути Україну в дореволюційне становище. Вкажу хоча б на перший, штучно влаштований політичний процес над т.зв. організацією «Центр дій». Було тоді (1923 р.) ув'язнено чимало науковців ВУАН. Спочатку заарештовано академіків О. Малиновського і М. Птуху. Далі: академіка М. Василенка, проф. П. Смирнова, директора Архіву давніх актів В. Романовського, секретаря історичного товариства Нестора-літописця В. Базилевича, працівника АН Б. Язловського, аспірантів О. Яковлева та Л. Венгерова. Було заарештовано також чимало юристів чи істориків літератури, прізвища яких мені не вдалося встановити. А разом — кілька десятків людей. Звинувачення було таке: «належність до організації «Центр дій», яка нібито «мала зв'язки з організацією у Парижі» і ставила собі за мету «поновлення буржуазно-капіталістичного ладу».

Але тоді більшу частину арештованих було звільнено ще до початку прилюдного процесу «за браком доказів». (В. Романовського, В. Базилевича та інших). Сам процес відбувся вже 1924 року. Академіка Василенка та проф. Смирнова було засуджено на 10 років ув'язнення, аспіранта Яковлева — до страти, яку замінено на 10 років ув'язнення.

Цей процес розбуркав усю ВУАН, яка звернулася до уряду України з проханням звільнити Василенка і Смирнова. Наприкінці 1924 р. Василенка було справді звільнено, а Смирнову ж — тільки зменшено термін на 5 років (після відбуття ув'язнення Смирнов деякий час жив у Ташкенті, а потім — аж до смерті — жив у Москві).

Це тільки один з фактів відкритої боротьби російських шовіністів із українським національним відродженням.

А велась і більш прихована, монотонна «підсічна» боротьба.

Для «підсікання» українського відродження використовувалося все. Навіть відомий Кронштатський заколот став приводом гоніння на боротьбістів. 97% (понад 3800 чол.) їх було негайно виключено з КП (б)У і переселено в Центральну Росію. Вакансії у КП (б)У було заповнено партійними працівниками з Центральної Росії в основному з шовіністичними переконаннями. Оці «заповнювачі вакансій» і повинні були повести наступ на «непокорных хохлов».

Коли б не ці кляті дві «проблеми селянська та національна», про які писав представник Центру на VIII конференції КП (б)У Троцький у газеті «Правда» за 11 квітня 1923 р., то можливо наступ на Україну

розпочався б значно раніше. Троцький радив не поспішати із запровадженням російської мови, бо це призведе до «небезпечних результатів і до послаблення КП(б)У». Він вважав, що селянське незадоволення «небезпечне само собою», а «забарвлене національно – небезпечніше в 100 разів». (Такі ж думки висловлював і відомий історик комуністичної партії України Попов у статті «Національні проблеми на Україні» – див. «Комуніст» (Харків), № 960, апрель, 5, 1923).

Отже довелося почекати з наступом...

Наводити тут паралелі і відмінності у політичній боротьбі в Україні за 20-х та 30-х років не буду. Нехай це зробить сам читач. Підкреслю тільки, що повернути Україну в дореволюційний стан за 20-х років російський шовінізм не зумів, бо всі його тодішні способи це зробити енергійно демаскувалися провідними діячами України як намагання...

**Примітка: Наступну сторінку рукопису втрачено і сьогодні її не відновити, вочевидь там йшлося про схожість тих процесів з повоєнними процесами у так званих країнах народної демократії.**

...навіть пересварившись з усіма сусідами – соціалістичними країнами. Та й економічний потенціал Албанії з Російською Республікою порівнювати не до речі.

Так, але застосовувати цю аргументацію для виходу із складу Союзу якоїсь іншої республіки – страшенний гріх! Злочином є навіть сама думка про це!

Для виправдання існування централізованого союзу по інерції використовуються все ті ж примітивні аргументи, що й в період його створення.

Отже, в умовах зростання централістичних тенденцій у Союзі рівноправних за конституцією республік українське відродження вже у 20-ті роки мало в собі зерно неминучого удару з боку російського шовінізму, що взявся рішуче переводити державу на тоталітарно-централістичні рельси, а українське відродження розглядав найголовнішою перешкодою на цьому шляху.

Уже наприкінці 20-х, початку 30-х рр. російський шовінізм руками ГПУ робить дуже рішучі спроби загальмувати цей процес відродження, компрометуючи його як реакційний рух, як прагнення повернути старі порядки. Я маю на увазі відому всім фабрикацію процесу над т.зв. СВУ у 1929-1930 рр. і процес 1931 р. над т.зв. «Українським Національним Центром».

Про непоправність втрат для української науки і культури наголошувати не доводиться. Знищено було сотні, тисячі людей, якими могла б пишатися кожна нація, кожна держава.

Слід зазначити, що безпосередньо «процесом СБУ» було охоплено 45 осіб, а репресовано без суду під цим приводом тисячі і тисячі людей (Значний матеріал, як на сьогодні, про цю розправу містить «Стенографічний звіт про процес СБУ», що з'явився друком того ж 1930 р.).

Академіка, віце-президента ВУАН, автора понад 3000 праць, Сергія Єфремова було засуджено до страти, яку замінено на 10 років ув'язнення. По відбутті цього строку покарання було дано новий строк. Для «більшої певності» було засуджено і його брата Петра.

Одного з найбільших істориків України Михайла Слабченка спочатку було засуджено на 8 років. Усі його сучасники вказують на нього як на людину виключної енергії та жертвовності науці. Син каменяря і сам замолоду каменяря в Одесі, своєю працею спромігся закінчити історико-філологічний факультет Новоросійського університету та курс Військово-юридичної Академії у Петербурзі. Працював переважно над економічною історією України. Слабченко – ініціатор двох фундаментальних видань: «Архів Коша запорізьких козаків» (видала Археографічна Комісія) та «Корпус пам'яток українського права» (видала Комісія для вивчення історії Західно-Руського та Українського права).

Єврея О. Гермайзе було засуджено на 6 років (стенографічний звіт подає його як українського націоналіста). Це був один із найпопулярніших професорів Києва, чому сприяла велика ерудиція, зокрема в історії революційних ідей, а також культура мови, щирість у відносинах з людьми та неабиякий хист провадження дискусій. Наукові інтереси Гермайзе досить широкі: від «Нарисів з історії революційного руху на Україні» до «Коліївщини» та взаємовідносин України й Дону у XVII ст.

Володимир Пархоменко, проф. Педагогічного інституту в Катеринославі, науковий співробітник Комісії Старої України, історичних установ, був одним із видатних знавців старої історії України. Праці про Тьмуторокань, Приозівську Русь, про перші часи християнства та його центри, про початки державності тощо.

Відбувши 5 років заслання, він працював уже в АН СРСР. Тематика його праць змінилася: в ній вже нема українських питань. А повернутися в Україну він уже не зміг, як, до речі, і чоловік Лесі Українки – Климент Квітка.

Було засуджено й учня та особистого секретаря А. Кримського — Миколу Левченка. Мабуть, ішлося про арешт у справі СБУ і самого А. Кримського. Коли допити нічого не дали, Левченкові показали нібито власноручне зізнання А. Кримського. (До речі, такий же «прийом» застосовували й щодо інших заарештованих у справі СБУ). Почерк було так старанно підроблено, що навіть Левченко завагався, але придивившись уважніше до тексту, переконався, що це фальсифікат, бо там було вжито таких виразів, проти яких завжди виступав Кримський. За це з'ясування Левченко заплатив десятима роками заслання.

Цей процес не був ізольованим явищем. З літа 1930 року почалися арешти академіків і співробітників Білоруської АН, а далі письменників, педагогів, студентів. Усіх їх звинувачувано у створенні конрреволюційної організації «Союзу Визволення Білорусі» з метою відірвати Білорусь від СРСР. Як бачимо, методи фабрикації тотожні!

За процесом СБУ розпочалася кампанія чисток. В Академії Наук України їх провадив «настоящий человек» Новоловський з допомогою двох робітників Арсеналу. Трагічно склалася доля комуніста Матвія Яворського, якого вважали ортодоксальним марксистом і представником офіційної історії України. Він очолював «Головнауку» і заснований у Харкові інститут Маркса-Леніна та Товариство істориків-марксистів. Після полеміки 1929 р. з М. Покровським, який тоді перейшов на імперські позиції, Яворського було виключено з партії та вислано на Соловки.

Нова хвиля репресій прокотилася 1934 року після вбивства С. Кірова. Тоді й було остаточно розгромлено всі гуманітарні установи АН України.

13-15 грудня 1934 р. у Києві відбувається новий великий процес над українськими письменниками, науковцями і культурними діячами. Виїзна Сесія Військової Колегії Верховного Суду СРСР засудила тоді за участь в «організації підготовки терористичних актів проти працівників радянської влади» на розстріл або ув'язнення 28 українських громадян. Серед них: Антіп Крушельницький (письменник, літературний критик і літературознавець, педагог, свого часу — 1919 р. — міністр освіти УНР) — до 10 років ув'язнення. Його сини Іван і Тарас — літератори — до розстрілу. За цим процесом були розстріляні: Кость Буревій — поет, драматург, театрознавець і літературний критик; чотири співробітники інституту Тараса Шевченка у Харкові (Сергій Матяш, Костянтин Півненко, Гаврило Проценко, Роман Шевченко). 1933 року на Кубані було ув'язнено і засудже-

но Петра Гребінника, що після аспірантури в інституті літератури ім. Шевченка у Харкові викладав українську літературу у Краснодарському педагогічному інституті, на Соловки потрапив 1934 року, а через п'ять років там отримав новий термін... на нових 10 років.

Серед правників 20-х і 30-х рр. виділяється постать О. Доброва, єврея за походженням, що приніс великий інтерес до історії права України. Заслано його теж за «український буржуазний націоналізм» того ж 1934 року.

1935 р. заслано до Іркутська, а потім до Біробіджану, секретаря історичного Товариства Нестора-літописця. 1940 р. його звільнено, але без права жити в Україні. Він завідує музеєм у Таганрозі, а 1943 р. на підставі якогось доносу його розстріляли німці. Було ув'язнено і директора Інституту матеріальної культури, комуніста Ф. Козубовського, який під час допитів збожеволів, після чого потрапив до лікарні для психічно хворих. І знов таки 1943 р. його розстрілюють німці.

Доречі, німці за час окупації України і суміжних земель розстріляли за «чийсь» доносом чимало українських культурних діячів, репресованих політичними процесами 30-х років і звільнених напередодні війни. Для істориків майбутніх поколінь важке завдання — з'ясувати деталі цих розправ «чужими руками».

1937 р. було заслано історика Ол. Грушевського, мовознавця, члена-кореспондента АН СРСР, директора Комісії словника української мови Євгена Тимченка, Віктора Юркевича, секретаря Комісії української історіографії, автора відомої монографії про заселення Слобідської України за часів Хмельниччини, удруге було заслано С. Шамрая. У тому ж 1937 р. було заарештовано талановитого історика проф. Є. Сташевського. При арешті вилучено величезну збірку матеріалів. Заарештовано також проф. кафедри середньовічної історії Київського університету Костя Штепу. Після тортур він «признався», що був японським шпигуном. Було вислано і комуніста, директора Художнього інституту, відомого мистецтвознавця і автора багатьох статей з теорії мистецтва Івана Врону.

Така ж доля спіткала історика-комуніста, автора низки праць з історії революції в Україні, Михайла Рубача, який довгий час очолював архівну справу України.

Заарештовано, заарештовано, заарештовано... Не під силу мені тут подати навіть частину найвидатніших представників української науки та української культури. А скільки загинуло українських робітників, селян і рядової інтелігенції?!

На цій неспівмірності репресій щодо інтелігенції та простих робітників і селян робив постійно наголос голова КГБ у Києві Нікітченко у тривалих розмовах зі Світличним у 1965-66 рр., — мовляв, Світличного дуже турбує доля тисяч інтелігентів, а репресовано було мільйони. Безіменних, без'язиких навіть, але також людей... Безумовно людей! Але хіба фактом безіменності можна зменшити вагу безвинної загибелі поіменних?

Такими процесами, психологічним, моральним та фізичним гнітом російський шовінізм спочатку розправлявся з діячами старшої української генерації, а далі — з молодшою. І, як бачимо, досить легко...

Чому з такою легкістю і безкарністю? Чому? Чи тільки тому, що вдалося вбити «клин» поміж нею та молодшою (народженою уже революцією) генерацією?..

Ситуація стала складнішою, коли гасла незалежності почали висувати ті, які ідейно, політично, а то й формально співтворили в Україні тодішню аморальну ситуацію.

Уже за періоду воєнного комунізму, зокрема коли творилася перша конституція СРСР, розгорілася завзята конституційна боротьба діячів українського комуністичного руху з великоруським шовінізмом за характер його союзу та за місце в цьому Української Республіки. Наприклад, Скрипник, як делегат України, домагався, щоб нову державну конституцію побудувати у формі «союзу держав», а не «союзної держави», як пропонував Сталін і його однодумці. Скрипник твердив, що «єдина неподільна республіка — це тільки зміновіховська модифікація денікінського гасла єдиної неподільної Росії» (М. Скрипник, Статті і промови, Харків, 1931 р., том II, с. 21). Коли обговорювався союзний закон про землекористування, Скрипник протестував проти формулювання, яке говорило, що земля є власністю СРСР, вважаючи, що земля повинна належати республікам. Скрипник постійно наполягав на тому, щоб включити до складу УРСР українські землі, що входили до складу РРФСР. Він домагався розбудови українських шкіл для української меншини в Росії, пропонував для Донбасу запросити українських вчителів із Західної України, виступав проти організації Всесоюзної сільськогосподарської академії, словом протистояв централістичним і русифікаторським тенденціям і боронив букву законів про права України. (Див. промова П. Постишева та П. Любченка на листопадовому пленумі ЦК КП (б)У 1933 р. — ж. «Червоний шлях», Харків, Ч. 8-9 за 1933 р., с. 254 і Ч. 10 с. 198; та І. Жигалов: «Скрипник проти СРСР, як єдиної

союзної держави», «Радянська Україна», Ч. 1, січень 1934 р., Харків, с. 13-21; С. Диманштейн: «Создание СССР и его значение», — «Революция и национальности» ч. 12, Москва, 1932, XII, с. 9).

Такі виступи офіційних українських комуністичних діячів свідчили, що розвиток в Україні не йде в бажаному для російського централізму напрямі. Це видно також на ситуації в українській літературі, зокрема, коли 1925 р. почалася в Україні широка літературна дискусія.

Виступ Хвильового з його гаслом орієнтації на Захід у літературі викликав широкий відгомін у всьому СРСР.

Миколу Хвильового підтримав член уряду УРСР Олександр Шумський, який домагався повного здійснення українізації державного і партійного апарату України. Шумський вимагав заміни першого секретаря ЦК КП(б)У Лазаря Кагановича на українця Власа Чубаря, а пост голови Раднаркому вимагав передати українцеві Гринькові.

У той же період виступав і М. Волобуєв із відомим закидом про економічну експлуатацію України Росією.

Тенденції усамостійнення України відбувалися в повній суперечності до того курсу, що якраз тоді остаточно перемагав у Москві.

Сталін ще на початку 20-х років розвінчався з усяким інтернаціоналізмом і виявив себе типовим великодержавником. Характерно, що під час згадуваної вже вище конституційної дискусії, в якій українці домагалися створення «Союзу держав», Сталін був між тими, які твердо виступали з позиції «союзної держави», як крайній випадок, а взагалі ж — за всеосяжну Російську Федеративну Республіку.

У листопаді 1929 року пленум ЦК ВКП(б) виносить окрему постанову про стан сільського господарства України, в якій стверджував, що сільське господарство України за продукцією досягло довоєнного рівня і ухвалив проведення суцільної колективізації. При цьому пленум стверджував труднощі, що існують для здійснення її в Україні, коли на 35 млн. українських селян припадає тільки 25 тисяч комуністів (див. «КПСС в резолюциях и решениях съездов...», частина II).

Колективізація в Україні призвела до падіння товарної продуктивності сільського господарства.

Так, якщо 1930 р. в Україні було здано у «державні засіки» 400 млн. пудів річного врожаю, то у 1931 р. — 380, а 1932 р. тільки 195 млн. пудів. І це незважаючи на те, що зростала механізація у колгос-



пах України (із 15 тис. тракторів у 1930 р. до 35 тисяч у 1932 р.) (Див. Стенографічний звіт XVII з'їзду ВКП(б), 1934, с. 67).

Назрівав удар по українському селянству, по всій Україні. Удар цей по Україні був полегшений тодішньою міжнародною обстановкою. З приходом Гітлера до влади в 1933 р. вся міжнародна преса почала спекулювати, що війна між Берліном і Москвою за Україну неминуча. Такі спекуляції природним порядком викликали реакцію Москви.

Постишев, наприклад, говорив у листопаді 1933 р., що треба «зважити посилення уваги інтернаціонального імперіалізму взагалі і фашистської Німеччини зокрема, особливо до України як плацдарму до боротьби проти Радянського Союзу» («Червоний шлях», Харків, 1933 р., ч. 8-9, с. 258).

Посилання на цю згоду небезпеку було дуже вигідним і цим широко спекулювалося. Навіть виявленим в українській літературі чи науці індивідуалістичним тенденціям намагались надати характеру чужої інспірації чи просто дій німецької агентури. Під таким закидом уже раніше шовінізм провів розгром українських діячів, згуртованих у Всеукраїнській АН, зокрема в її історичній секції.

Під цим гаслом було ліквідовано всіх, кого, як говорилося в Москві, захищав Скрипник. Їм приписували навіть належність до УВО чи інших підпільних організацій (які, до речі, деколи зовсім не існували) чи зв'язки з Німеччиною, Японією тощо.

Таким чином, писання деяких німецьких діячів типу Розенберга про похід на Схід і розголос, що його робила таким писанням західна преса, дорого обійшлись українському народові, бо були використані в Москві для проведення масового народобивства в Україні і для розгрому української культури. Радянська преса довгі роки реєструвала ці західні спекуляції і прикривала ними свою боротьбу проти решток суверенітету українського народу (Див. виступ Постишева на III Надзвичайному з'їзді рад Київської області в листопаді 1936 р., докладно зреферований у «Правді» від 9 грудня 1936 року).

А втім, як відомо з пізнішого розвитку подій, Гітлер, незважаючи на свої заяви в «Майн кампф», в той час зовсім не думав про війну з СРСР, чи про Україну, а вся антибільшовицька фразеологія служила йому тоді вигідним прикриттям для доозброєння і ламання умов Версальського договору.

Про це, мабуть, знали і на Заході.

І в Кремлі не могли не знати, що на той час безпосередньої небезпеки нема, бо для здійснення своїх погроз Гітлер не мав ще

потрібної армії. Але одного дня Німеччина стане сильною і тоді справді може піти на Схід. Натомість можна припустити, що на таку розправу з Україною російський шовінізм не наважився б, якби в той час якась справжня загроза війни існувала.

Час від 1932 р. і до початку війни 1941 р. був періодом, що мав усі риси організованої війни з українським народом. Це був час, коли падали важкі удари на все українське організоване життя.

У цьому періоді є декілька окремих етапів, що показують, наскільки продуманою є політика російського шовінізму щодо України.

Роки 1933 і 1937 та 1938 були безперечно роками найбільше шалючого терору на українських землях. Перші дві дати стосуються часу правління Постишева. Але й цей етап не є цілком однорідним. Час від березня 1937 р. і до січня 1938 р. є формально перехідним етапом, тобто часом усунення Постишева і призначення Хрущова першим секретарем ЦК КП(б)У.

В весняні місяці 1937 р. є скоріш тишею перед великою бурею, що зірвалася в Україні влітку цього року і яка за кілька місяців змела в Україні всю тодішню місцеву правлячу верхівку, а масовий терор проти українського народу дійшов тоді до таких розмірів, що мало зосталось родин, у яких когось не було знищено або арештовано. Прихід Хрущова знаменує завершення нового розгрому в Україні.

Формальну спонуку до розгрому, що його було проведено в Україні, дав стан сільського господарства. Спротив насильній колективізації в Україні був очевидний і влітку 1932 р. преса, зокрема центральна, робить щораз частіші закиди на адресу українського селянства і, що дуже характерно, також на адресу КП(б)У.

Вона закидала українським селянам плановий саботаж, зокрема те, що вони зумисне занедбують обробіток землі, що вони розкрадають колгоспне майно, підступно вбивають корів і коней, причому місцеві комуністичні кадри на все це часто дивляться поблажливо, а деколи навіть підтримують цей селянський саботаж. (Див. «Правда» від 10 і 12 липня і від 4 і 5 серпня 1932 р., а також «Комуніст» від 6 вересня 1932 р.).

Щоб «зарадити» лихові, партія кинулася міняти низові кадри, в результаті чого в Україні за півтора року (від початку 1931 до половини 1932 р.) змінено 80% всього складу секретарів райкомів (Див. «Правда» від 7 липня 1932 р.). Коли однак і це не допомогло, ЦК ВКП(б) одверто заявив, що відповідальність за сільськогосподарський провал в Україні падає на КП(б)У і зажадав від нього «самокритики» («Правда» 7 липня 1932 р.).

Місцем такої «самокритики» мала стати спеціально скликана 6 липня 1932 р. т.зв. третя всеукраїнська конференція Рад, на яку з Москви прибули В'ячеслав Молотов і Лазар Каганович. Конференція мала вирішальне значення щодо організованого голоду.

Крім того, вона характерна ще й тим, що на ній зарисувалися два відмінні погляди (Харкова і Москви) в питанні причин тодішньої сільсько-господарської кризи в Україні. Тоді як Харків уважав, що цією причиною є завищені плани здачі і насильні методи колективізації, Москва твердила, що справа не у висоті завдань, а в саботажі українського селянства і в м'якості керівництва КП(б)У. Речниками поглядів Московського центру стали на цій конференції Молотов і Каганович, і вони відкинули всякі думки про можливість зниження планів. Самокритика С. Косіора була нерішуча, зате мова Молотова про відповідальність КП(б)У за стан сільського господарства була дуже рішучою. (Див. «Правда» 9 липня 1932 р.).

Хоч під тиском делегатів з Москви конференція схвалила вимоги ЦК ВКП (б), план хлібоздачі не було у цьому році виконано.

У такій ситуації Сталін приступає до прямого удару. 14 грудня 1932 р. і 24 січня 1933 р. ЦК ВКП (б) прийняв два рішення, які й відкрили шлях для явного наступу. В них поставлено вимогу «вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних та радянських організацій» України і стверджено, що ЦК ВКП(б) вважав за доведене, що партійні організації України не виконали доручених їм завдань щодо організації хлібних поставок і виконання хлібного плану. (Див. «Червоний шлях» ч. 8-9, Харків, 1933, с. 246 і «Правда» від 15 лютого 1933 р.).

Того ж таки дня, тобто 24 січня 1933 р. ЦК ВКП(б) відрядив в Україну в характері її секретаря ЦК КП(б)У, але фактичного диктатора України, Павла Петровича Постишева, секретаря Московського обкому ВКП(б). Завдання, з якими Постишев прибув в Україну, не залишали сумніву щодо методів, якими він добиватиметься їх здійснення.

Коротко ці завдання формувалися так:

- 1) розгром «націоналістичної контрреволюції» у радянському будівництві, зокрема культурі;
- 2) розгром «націоналістичного ухилу» Скрипника;
- 3) перевірка всіх ділянок соціалістичного будівництва, де мала місце «контрреволюція»;
- 4) перебудова форм і методів керівництва українсько культурою (Див. «Червоний шлях», ч. 8-9, Харків, с. 246).

Ось як про це сказав сам Постишев:

«...За цей час було вигнано понад дві тисячі чоловік націоналістичних елементів із системи Наркомосу, понад 300 наукових редакторських працівників...

Цей розгром супроводжувався одночасно великою творчою роботою в галузі будівництва радянської української культури, перебудовою методів більшовицького керівництва радянською українською культурою...

Ми організували пильну перевірку людей, які сиділи і сидять на окремих ділянках будівництва радянської української культури і добилися за останній час ряду безперечних досягнень у справі зміцнення цих ділянок випробуваними кадрами. Досить сказати, що такі керівні органи, як Президія Української сільськогосподарської академії, оновлено, не помилюсь, коли скажу, що на 80-90% їх складу. Ми також зміцнили Український інститут марксизму-ленінізму, вливши туди ряд молодих працюючих товаришів. В галузі театру одним з наших серйозних заходів було зняття з театру «Березіль» його керівника Курбаса – цього злого генія «Березоля», що завів театр у політичний і художній тупик».

Фактично ці завдання означали:

- нищення української культури та її діячів;
- централізація і русифікація всього державного апарату шляхом імпортування в Україну нових кадрів з Росії на місце нищених місцевих кадрів;
- організація в Україні планового голоду через тотальне пограбування села;
- розправа з усіма так званими націоналістами, в тому числі і з апаратом КП(б)У, який обвинувачено в тому, що він сприяв прагненню України відірватися від Росії і шукати підтримки на Заході.

Але виконати ці, покладені Сталіном, завдання було не легко.

Влітку 1932 р. КП(б)У тихо саботувала постанови Москви в справі хлібоздачі. А в січні 1933 р. Харківський обком КП(б)У зробив спробу взагалі ігнорувати згадане рішення ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. Рішення це він обговорював всього 20 хвилин. Не вів жодної дискусії над його виконанням і не вважав за потрібне «каятися» за вказані Москвою помилки. (Див. «Правда», 8 лютого 1933 р.).

У таких умовах виконання поставлених перед Постишевим завдань було можливим тільки при умові привезення нових кадрів з

Росії та селекції тих залишків українських комуністів, які ще залишилися живі або були на волі і готові були в новій ситуації допомагати поневолювати свій власний народ. Нова верхівка могла жити і займати своє керівне становище тільки при умові повного зречення з поставлених першими пореволюційними роками завдань, тільки при умові, що візьме за своє завдання програму російського шовінізму на асиміляцію України, «полное» і «окончательное» «слияние» всіх націй і народів в «единую русскую, то-есть советскую нацию».

Про розміри тодішніх персональних змін, а зокрема про кількість привезених нових провідних кадрів, між якими був і шеф НКВД Балицький, можна судити на підставі звіту самого Постишева по десяти місяцях його діяльності в Україні.

«Вистачить сказати, що тільки в тих областях України, де чистка вже проходить, із 120 тисяч членів і кандидатів партії, що пройшли вже чистку, вичищено на 15 жовтня 1933 р. 27 500 чоловік... За останні десять місяців надіслано на керівну роботу в райони 1 340 товаришів...

Під проводом і при безпосередній допомозі ЦК ВКП (б) на Україні організовано 643 політвідділи МТС і 203 політвідділи радгоспів, куди надіслано всього 3 000 керівних працівників, що грали особливу роль у введенні нових форм і методів керівництва соціалістичним господарством. За минулий рік було послано в колгоспи не менше 10.000 осіб, в тому числі на постійну роботу в характері голів колгоспів, секретарів осередків і партторгів колгоспів 3 000 чоловік» (Див. «Правда», від 24 листопада 1933 р.).

Це були саме ті, привезені з Росії кадри, що стали рушійною силою у здійсненні організованого грабунку українського села і довели до масового, небаченого за всю історію, голоду. Звичайно, для здійснення всього на практиці було залучено під різними лозунгами чимало 14-17-річних комсомольців, які, природна річ, не здатні були оцінити трагізму ситуації і часто-густо ретельно допомагали здійснювати жакливу за наслідками «революцію зверху».

Голод мав бути для українських селян «революційною» карою за чинений опір.

Оскільки запаси селянина були мінімальними і часто не досягали навіть того, що держава вимагала для себе, то визначеного плану задачі він виконати фізично не міг. План цей, реалізований примусово, був для селянина вироком смертної кари. Це і було метою ініціаторів «революції зверху». Інакше неможливо пояснити, чому видобувано з-під землі навіть малі запаси харчів, які були потрібні

селянам для збереження себе від голодної смерті, чому валено печі, чому висипувано готову їжу з глечиків.

У цих умовах виснажене недоїданням і голодуванням (випадки голодної смерті в Україні траплялися вже з весни 1932 р.) українське селянство не було спроможне до серйозного опору і почалося масове вимирання. Тим більше, що ініціативні селяни, що могли б повести за собою інших, були попередньо «изъяты».

Тут треба зазначити, що українські землі були блоковані органами безпеки, щоб не дозволити голодним селянам перебратися за межі створеного в Україні пекла.

Прийшла і нова хвиля репресій на тих, кого російський шовінізм вважав головним рушієм опору, тобто на діячів українського культурного громадського та економічного життя.

Тоді, за словами Постишева, було завдано «ряд розгромних ударів по націоналістичних петлюрівських елементах, що засіли на різних ділянках соціалістичного будівництва, особливо будівництва української соціалістичної культури». До цих «петлюрівських елементів» належали українські діячі наркоматів освіти, юстиції, ВУАН, інституту шевченкознавства і навіть Всеукраїнської асоціації марксо-ленінських інститутів. (Див. «Червоний шлях», ч. 8-9, Харків, с. 228).

Ударів зазнає не лише театр «Березіль», але й УАПП та численні літературні групи. І не дивно, наприклад, що з 259 українських письменників, які друкувалися в 1930 році, після 1933 року друкувалося тільки 35.

Отже, 224 зникло з української літератури. З них 17 розстріляно, 8 — закінчили життя самогубством, 175 заслано в концтабори, 17 зникло безвісти, 7 — померло природною смертю.

Усі ці люди (а точніше, майже всі) реабілітовані тепер.

Як «націоналізм» кваліфікувалися навіть найневинніші наукові дослідження.

У збірнику, присвяченому історії української культури, висловлювався погляд, що «при всіх зв'язках з Азією, Україна від глибокої давнини і до останнього часу завжди була з культурного погляду кутом Європи». Постишев добачив у цьому проповідування думки про відрив України від Росії. Таку саму тенденцію добачувано в досліджах над українською мовою, яку українські вчені, мовляв, «хотіли відірвати від російської». (Див. А. Арканов: «Под знаменем ленинской национальной политики» в журналі «Вестник Коммунистической Академии», № 6, 1933, с. 78).

Обвинувачення в «націоналізмі» накидалися навіть провідним комуністичним діячам типу Скрипника.

Правда, відкрито його заатакували щойно в червні 1933 р., вже після смерті Хвильового, коли ліквідовувалися діячі, що посідали значно нижчі за Скрипника пости. Смерть Хвильового була сприйнята як протест проти існуючого стану України, а далші чистки йшли під гаслом атаки на тих, що їх, мовляв, прикривав собою Скрипник. Чистки ці не зменшилися після того, як Скрипник у липні 1933 р. вчинив самогубство. Тодішня відвертість у звинуваченні й українських комуністів в «українському націоналізмі» дуже показова. За всіх чисток всі вони були ліквідовані не за якісь партійні, праві чи ліві ухили, в чому обвинувачувано діячів з верхівки ЦК ВКП(б), але за «український націоналізм» і за «намагання відірвати Україну від Росії».

Часто в українському націоналізмі звинувачували навіть чесних євреїв, що працювали на українській культурній ниві.

У 1934 р. відбувся XII з'їзд КП(б)У, що пройшов в атмосфері присмиріння України, коли делегати вже не зважувались на будь-які протести.

Крім Постишева (формально тільки II секретаря ЦК КП(б)У), що задавав тон усьому, і поляка Косіора, виступали на з'їзді такі постаті як Панас Любченко, Володимир Затонський і Андрій Хвиля, що, опинившись на керівних постах, стали тепер помічниками Постишева.

І всіх їх, за винятком, може, одного Косіора, за декілька років було обвинувачено не в яких-небудь партійних ухилах, але також в «українському націоналізмі» і в намаганнях відірвати Україну від Росії.

Такий закид робили навіть колишньому українському наркомові освіти і пізнішому членові уряду СРСР Гринькові, дарма що судили його на процесі т.зв. «правих уклоністів» у Москві, — 1938 р., разом з Бухаріним, Риковим та ін.

Тотальний наступ на національно-культурне відродження українського народу під етикеткою наступу на український націоналізм знайшов своє ідеологічно-політичне завершення у виступі Сталіна на XVII з'їзді ВКП(б) у січні 1934 р. і в резолюції цього з'їзду. Цей з'їзд означав, що перший етап боротьби за особисту диктатуру в партії Сталін виграв.

Однак, коли для російського народу з'їзд цей став новим етапом у закріпленні небаченої диктатури з пригнобленням особистої волі

особи, то для українського народу він означав легалізацію всіх актів масового народовбивства з 1933 р. та відкритого наступу на все, що мало риси якоїсь особливості в культурі, економіці чи громадському житті.

Ще від часу перемоги більшовизму в Україні точилася суперечка про те, яка небезпека є більшою: великодержавний російський шовінізм чи місцевий український націоналізм. Принаймні формально, до 1934 р. головною небезпекою вважався перший. На XVII з'їзді ВКП(б) Сталін вирішив це питання навпаки. Він сказав: *«Сперечаються про те, який ухил являє собою головну небезпеку, ухил до великоруського націоналізму чи ухил до місцевого націоналізму. При існуючих умовах це — формальний і порожній спір... Головну небезпеку являє собою той ухил, проти якого перестали боротися... В Україні ще зовсім недавно ухил до українського націоналізму не був головною небезпекою, але коли з ним перестали боротися і дали йому розростися до того, що він зімкнувся з інтервенціоністами, цей ухил став головною небезпекою»*. (Див. Сталін «Статті и речи об Украине», Партиздат КП(б)У, 1936 р., с. 223).

Проти такого однобічного вирішення старого питання на XVII з'їзді не було вже кому протестувати. Про дискусію в стилі Скрипника (з приводу конституції СРСР) тепер не могло бути й мови.

А втім така заява Сталіна звучала глухом над існуючою дійсністю. Адже йшлося про час, коли російський великодержавний шовінізм розростався в Україні і в інших неросійських республіках переможно крокувала в усіх сферах життя російська мова, нею викладалися більшість дисциплін у школах, вона брала гору в театрі і пресі. Вимовним для цього курсу є факт, що, наприклад, на 41 відповідального працівника наркомату юстиції УРСР у 1934 р. припадало тільки 17 українців. А втім цей наркомат давно розглядався як осередок української контрреволюції. (Див. «Більшовик України», ч. 3, березень 1936 р. с. 26-27).

Та Постишев виконав своє діло і повинен був одійти.

У січні і лютому 1937 р. відбувся черговий пленум ЦК ВКП(б), який засудив «невластиве керівництво» ЦК КП(б)У і Київського обкому. Причиною цього було ніби порушення статуту партії і принципів «демократичного централізму», відхід від виборності органів партії і введення системи кооптації. («Правда», 6 березня 1937 р.).

За кілька днів після оголошення цього рішення Постишева було усунено з поста секретаря ЦК КП(б)У і призначено секретарем обкому в Куйбишеві.



Тепер, у травні 1937 р., у звіті на XIII з'їзді КП(б)У, Косіор сміливо атакуючи Постишева, каже, що знову в партійний та державний апарат «пролізли» невластиві, зокрема «троцькістські» і, ті ж таки, «націоналістичні», елементи.

Це дає підстави припустити, що Постишев, як кандидат у члени політбюро ЦК ВКП(б), міг належати до тих, які, нехай і нерішуче, протиставлялись намаганню Сталіна фізично знищити колишніх членів верхівки партії.

Намагання ще більше скріпити централістичний курс супроти всіх неросійських республік, самою логікою запущеної «м'ясорубки», не могло не зачепити в Україні тих українських діячів КП(б)У, імена яких могли хоч трохи нагадувати про будь-яке пов'язування з попереднім періодом УРСР, чи з визвольними змаганнями українського народу за часів революції, черга приходить тепер також на Любченків, Затонських, Хвиль і дарма що ніхто з них не був провідною постаттю в Україні у 20-х роках. Але дехто з них належав своїм походженням до старої української верхівки. Ліквідація їх була виявом розплати за український повоєнний ренесанс та його ідеали. Іронією долі між них потрапив також росіянин Постишев та поляк Косіор.

Уже влітку 1937 р. напади на «буржуазний націоналізм» неросійських народів підсилюється і ранньої осені стають головною темою московської преси. Ніби підтверджує божевільність «обґрунтування» тези про російський комунізм як якийсь «інтернаціональний комунізм» простий перелік статей у «Правді» за вересень 1937 р.

2 вересня — стаття «Брехливі клятви», звернена проти «українських націоналістів» в обласному комітеті в Вінниці.

3 вересня — стаття «Покровители и сообщники буржуазных националистов», скерована проти «націоналістів» Узбекистану.

5 вересня — атака на наркома освіти України за «націоналістичну пропаганду» в школах України.

25 вересня — атака на «буржуазний націоналізм» в українських музеях.

Взагалі кожен номер за вересень був присвячений неросійському націоналізмові.

У той же час «Правда» присвятила дві статті «захистові честі» російській нації.

В одній із них, за 15 вересня 1937 р., гостро критикує письменника В. Ковалевського за те, що він висловив припущення, що цар Олександр готувався напасти на Францію перед 1812 роком. Цей погляд «Правда» засудила як плюгавлення національної традиції.

А передовицю «Правди» за 27 вересня присвячено ролі росіян серед інших народів СРСР, яку чітко окреслено самою назвою передової: «Великий русский народ — первый между равными». А це вже віщувало новий наступ «російського інтернаціоналізму» в Україні і нові масові чистки, що таки вражають своїми широкими масштабами. Знищувалися навіть неактивні елементи, якщо Москва вбачала в них потенцію ворога, якого треба позбутися. Врешті йшлося про чисто біологічне послаблення української нації, тобто про фізичну ліквідацію українського елементу взагалі. На це вказують Вінницькі могили, в яких, як відомо, було закопано тисячі українців, знищених 1937 і 1938 рр.

Друге, що характеризує тодішню чистку, — це остаточний розгром верхівки КП(б)У і керівного апарату УРСР. Саме тоді вчинив самогубство тогочасний голова уряду УРСР Панас Любченко, було заарештовано і знищено наркома освіти Затонського, його заступника Хвилю, наркома фінансів СРСР і старого українського комуніста Гринька та багато інших.

Пізнього літа 1937 р. прибули в Україну з Москви Молотов, Хрущов і тодішній шеф НКВД СРСР Єжов. Вони приїхали окремим поїздом, з власною охороною, що складалася з спеціальних залізничних частин НКВД. Вони скликали нараду ЦК КП(б)У, знявши перед тим місцеву охорону коло будинку ЦК КП(б)У і призначивши туди власну, привезену з собою. Така обставина нарад мала свою особливу вимову ще й тому, що недавно, під час загальної чистки в армії було проведено знищення провідних кадрів Червоної Армії в Україні.

У таких умовах Київ робив враження «фортеці, обсадженої чужими військами», точніше поліційними частинами з Москви.

На нараді Молотов поставив вимогу, щоб ЦК КП(б)У висловив недовіри секретареві ЦК КП(б)У Косіорові, голові раднаркому Любченкові і вивів їх із складу ЦК. На першого секретаря ЦК КП(б)У Молотов вимагав обрати секретаря Московського обкому ВКП(б) М.С. Хрущова.

Причиною таких вимог Молотов висунув невиконання сільсько-господарського плану, відставання в Донбасі і факт, що знову «націоналісти» «пролізли» у верхи партії в Україні.

Однак москвичі зустріли зовсім несподіваний і завзятий опір з боку пленуму ЦК КП(б)У. Пленум висловив недвозначне політичне недовіри не Косіорові, а Москві, що грубо порушила статут партії щодо «незалежної» компартії України і «конституційні прерогативи

союзної української республіки». Молотов, порозумівшись телефоном з Москвою, відкладає засідання на другий день, але вже тільки з самим політбюро ЦК КП(б)У. На цьому засіданні Молотов повторює свої вимоги, а коли й цього разу зустрівся з відмовою, запропонував членам політбюро їхати в Москву. Розуміючи, до чого йде, Любченко відмовився, від'їхав додому і вчинив самогубство.

Результатом такого опору української верхівки КП(б)У Москві було те, що впродовж найближчих місяців з 9 членів політбюро ЦК КП(б)У не лишився на волі ніхто. З 12 членів уряду УРСР – також ніхто. З 17 членів Президії Верховної Ради УРСР лише 4 особи не були арештовані, а з 57 членів ЦК КП(б)У лишилося тільки 12 осіб.

Одночасно було арештовано майже всіх секретарів обкомів, міськомів та райкомів КП(б)У і голів обласних, міських та районних виконавчих комітетів. Було заарештовано керівників більших державних установ, знову погромлено ВУАН, спілку письменників, та інші «ідеологічні» інституції.

Масові арешти провідних діячів партії та державного апарату УРСР створили ситуацію, в якій навіть формально Україна була позбавлена як центральної, так і місцевої влади. За свідченням «Правди» від 2 вересня 1937 року головою Раднаркому УРСР став по самогубстві Любченка М. Бондаренко. Якщо йдеться про партію, то аж 29 січня 1938 року та ж «Правда» повідомила, що ЦК КП (б)У звільнив від обов'язків першого секретаря С. Косіора, а на його місце призначив М.С. Хрущова. Насправді ж, така інституція як «ЦК КП(б)У» в той час практично не існувала. В період Хрущова обов'язки другого секретаря ЦК КП(б)У став виконувати М. Бурмистренко, а пост Голови НКВД в Україні зайняв Успенський.

«Справжня боротьба по розгрому і викорчовуванню контрреволюційних гнізд на Україні почалася з приходом вірного соратника товарища Сталіна, відданого батьківщині й народові непокитного лєнінця тов. М.С. Хрущова.

Українські більшовики під керівництвом тов. Хрущова добилися величезних успіхів у цій боротьбі з ворогами народу.

До XIV з'їзду КП (б)У, що відбувся в червні 1938 р., більшовики України прийшли з величезними успіхами».

*(Див. «Історія України», Київ, 1941, с. 381)*

Які це були успіхи, — знають всі хоча б з доповіді того ж Хрущова на XX з'їзді КПРС...

А на XVIII з'їзді ВКП(б), до речі, про свої справи в Україні він говорив таке:

«Украинский народ с ненавистью относится к буржуазным националистам, ко всем этим подлым шпионам любченкам, хвилям, затонским и другой нечести.

Эти изверги, отбросы человечества прокляты трудящимися Советской Украины. На них делали ставку польские, немецкие фашисты. С помощью этих врагов украинского народа фашисты хотели закабалить цветущую Советскую Украину. Не вышло и не выйдет во-веки!

Всякого, кто посягнет на землю свободолюбивого украинского народа, ждет участь подлых буржуазных националистов, проклятие народа и уничтожение как бешенных собак! (Шумные аплодисменты)...».

*(Дивись Стенограму XVIII з'їзду ВКП (б)).*

Нове керівництво КП(б)У, що було прислано після її цілковитого розгрому, змогло провести черговий XIV з'їзд КП(б)У лише у червні 1938 року. З'їзд цей характерний тим, що одразу дістав високу оцінку з Москви за добре виконання доручень Центру. (Див. «Правда» за 13 червня 1938 р.)

«Презренні зрадники батьківщини, шпигуни, диверсанти, убивці довгі роки хитро маскувалися і обманним шляхом пролізли на керівні пости в партійні, радянські й інші організації Радянської України» — говорить в резолюції цього з'їзду. («Більшовик України», ч. 7, липень 1938 р., с. 12). Той же «Більшовик України» за червень 1938 р. на с. 15 пише:

«Більшовики України, здійснюючи історичні рішення лютневого, березневого та січневого пленумів ЦК ВКП (б) і вказівки товариша Сталіна, провели велику плідотворну роботу по викриттю і викорчуванню зміїних гнізд фашистських агентів любченків, хвиль, затонських, якірів, попових і інших підлих недобитків, які ставили собі за мету реставрувати капіталізм в СРСР і віддати народи України в фашистське рабство, перетворити Україну в колонію фашистів Німеччини і Польщі...»

Або ще у ч. 3, за березень 1938 р., с. 5:

«...На літературному фронті буржуазні націоналісти докладали зусиль до того, щоб створити свою фашистську термінологію, вигнати з української мови всяке слово, схоже на російське... Також шкідництво проводилось в українському правописі, історії України, українській літературі, фольклорі і т. д. ...Підлу, шкідницьку роботу проводили також білоруські, молдавські та інші націонал-фашисти».

Щоб виправити це «шкідництво на культурному фронті», XIV з'їзд КП(б)У ухвалив спеціальні резолюції:

«XIV з'їзд КП (б)У з особливою силою підкреслює необхідність ліквідувати наслідки ворожого шкідництва у викладанні російської мови в неповних і середніх школах, а також у вузах. Буржуазні націоналісти, троцькісти і бухарінці йшли на всю мерзотність і підлість, щоб вигнати велику російську мову з наших шкіл і вузів. Зусилля троцькістів, бухарінців і буржуазних націоналістів були спрямовані на відрив українського народу від братерської дружби з великим російським народом, на відрив Радянської України від Союзу Радянських Соціалістичних Республік і відновлення капіталістичного рабства».

*(«Більшовик України», ч. 7. Липень 1938 р., с. 19)*

Також як зручний засіб для маскуванню треба вважати закид, що мовляв, керівники КП (б)У затискали після 1933 року розвиток в Україні російської мови. Цього напевне не робив росіянин Постишев. Важко також уявляти, щоб цього допускався Затонський, відомий малорос, що в 1933 р. пропонував спільні українсько-російські школи — для успішної русифікації. Швидше можна припускати, що всі ці люди, живучи в Україні, бачили труднощі боротьби з українською стихією і мусіли з нею рахуватися. А тим часом навіть це вважалося гріхом в умовах перемагаючого російського централізму. Звичайно, йшлося не про те, щоб в Україні не кривдили російської мови. Про це в тодішніх умовах навіть говорити не можна було. Йшлося про те, щоб російську мову, як і взагалі все російське, всюди величали, щоб витісняли все місцеве, українське, все, що стоїть на перешкоді до уніфікації. Цей великодержавний тон відчувається в заяві Хрущова, який сказав, що «тепер всі народи будуть учитись російської мови», бо мовляв, російські робітники показали всьому світові, як боротись за свободу. Він також обурювався з того, що в «численних українських школах вчили німецької, французької, польської мови, тільки не російської». («Правда» 16 червня 1938 р.).

*«Нещадне викорчовування ворогів — троцькістів і іншої шпигунської погані — розпочалось лише після того, як ЦК ВКП (б) надіслав на Україну для керівництва ЦК КП (б)У стійкого більшовика-сталінця Микиту Сергійовича Хрущова».* («Більшовик України», ч. 7, Липень 1938 р., с. 25). Чи такого «нещадного викорчовування ворогів» не проводив Постишев і його соратники? Пленум ЦК КП (б)У у грудні 1938 р. заявив про готовність у наступному році *«до кінця знищити залишки ворожого охвістя троцькістсько-бухарінських і буржуазно-націоналістичних зрадників».* («Правда» 28 грудня 1938 р.).

Такі висловлювання свідчать, що в Україні чистки тривали далі, коли в Росії вони закінчилися після зняття Єжова з поста начальника НКВД і його заміни на Берію. («Правда», 8 грудня 1938).

Усі погрози, що лунали щодо України, тягли за собою відповідні наслідки: ними були дальші репресії і насильна русифікація, що охопила тепер не тільки партію і деякі державні установи, але і все громадське життя. Ще до появи Хрущова в столичному Києві починає виходити газета російською мовою «Советская Украина», що стає офіціозом ЦК КП(б)У. Російська мова стає панівною в містах. Українська історія фальсифікується. В ній все самостійницьке трактується як буржуазний націоналізм, а величається тільки те, що нібито єднає Україну з Росією. Звичайно, на всі лади величається при цьому загарбницька політика царату.

\* \* \*

Це так складалися події в УРСР.

Але як було на українських землях, що опинилися в складі Польщі?

На Західну Україну од самої революції 1917 року посунув войовничий польський шовінізм. Ворожість польських шовіністичних кіл ішла так далеко, що вони навіть виключали існування української держави на схід від Збруча. Вважали, що краще для Польщі мати за сусіда «навіть ворожу державу типу російської імперії», ніж слабку Україну. (Див. Roman Dmowski, Swiat powojenny i Polska, Worszawa, 1932, s. 264).

А ті поляки, які допускали існування української держави понад Дніпром, годились на це під умовою, що ця українська держава переселить до себе українців з окупованих Польщею районів. Ні про яку Західно-Українську республіку з центром у Львові не хотіли і чути.

Та нарешті Польща, здавалося б натвердо, закріплює за собою західно-українські землі відповідно до умов Ризького договору.

Вона з усіх сил підтримує на окупованих українських землях рештки москвофільства. Це зокрема здійснювалося зусиллями польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького, що загинув у 1934 році од рук членів ОУН.

Польська, близорука щодо українців, політика розпочиналася від концтаборів (крізь Домб'є, Вугшони, Ланьцут та ін. до 1922 р. пройшло біля 100.000 українців), від приймання до Львівського університету тільки «тих, що служили в польській армії» (тобто від зачинення дверей вищої школи перед українською молоддю), від локауту державних урядовців та залізничників української національності, від вимоги складати на вірність Польщі принизливої присяги навіть від тих, які ще вчора були урядовцями української держави, через польську колонізацію та освітництво, до масових політичних процесів над українцями (за 18 років у довоєнній Польщі відбулося 814 антиукраїнських процесів з 3847 підсудними), до масового збройного усмирення українського селянства, до Картуської Берези та інших новітніх концтаборів, до руйнування українських церков і здобутків української культури.

Коли у вересні 1934 р. становище українців у Польщі стало предметом обговорення у Лізі Націй, польський представник Бек заявив на засіданні Ліги 13.IX-1934 р., що Польща не буде виконувати міжнародного договору про охорону національних меншин.

Правда, 1920 р., коли Варшава була перед загрозою зайняття її Червоною Армією, тодішній польський прем'єр Владислав Грабський 10.VII-1920 р. погодився на арбітраж держав Антанти у справі національних меншин.

Це була та ж тактика, що її польські делегати, міністри і політики започаткували ще 1919 р., коли голова закордонної комісії польського законодавчого сейму С. Грабський просто сховав телеграму від союзників з Парижа, яка забороняла вживати армію Галлера проти українців Галичини. Сховав, не повідомивши про неї ні Сейм, ні уряд...

Ця політика проявлялася і в період боротьби українців за свій університет у Львові. Коли випав з рук польських політиків аргумент, що «нема українських учених» та що «нема студентів», залишився єдиний, але «вирішальний»: «Львів — польське місто, яке не може бути наражене на небезпеку українізації». І не розуміли ці політики, що такий аргумент їх найбільше дискредитує. Бо що варта

ціла «польщизна» кількасоттисячного міста, коли вона боїться двох-трьох тисяч української молоді?

Усе це народилося із свідомого чи підсвідомого почуття страху, невід'ємного прояву комплексу неповноцінності. Страху перед меншістю кожного зокрема і всіма разом, страху, що його мала приглушити лавина фраз про великодержавницьку міць і безперечні переваги централізму над самоврядуванням і демократією.

Панувала атмосфера втечі від правди. Допускалося тільки те, що було приємним, про неприємне не говорилося, наче порушення пекучих проблем внутрішньої політики належало до поганого тону. Панувала фраза. Великою силою великих слів задурманювали діячі свій народ і самих себе, не бажаючи переходу від неширої фрази до правдивої оцінки всіх явищ політичного життя.

Я не хочу сказати, що в польському політикумі не було інших, нешовіністичних, сил. Були. Це перш за все такі діячі: Станіслав Тугут, віце-прем'єр у 1921-25 рр., подав у відставку, бо не погоджувався з протименшинними тенденціями, Леон Васілевський, міністр закордонних справ у першому уряді Польщі, автор численних творів про польсько-українські проблеми; Антон Суйковський — міністр освіти, звільнений в основному за намір актуалізувати справу українського університету; Пйотр Дунін-Борковський, колишній Львівський воєвода, публіцист, протестував проти «пацифікації», робив безуспішні спроби польсько-українського замирення; ген. Млодзяновський, міністр внутрішніх справ у першому післятравневому уряді (змушений піти у відставку за спробу скласти програму конструктивного розв'язку національних проблем); проф. Ольгерд Гурка, автор відомої праці «Держава і народ», де він перестерігає перед ототожненням держави з одним, навіть великим, народом, коли населення тої держави різнонаціональне. Але ці люди не одіграли помітної ролі у тодішній польській політиці.

Були й такі: Талей Голувко, прихильник перебудови Польщі на федеративний лад, автор теорії про автономію Галичини як «помосту для згоди між Польщею та Україною» (але на одному із своїх виступів у Львові заявив, що виникнення незалежної України над Дніпром бажане Польщі тільки тому, що туди масами виїхали б українські інтелігенти, з якими Польща матиме найбільше мороки); останній Львівський воєвода Білик мріяв про «обмін» (тільки не відомо, на кого?) населенням, мріяв, щоб українці з Галичини, а в першу чергу інтелігенція, виїхали на Наддніпрянщину.



Були ще інші «мрійники»... Вони (наприклад Славек і Складковський) висунули широко розвинену теорію про «рівність всіх громадян держави без будь-яких спеціальних привілеїв для національних меншин». Адже ж досить, нібито одного теоретичного, чи «навіть практичного», проголошення рівності, як та рівність моментально настане... Знали вони, ці теоретики, навіщо ця «теорія», знали!.. То ж не посміє за цих умов українець чи білорус добиватися якихось ще прав! А якщо і посміє, то йому покажуть, що він і так має рівні права, а держава польська не може давати українцям більших прав, ніж полякам...

І треба було тільки березня 1939 р., коли після карпато-української катастрофи як волинське, так і галицьке село масово і стихійно маніфестувало свої незалежницькі почуття, щоб найвищі державні достойники і «найбільші» польські публіцисти ахали та охали з дива й пересердя, яким же іншим, ніж вони собі його уявляли, є отой «почціви людек» (добродушний простолуд).

Не буду глибше висвітлювати цю близоручку політику, всі знають, чим вона закінчилася. Але зазначу, що «всехпольську» політику уряду активно підтримувала польська меншина Західної України, зокрема великі землевласники, осадники і всі «народні демократи», які вважали, що українські маси ще не самовизначилися, що з них можна зробити поляків і справа тільки в тому, щоб знищити «жменьку сепаратистської інтелігенції». (Wład. Studnicki, System polityczny Europy a Polska. J. Giertych, O program polityki kresowej, Warszawa 1932).

Наступ був по всіх напрямках. І в першу чергу на українське шкільництво. Було вигадано т.зв. утраквістичні школи, тобто школи мішаного викладання.<sup>4</sup> Звичайно, переважала у цих школах польська мова викладання. Ось деякі дані.<sup>5</sup>

|                  | 1921/22 н. р. | 1927/28 н. р. | 1937/38 н. р. |
|------------------|---------------|---------------|---------------|
| <b>Галичина:</b> |               |               |               |
| українські школи | 2426          | 745           | 352           |
| польські         | 2247          | 2325          | 2127          |
| утраквістичні    | —             | 1635          | 2485          |
| <b>Волинь:</b>   |               |               |               |
| українські школи | 443*          | 8             | 8             |
| польські школи   | 546*          | 709           | 1459          |
| утраквістичні    | 89*           | 421           | 520           |

<sup>4</sup> На ці утраквістичні школи як дві краплі води схожі сучасні українсько-російські школи УРСР після шкільної реформи Хрушова.

<sup>5</sup> Дані за 1922/23 навчальний рік.

У таких умовах польської дійсності при успіхах українського національно-культурного відродження в УРСР не могли не запанувати в Західній Україні радянофільські настрої. Цьому сприяла у великій мірі доволі таки незалежна зовнішньополітична діяльність Скрипника на українських землях.

З наступом на УРСР російського шовінізму у 30-х рр. радянофільські настрої на Західній Україні меншають. Це знаходить певний вияв також у внутрішній боротьбі, що розгорнулася тоді у Комуністичній партії Західної України. Більшість КПЗУ підтримувала виступи Шумського і Хвильового в КП(б)У та в Комінтерні. Коли на підтримку Шумського і Хвильового стали керівні діячі КПЗУ (Максимович, Васильків, Турянський) Комінтерн вимагав їх засудження на пленумі ЦК КПЗУ. Але резолюція Комінтерну була відкинута величезною більшістю — 10 проти двох. У відповідь на це тодішня КПЗУ була виключена з Комінтерну, що вже тоді був недвозначним інструментом в руках Сталіна. Замість неї була нашвидкоруч змонтована нова КПЗУ, передусім з неукраїнських елементів Західної України, або з асимільованих українців, що суті не міняє.

Події в КПЗУ 1927 року були серйозною пересторогою у зміні орієнтації західноукраїнської громадської думки.

Процес СВУ, а далі вістки про початок голоду в Україні у 1932 році підірвали остаточно ґрунт для радянофільських тенденцій в Західній Україні.

Самогубство Хвильового, Скрипника, чистки партійного апарату КП(б)У, а найголовніше масовий терор в Україні, врешті знищення в УРСР відомих родин галицьких діячів, зокрема Крушельницьких, які переїхали в УРСР, мали такі наслідки, що по всій Західній Україні росте хвиля обурення проти цього небаченого в історії наступу російського шовінізму на Україну. Все це призводить до надзвичайного зростання українського націоналістичного руху в Західній Україні. Одним із перших публічних масових виявів націоналістичного руху були протибільшовицькі демонстрації під будинком радянського консульства у Львові в листопаді 1929 р. Демонстрації ці були протестом проти тодішніх арештів і процесу СВУ в УРСР.

Період Постишева в Україні розбив дорешти на західних українських землях радянофільські настрої, а голод 1933 р. викликав масові акції протесту. Протестувала також українська еміграція в Західній Європі і в обох Америках. Завершенням протестної акції в Західній Україні був акт убивства членом ОУН Миколою Лемиком радянського консула у Львові Михайлова. На публічному процесі

Лемик<sup>6</sup> заявив, що його вчинок був протестом проти масового народобивства в Україні.

Водночас українське парламентське представництво (українські послы до польського сейму) почали широку політичну акцію на Заході, зокрема у Лізі Націй, протестуючи проти народобивства в Україні. Щоб протидіяти голосам про голод в Україні російський шовінізм інсценує ганебної пам'яті поїздку Ерію і звіти таких журналістів як Дюранті. Вони запевняли, що в Україні голоду взагалі не було, що це «вигадки українських буржуазних націоналістів»...

Могло б бути темою спеціального дослідження, як ліві діячі країн Західної Європи й Америки замість підтримки чесних сил із середовища українських комуністів (як і комуністів інших республік), що пробували ставити чоло російському шовінізмові, загігнотовані диригентською паличкою «рідного батька з Москви» виконували паскудну роботу дезорієнтації світової громадської думки щодо подій в СРСР. Взяти б хоч і Альберта Кана: порівняйте трактування подій 30-х рр. у СРСР за його книжкою «Тайная война против России» з матеріалами XX з'їзду КПРС про злочини за Сталіна.

Ще й сьогодні є на Заході серед «лівих» чимало таких платно-безплатних дезорієнаторів світової громадської думки про події на Україні та інших республіках. Читач, безперечно, їх добре знає: серед «рідних лівих» — Кравчук і Толопко...

Але українську громадську думку в Західній Україні ці заяви Ерію й інших обдурити вже не могли, бо було немало випадків переходу кордону опухлими селянами, що конали на руках у земляків. Навпаки, ці брехливі заяви скріплювали націоналістичний рух, що сприймався як своєрідний лік від усіх хворіб.

Так було на українських землях, що опинилися під владою Польщі.

На інших західноукраїнських землях події розгорталися інакше.

Закарпаття, зокрема, було найвідсталішим національно. Старі володарі мадари робили все, щоб затерти всякі сліди єдності з рештою України. Нові володарі, чехи, теж намагалися спинити природний процес розвитку Закарпаття у напрямі об'єднання з українським материком. Підтримуване урядом русинство і русофільство, протидія найменшим автономістичним тенденціям, угорська аген-

---

<sup>6</sup> Лемик був засуджений польським судом на досмертну в'язницю. В 1939 р. з розвалом Польщі Лемик опинився на волі. Влітку 1941 р. він був одним з провідників похідних груп ОУН у Східній Україні. У жовтні 1941 р. він загинув у Миргороді від куль німецьких жандармів.

тура тощо створювало особливу атмосферу національної затхлості на Закарпатті.

Але у 30-ті рр. в результаті діяльності запізнитого українського «народництва» на Закарпатті українське відродження стає фактором, з яким треба було вже рахуватися.

За українською орієнтацією висловлюються партії: християнсько-народна, соціал-демократична та аграрна. Нарешті, за таким курсом проти русофільства на Закарпатті виступає також місцева комуністична партія.

Безперечно, що ці події на Закарпатті відбувалися також не без впливу всього тодішнього культурного і політичного розвитку в УРСР та існуючих там тенденцій посилювати український рух за кордоном і тим готувати умови для майбутнього об'єднання всіх українських земель.

Тодішні провідні українські комуністичні діячі в УРСР намагалися вести на українських землях поза УРСР власну політику. Зокрема, Харків закидав чеським комуністам, що вони ведуть на Закарпаття антиукраїнську лінію і робив відповідні заходи в бюро Комінтерну, щоб це змінити. Цікаво зазначити, що Комінтерн справді став на боці українських постулатів, і чеські комуністи змушені були офіційно визнати український характер Закарпаття. За це їм чимало перепало від різних буржуазних чеських партій. (О. Бадан. «Національне питання в Закарпатській Україні», ж. «Червоний шлях», ч. I, 1928, с. 147).

Назрівали важливі міжнародні події, і Закарпаття опиняється у їх центрі. Тут ідеться про події напередодні II світової війни, а зокрема про поділ Чехословаччини.

Як відомо, віддача території Судетів Німеччині в результаті Мюнхенської змови чотирьох великих держав у вересні 1938 р. створила сприятливі умови для активізації існуючого автономістичного і самостійницького руху інших меншин в ЧСР, тобто словаків і українців. В результаті рішучих вимог карпатських українців Прага дозволила 10 жовтня 1938 р. створити перший автономний карпатсько-український уряд, в якому, правда, було спочатку тільки два українці. Цей факт став поштовхом до більшого наступу українства і це примусило Прагу вже 26 жовтня того ж року призначити новий автономний уряд Карпатської України на чолі з відомим українським діячем Закарпаття о. А. Волошином. Далі події розгортаються з блискавичною швидкістю. 22 листопада 1938 р. ЧСР була перебудована на федеративну республіку чехів, словаків і українців.

Таким чином на карті Європи з'явилася маленька українська державна одиниця – Карпатська Україна – і відразу вона опинилася в центрі уваги всього тодішнього світу.

По-перше, це сталося тому, що на цій малій території, український характер якої вороги українського народу намагалися заперечувати довгими сторіччями, з небувалою силою виявилася знову вся динаміка відродженої української нації і українського визвольного руху. По-друге, події в Карпатській Україні дали світові передсмак того, що може статися також на інших українських землях, коли український народ, навіть на короткий час, як це було в Карпатській Україні, здобуде вільні умови розвитку. По-третє, вже перші дні волі Карпатської України викликали дуже далекосяжний відгук на інших українських землях і серед української еміграції. Відбуваються масові демонстрації на підтримку нової української держави. У Західній Україні, наприклад, приходило навіть до дуже частих сутичок з польською владою, яка намагалася не допускати таких маніфестацій.

Першими злякалися цього процесу уряди Угорщини та Польщі. Вони одразу розпочали широку міжнародну кампанію, спрямовану на знищення Карпатської України (від дипломатичних демаршів, інтервенції та інтриг – наприклад, обвинувачень, що Карпатська Україна є пристановищем для комуністів – аж до організації найманих банд, що провокували інциденти на кордонах України).

Як свідчать опубліковані 1950 р. у Лондоні британські документи у закордонних справах за 1919-1939 рр., під час першої кризи в Чехословаччині (травень–червень 1938 р.) чехи намагалися розв'язати її, прийнявши т.зв. «національностевий статус»: британському послові у Празі Ньютону 3 червня 1938 р. чехословацький президент Бенеш висловив байдужість до долі Карпатської України, сказавши, «якщо колись прийде до створення незалежної України, то ця територія, мабуть, буде з'єднана з Україною». (Док. 373 і 414).

Влітку 1938 р. активізуються домагання автономності для Закарпатської України на Закарпатті, і на українських землях в Польщі, і серед української еміграції по всіх частинах світу, бо тоді уявнилися зазіхання Угорщини на Закарпаття. Угорці стали явно домагатися включення Закарпаття до Угорщини ще під час переговорів у справі Судетів. Ці домагання дуже активно підтримувала Польща, в першу чергу із страху перед створенням більшої української держави, що обіймала б також і 100.000 км<sup>2</sup> українських земель тодішньої Польщі. Не зважаючи на намагання угорців і поляків не допустити до

створення автономного уряду Карпатської України, такий уряд було створено 10 жовтня 1938 р. З того часу дипломатичний натиск на Карпатську Україну з боку Польщі подвоюється. Для подолання ідеї української держави доклав чи не найбільше сил польський міністр закордонних справ Юзеф Бек. Не дивно, бо дев'ять мільйонів українців, що жили в межах польської держави, також домагалися права на самовизначення. Як інформує лорда Галіфакса британський посол Кеннард з Варшави, створення автономної української держави налякало поляків, бо це «зародок незалежної України Великої», в якій повинні об'єднатися всі українські етнографічні території. (Британські документи, серія III, т. III, док. 206, 258). На початку жовтня Бек терміново їде до Бухареста, щоб переконати також і румунську сторону у загрозі створення української держави, намовляючи короля приєднатися до Польщі та Угорщини, за що обіцяє Румунії східну частину Закарпаття. Але румуни відмовили.

26 жовтня 1938 р. міністр закордонних справ Англії лорд Галіфакс звертає увагу британських дипломатів по європейських столицях, що Карпатська Україна може стати німецьким плацдармом для походу на Україну або базою розгортання «революційної діяльності українців» (Британські документи, серія III, том IV, док. 285).

Привертає увагу поїздка у Лондон румунського короля у листопаді 1938 р., коли він апелював до Британії гарантувати кордони нової Чехословаччини та автономної в ній України. Він зазначив, що як Польща, так і Німеччина зацікавлені кожна по-своєму українськими справами. Що стосується Румунії, то її створення української держави не турбує. Бо якщо Румунія може співжити з величезною російською державою, то чому б не могла мирно співжити з незалежною далеко менших розмірів, ніж російська, українською державою. (Там же, серія III, том. III, документ 262).

Британський документ № 325 подає інформацію про переговори між Францією та Великобританією у тому ж таки листопаді. Після зауваження, що «німецький уряд може розвалити Росію, заохочуючи агітацію за незалежну Україну», Бонне додав, що, як видно, є можливість існування в Україні «сепаратистського руху». Чемберлен запитав у свою чергу, що робила б Франція, коли б СРСР звернувся до неї по допомогу згідно з договором від 1934 р. на випадок вибуху повстання в Україні, коли б таке було спровоковане німцями. Бонне відповів, що Франція допомагала б тільки у разі безпосереднього нападу Німеччини на територію СРСР.

У першій половині січня 1939 р. Чемберлен і Галіфакс зустрілися в Італії з Мусоліні, де знову зачепили українське питання. На зауваження Чемберлена, найближчою мілітарною акцією Німеччини буде похід на Україну, Мусоліні відповів, що він «не вірить у те, що Гітлер має будь-який намір створити незалежну Україну», хоч «нічого поганого не сталося б, коли б справді дійшло до створення незалежної української держави». (Брит. Док., том III, док. 500).

З того, що я тут навів, видно, що Британія вичікувала в українському питанні, в той час як тогочасна офіційна Франція розглядала його як аспірацію Німеччини.

США, мабуть, займали таку ж точку зору, як і Франція. Більш певно тут можна було б висловитись після ознайомлення з відповідними дипломатичними документами США або хоч з книжкою Ігоря Каменецького на цю тему, що вийшла ще 1961 року у Нью-Йорку.

Повертаючись до польсько-угорської гри довкола Карпатської України, наведу тут ще витяг з листа-інструкції міністра закордонних справ Польщі Бека до свого посла у Берліні Юзефа Липського:

«3. Чехословацьку республіку вважаємо за штучне утворення, що догождає певним доктринам і комбінаціям, а не рахується з дійсністю потреб і здорових прав народів Середньої Європи...

6. З огляду на безпосереднє сусідство ми зацікавлені у загальному способі вирішення кризи у Чехословаччині. Прихильно ставимось до ідеї спільного кордону з Угорщиною...

З нашої точки зору угорські аспірації мають більші шанси на Підкарпатській Русі (Закарпатській Україні)».

Ця польсько-угорська гра закінчилася у березні 1939 р. окупацією Карпатської України мадярськими військами.

Але Польща і Угорщина не були єдиними силами у ліквідації нової української держави. За ними стояли далеко могутніші: Німеччина та СРСР.

Для Гітлера Карпатська Україна була предметом торгу і тиску на Сталіна. У цій же дипломатичній грі, з другого боку, для Сталіна віддача Карпатської України Угорщині була гарантією, що відроджений там український національно-визвольний рух буде задушений і що українське питання не порушуватиметься найближчим часом. А воно було чи не ахілесовою п'ятою у Сталіна.

Занепад Карпатської України був для Сталіна великим досягненням, бо в його оцінці існувала небезпека, що Карпатська Україна



може стати майбутнім плацдармом для атаки з Заходу (Див. його виступ на XVIII з'їзді ВКП (б)).

Але відверто протиставитись праву карпатських українців на самовизначення в межах федеративної ЧСР було незручно, тим більше, що в планах Москви завжди лежало визволення Карпатської України і роль визволителя вона резервувала для себе. Тому, коли в жовтні 1938 р. стало відкритим питання дальшої долі Карпатської України, бо Угорщина погрожувала агресією, Москва впродовж короткого часу засуджувала угорські заходи і декларативно підтримувала карпатських українців зостатися в складі чехо-словако-українській федерації. В цей короткий період восени 1938 р. закарпатські діячі, які виступали проти вимог Угорщини, мали «добру пресу» в СРСР, яка принаймні реферувала їхні виступи за збереження федеративної ЧСР. (Див. «Правда» 1 листопада 1938 р.).

Така позиція Москви була вигідна тому, що цим ставила себе в роль оборонця Карпатської України перед мадярським імперіалізмом. З другого боку, — що було для неї важливіше — залишення Карпатської України в ЧСР, кордони якої щойно гарантовані в Мюнхені великими державами, відсувало, на думку Сталіна, небезпеку безпосереднього використання Німеччиною української карти.

Але період симпатій до Карпатської України тривав коротко. На зміну йому прийшла мовчанка, а далі — виразно ворожа постава і пресова атака на Карпатську Україну. Причиною цього було передовсім те, що національне і державне відродження карпатських українців ішло швидше, ніж цього могли собі бажати її вороги. По-друге, німецько-чеські відносини не подавали ознак замирення і на переломі 1938 і 1939 рр. ставало щораз більше очевидним, що Гітлер змагатиме до захоплення всієї Чехії. В цьому разі існуючі в тій чи іншій формі Словаччина та Карпатська Україна наближали б німців до кордонів СРСР.

Як свідчать дипломатичні документи того часу, СРСР не приховував перед німецьким посольством у Москві свого побоювання, що наступним об'єктом німецької експансії буде СРСР, точніше Україна. В таких умовах існуюча Карпатська Україна розцінювалась СРСР як один з доказів того, що відповідні плани в Берліні існують, і що в їх основі лежить українське питання.

Розв'язавши на свій лад проблему Судетів і втягнувши польський уряд до розбору Чехії, Гітлер водночас планував добитись остаточного наладнання справи Данцігу і Західного Помор'я, а в дальшому і співпраці Польщі проти СРСР.



Поступки поляків у Данцігу і на Помор'ї мали бути компенсовані віддачею Угорщині Карпатської України, чого поляки постійно домогалися. Таку пропозицію виразно зробив німецький міністр закордонних справ фон Ріббентроп польському послові Ліпському у Берліні вже 25 жовтня 1938 р.

Тут треба додати: згадана позиція Ріббентропа вказує на те, що плани Гітлера щодо Карпатської України, як і щодо України взагалі дуже скоро мінялися. Річ у тім, що два тижні перед цією розмовою, тобто 7 жовтня 1938 р. директор політичного департаменту німецького міністерства закордонних справ Берман опрацював для Гітлера меморандум, в якому він розглядав такі три можливості дальшої долі Карпатської України: 1) незалежна держава як орієнтаційна точка для українців в УРСР, в Польщі та в Румунії; 2) автономна Карпатська Україна з орієнтацією на Прагу і Братіславу; 3) прилучення Карпатської України до Угорщини.

Берман вважав першу розв'язку малореальною, хоч і доброю, а третю відкидав.

8 жовтня цей меморандум читав Гітлер і апробував висновки Бермана щодо існування Карпатської України в рамках ЧСР, додавши від себе, що до справ Карпатської України німцям треба мішатися якнайменше. (Див. Documents of Germany Foreign Policy 1918-1945, vol, IV, Washington, 1951, pp. 47-49).

На підставі цього можна припустити, що в той час Гітлер ще сподівався, що здобуде згоду Польщі на поступки щодо Данцігу і Помор'я без віддачі Карпатської України угорцям і Польща погодиться на спільні плани проти СРСР навіть при існуванні Карпатської України. Логічно припустити, що між 7 і 25 жовтня 1938 року німці переконувалися, чи питання Карпатської України поляки вважають принциповим і тому устами Ріббентропа і зробити згадану вище пропозицію. Але поляки, змагаючи до ліквідації Карпатської України, зовсім не думали міняти її за Данціг і Помор'я. Крім того, вони побоювалися, що Гітлер все-таки думає розіграти українську карту і, природна річ, вважали себе цим zagrożеними. Щоб розвіяти польські побоювання, Гітлер запросив польського міністра закордонних справ Бека на конференцію (6 січня 1939 року) і перед ним заявив, що він не має інтересів в Україні. Бек заспокоївся, але не дав Гітлерові жодної обіцянки щодо можливостей розв'язку питання Данцігу і Помор'я. Тоді Гітлер дає Бекові виразно до розуміння, що справа Карпатської України може стати предметом торгу, зазначивши, ніби на оправдання, що в час Віденського арбітражу Угорщина

не висувала претензій до всієї Карпатської України і тому вони, німці, пішли тільки на те, чого хотіли угорці в той час. (Див. Documents of Germany Foreign Policy 1918-1945, vol, V, pp. 153-158).

Гітлер, намагаючись притягнути Польщу до своїх східних планів, для остаточного з'ясування з Польщею робить «останню спробу»: на другий день після згаданої розмови з Беком він доручає Ріббентропові — незалежно від своєї заяви Бекові попереднього дня — прозондувати ґрунт щодо можливої ширшої німецько-польської співпраці в українському питанні. Бек не дав виразної відповіді, але зазначив, що концепція Київського походу 1920 р. в Польщі ще жива (Див. там же, с. 161). Цю саму тему порушив Ріббентроп ще раз у розмові з Беком у Варшаві 26 січня 1939 р., але у більш безпосередній формі. Ріббентроп прямо спитав Бека про ставлення польського уряду до питання Великої України і знову запропонував німецько-польську співпрацю. Але Бек у своїй відповіді обмежився тільки загальниками, вказуючи на труднощі такої співпраці з огляду на становище польської громадської думки. Бек навіть не дав ясної відповіді на питання, чи згодилася б Польща приступити до антикомінтернівського пакту. (там же, с. 168).

Така позиція поляків остаточно підірвала надії Німеччини на дальшу німецько-польську співпрацю за ціну концесій у карпатсько-українській справі, тобто за ціну спільного польсько-угорського кордону. При кінці лютого 1939 р. Бек виїхав до Лондона на розмови з англійським урядом про англійські гарантії на випадок німецької агресії.

У той же час почались антипольські розрухи в німецькій політехніці в Данцігу. Період польсько-німецької співпраці, що почався в 1934 р. і мав — за німецькими планами — довести до спільної польсько-німецької дії проти СРСР, закінчився, і польсько-німецькі взаємини входили в новий етап, що вів прямо до війни.

Якщо б припустити, що Польща погодилася на дальшу співпрацю з Німеччиною, то їй ждала б в найкращому разі доля підлеглого німецького сателіта.

Зміни у взаєминах між Берліном і Варшавою моментально принесли зміну в стосунки між Берліном і Москвою, відкриваючи шлях до німецько-радянського порозуміння, на яке Сталін давно вже очікував, вимагаючи від Гітлера, якого з найважливіших передумов, — відмову від східних планів, зокрема щодо України. Відмова від підтримки Карпатської України мала бути для Москви першим доказом доброї волі Гітлера.

Уже від осені 1938 року велися посилені німецько-радянські економічні розмови, але позитивних наслідків вони не давали. Тоді як Москва була зацікавлена не тільки в господарських, але передусім у політичних питаннях, Гітлер хотів зберегти вільну руку і притягти до співпраці Польщу, і то також у «великоукраїнському питанні». Власне це бентежило Москву найбільше. Ситуація почала мінятися, коли польські плани Гітлера зустріли спротив Польщі, зокрема, коли Гітлер зазначив перед Беком 5 січня 1939 року, що він не має політичних планів щодо України, що стало відомо у Москві і, як повідомляє німецький посол у Москві Шуленбург 28 лютого 1939 р., викликавши дуже прихильний відгук у Кремлі. (Documents of Germany Foreign Policy 1918-1945, vol, IV, p. 629) .

Дізнавшись про це, Гітлер мав підстави припускати, що ще прихильніше буде прийнята Москвою передача Карпатської України угорцям і тим самим ліквідація небезпечного для більшовиків вогнища українського відродження. Як дуже Москва цього прагнула, Берлін міг дізнатися з промови Сталіна 10 березня 1939 року на XVIII з'їзді ВКП(б), з фрази, де йшлося, що «Англія, Франція і Америка дуже зацікавлені в тому, щоб Гітлер пішов війною проти СРСР, зокрема тепер, коли він має в руках Карпатську Україну»: *«Виглядає, що цей підозрілий шум мав своєю метою збудити гнів СРСР проти Німеччини, затруїти атмосферу і спровокувати конфлікт з Німеччиною без наявних для того причин»*. Це був гачок на порозуміння з німцями.

Гітлер, втративши надію на порозуміння з Варшавою, вирішив скористатися з гачка Сталіна. Передусім, щоб усунути всякі підозри в Москві щодо своїх планів у зв'язку з Україною, Гітлер через два дні по промові Сталіна 12 березня 1939 р. повідомив угорського посла в Берліні, що Німеччина дає згоду на угорську окупацію Карпатської України. (Див. Documents of Germany Foreign Policy 1918-1945, vol, IV, p. 266).

Отже, ця частина української землі, мислена Гітлером як можливий предмет торгу з поляками, була, формально згідно з польським і угорським побажаннями, віддана Угорщині. Але цей жест Гітлер зробив не Варшаві, бо Варшаві в цей спосіб Гітлер з'єднувати вже не потребував, відважився на війну проти неї. Жест був зроблений Москві, мовляв, якщо б думав іти на Україну, то лишив би Карпатську Україну собі. (Лев Троцький «Об украинском вопросе», Бюллетень о позиции большевиков-ленинцев, ч. 78-79, Париж, 1929, с. 6).

Крок Гітлера зрозуміли в Москві відразу. Коли за три дні після згоди Гітлера на окупацію Карпатської України Угорщиною ні-

мецьке військо зайняло Чехію, вся західна преса гостро заатакувала цю нову гітлерівську агресію. Єдиний, хто в цьому питанні зайняв не таке гостре становище, як можна було сподіватися, був СРСР, дарма що на його очах роздирали його союзника ЧСР. Ця тонкість не пройшла повз увагу німецького уряду. 17 квітня 1939 р. державний секретар німецького міністерства закордонних справ Вайцзенер ствердив у розмові з радянським послом у Берліні Меркуловим, що він приємно вражений тим, що радянська преса не бере участі в останніх атаках американської преси проти Німеччини. Водночас Вайцзенер додав, що Меркулов мав би також помітити відповідний останнім часом тон німецької преси щодо СРСР. (Див. *Nazi-Soviet Relations 1939-1941. Documents from the Archives of the German Foreign Office, ... Washington, 1948, pp. 1-2*).

Шлях до німецько-радянського порозуміння був відкритим. На ньому лежала знову поневолена Карпатська Україна, ціною якої куплено сталінсько-гітлерівський союз.

Союз з Гітлером, що дав змогу Сталіну зайняти Західну Україну, відкрив також шлях до тих українських земель, що від часу закінчення I світової війни були окуповані Румунією, тобто до Буковини і Бесарабії.

Буковина і Бесарабія перебували безперечно під найтяжчим режимом. Передусім, румуни взагалі не хотіли етнічно визнавати українських громадян Румунії за членів іншої нації і часто трактували їх як зукраїнізованих румунів. Румунський уряд довгий час жив також ілюзією, дарма що атрактивності румунської держави і культури зовсім не вистачало не тільки для національної, а навіть і для державної асиміляції українців. До 1923 року, отже довгий час по закінченні війни, тривав у Північній Буковині стан облоги, який доводив, що в цій частині української землі румуни почували себе зовсім непогано. Кафедри з українською мовою викладання Чернівецького університету румуни закрили, провели повну румунізацію середнього і народного шкільництва, заборонивши навчання української мови навіть як предмета. Українським церквам проповіді належало вести румунською мовою. Разом із школами румуни зліквідували майже всі українські товариства. Діяла тільки заснована 1927 р. українська національна партія — єдина легальна українська політична організація.

У 30-х роках серед української молоді почав зростати націоналістичний рух, видатні діячі якого були засуджені в 1937 р. румунським військовим судом.

Така румунська окупаційна політика супроти української Буковини і Бесарабії відкрила для Москви широкі можливості гри.

Передусім, якщо йдеться про Бесарабію, то її захоплення румунами СРСР як спадкоємець царської імперії, ніколи не визнавав. У своїй політиці щодо цієї української території Москва заперечувала легальність окупації і розглядала Бесарабію як складову частину СРСР, обережно промовчуючи її український характер. (Байтко С. «10 лет борьбы против румынских бояр», Ленинград-Москва, 1923, стор. 94). Натомість у питанні Буковини такого замовчування не було. Український Харків, що вірив у збереження української державної незалежності у співпраці з СРСР і планував навіть об'єднання всіх українських земель в одній українській державі, виразно обстоював український характер Буковини і розглядав її як майбутню складову частину Української РСР. (Дзвінченко С. «Буковина й захоплення її Румунією», ж. «Червоний шлях», вересень-жовтень 1928 р., с. 209-220).

Але зростання українського питання у міжвоєнний період і активна та послідовна боротьба українців під румунською окупацією за свої права примусила Москву міняти свій погляд на Бесарабію і трактувати обидві підрумунські території як одну українську проблему. Коли створились сприятливі міжнародні умови для того, щоб відібрати від Румунії ці «исконные» окраїни, український аргумент тих вимог став головним для Москви.

26 червня 1940 р. В. Молотов запросив до себе румунського посла Давієску і передав йому ноту уряду СРСР, в якій між іншим говорилося: *«В 1918 році Румунія, користуючись воєнною слабкістю Росії, насильно відірвала від Радянського Союзу (Росії) частину його території — Бесарабію і тим порушила вікову єдність Бесарабії, населеної головним чином українцями, з Українською Радянською Республікою...»*

*Уряд СРСР вважає, що питання повернення Бесарабії органічно зв'язано з питанням передачі Радянському Союзові тієї частини Буковини, поселення якої у своїй великій більшості зв'язано з радянською Україною, як спільністю історичної долі, так і спільнотою мови та національного складу».* («Советская Бессарабия и Советская Буковина», Госиздат 1940, с. 1-2).

Українським аргументом послуговувалась Москва також перед своїм тодішнім союзником Німеччиною, коли попереджала її про свій постулат щодо Румунії. Німці не мали застережень до справи Бесарабії, але пробували протиставляти радянським вимогам на Буковину. Тоді Молотов у розмові з німецьким послом Шуленбургом

заявив, що тут ідеться про «останній ще шматок об'єднаної України», якого не вистачає. Після цього німці вже не могли перечити і наступного дня порадили румунам віддати також і Буковину.

Відповідь на ультиматум від 26 червня 1940 р. румунський уряд мав дати до 24 години. На другий день, тобто 27 червня, румуни запропонували переговори, які Молотов відкинув, вимагаючи, щоб румунське військо й адміністрація покинули Бесарабію і північну Буковину за чотири дні. Румунам не лишалось нічого іншого, як виконати цю вимогу СРСР. Було підписано договір про перехід Бесарабії та Буковини під управління СРСР на 25 років (до 1965 року), після чого референдум місцевого населення мав визначити їх дальшу долю.

Так, коротко, склалися події на західноукраїнських землях між двома світовими війнами. Західна Україна за якихось 20 років зробила небачений в історії кидок від майже поголовного радянофільства до майже поголовного націоналізму. І це, незважаючи на жорстокі репресії з боку Польщі по українському національно-визвольному рухові взагалі, а націоналістичному — зокрема. Двадцять років польського панування — це 20 років «пацифікації» та 20 років боротьби українців за соціальне й національне визволення.

Національно-визвольна боротьба особливо зросла у тридцять роки, коли Польща, по суті, стала перед загрозою переростання цього протистояння у відверту збройну боротьбу різних верств українського населення проти польського панування, за створення із західноукраїнських земель незалежної української держави (після відомих подій в УРСР ніхто вже не насмівлювався висувати старого лозунга національно-визвольної боротьби українського народу за об'єднання західноукраїнських земель з Наддніпрянщиною).

Усі праці сучасних істориків про Західну Україну наголошують на національно-визвольній боротьбі українців у загальних фразах. Конкретне ж перерахування фактів свідчить, що все це були дії, організовані та скеровані тією течією українського політичного життя, що називала саме себе націоналістами.

Загальновідомі заходи Сталіна щодо розпуску КПЗУ (першої) і розгрому українського культурно-національного відродження у Радянському Союзі спричинилися до того, що в Західній Україні всю національно-визвольну боротьбу українців очолила, об'єктивно кажучи, добре здисциплінована і згуртована Організація українських націоналістів.

Але вирішальним стимулятором цього руху до націоналізму (знову підкреслюю, що не вдаюся тут у розгляд конкретного змісту націоналістичного руху, у розумінні «націоналізму» як провідними діячами цього руху, так і широкими верствами західноукраїнського населення, — може, він комусь нагадає арабський націоналізм, який на нинішньому етапі боротьби з Ізраїлем та Заходом отримує максимальну підтримку Радянського Союзу) тоді в Західній Україні були, безперечно, події на Наддніпрянщині після так званої «українізації». Суть цього процесу можна сформулювати випукло так: знищення українського відродження в УРСР та інших етнічно українських районах СРСР (Кубань, Вороніжчина, Сірий Клин, Зелений Клин тощо) штовхнуло Західну Україну до націоналізму.

Цим я не хочу сказати, що на західноукраїнських землях не було інших політичних течій, — просто йдеться про найвпливовішу політичну течію. Санаційна Польща не могла впоратися з цим рухом. Навіть прихід Червоної Армії на західноукраїнські землі у 1939 р. не зміг спинити цього руху до націоналізму.

Все ж особливо активізується націоналістичний рух після вибуху німецько-радянської війни. Характерною рисою цього періоду є *мілітаризація* українського націоналістичного руху. Про його чисельність свідчать такі цифри. У 1941 році тільки підпільна мережа ОУН, що підпорядковувалася т.зв. Револуційному Проводові, охоплювала 12 тисяч членів та 7 тисяч юнацтва. Мережа ця згодом зросла у декілька разів.

Для зрозуміння причин такого різкого суспільного зрушення треба було б докладно проаналізувати суспільно-політичні погляди і течії в Західній Україні. Оскільки це дуже велика і складна тема, що вимагає окремого дослідження, обмежуся у цьому розділі конспекту тільки витягами з кількох праць польських істориків (чому польських? — тому, що серйозні праці радянських істориків на цю тему відсутні.), присвячених проблематиці «українського руху» у довоєнній Польщі.

Подаю їх без коментарів, бо не маю можливості проконтролювати їх іншими джерелами в усіх деталях. Я певен, що читач частину «суб'єктивізмів» польських істориків (типу «українські фашисти» чи «банди». Хрущов, наприклад, українськими фашистами називав дуже багатьох, навіть Любченка, Затонського...) легко помітить сам без застережень з мого боку в кожному окремому випадкові, тим більше, що з 1960-х років на сторінках польських історичних праць на тему



боротьби з українським підпіллям, з'явилися аргументовані міркування проти того, щоб називати цей рух бандитизмом.

Слід зазначити, що суспільно-політична платформа українського збройного підпілля не була весь час незмінною, про це свідчить, зокрема, «Універсал» та «Платформа Української Головної Визвольної Ради», що вміщені у цьому розділі. Адже з плином часу націоналістичний рух на західноукраїнських землях зумів згуртувати довкола себе різні політичні сили, це треба зазначити.

Нижче будуть витяги з таких праць: В. Шота, Українське націоналістичне збройне підпілля; нарис виникнення та діяльності. «З боротьби проти збройного підпілля (1944-1947)» під редакцією Марії Турлейської, Варшава, 1966. І. Блюм, «З історії польського війська в роках 1944-1948. Нариси та документи», Варшава, (в основному II розділ).

«...Взаємовідносини двох братніх народів – польського та українського – протягом останніх кількох десятиріч років перед другою світовою війною склалися не найкраще.

Так складалася ситуація і на Західній Україні, де надзвичайно гострі антагонізми сформувалися особливо у міжвоєнний період.

Намагання українців одірватися від Польщі зміцнювала націоналістична політика польських імущих класів, що тримали у своїх руках державну владу.

Нужда широких мас українського населення, придушення санаційним урядом його національних та культурних традицій сприяли загостренню боротьби за соціальне, і в першу чергу за національне визволення. Її не могли стримати ні «пацифікації» (умиротворення) тих земель і політичні репресії, ні спроби залучення на свій бік заможніших верств українського суспільства ціною того, що вони зречуться незалежницьких спрямвань...

Українські націоналісти розпочали свою діяльність у перших роках по закінченні першої світової війни. Політики та діячі колишнього уряду Ісаака Мазепи, а також офіцери розгромлених загонів Петлюри і т.зв. Галицької Армії нав'язали поміж собою зв'язок і заклали конспіративну мережу. Наприкінці 1920 р. у Празі (Чехословаччина) вони утворили таємну Українську Військову Організацію (УВО), на чолі якої стали колишній офіцер австрійської армії полковник Євген Коновалець та інженер Андрій Мельник.



Програма УВО передбачала приготування широких українських мас до збройної боротьби проти Польщі та Радянського Союзу. Її керівники розраховували на польсько-німецький конфлікт, в результаті якого Польщу буде розбито, а Західна Україна стане зачатком незалежної Української Держави. Ця держава виникла б у результаті війни між Німеччиною та Радянським Союзом; розгром якого привів би до об'єднання усієї України та відриву її від СРСР...

Основним елементом УВО була бойова секція, яка провадила диверсії та саботаж, робила замаху за вироком над діячами, на яких вказував центр УВО... УВО також інтенсивно працювало над вихованням молодих кадрів у дусі націоналізму. З цією метою було створено молодіжну організацію СУНМ (Союз Української Націоналістичної Молоді), яка спільно з УВО здійснювала терористичну діяльність. 1927 р. у Берліні обидві організації об'єдналися і вибрали спеціального провідника, яким став Коновалець.

Але діяльність УВО мала дуже обмежену сферу, в той час як політичні спрямування українських націоналістів все зростали. Вони намагаються утворити нову масову організацію, яка здатна була б широко впливати на українське суспільство. Для цього 1929 р. на I Великому Конгресі у Відні (27.I – 3.II) і було утворено Організацію Українських Націоналістів. До складу ОУН увійшла повністю Українська Військова Організація (УВО). Одночасно розпочалася інтенсивна діяльність по залученню нових членів і збільшенню рядів організації.

Найвищою владою нової організації був Великий Конгрес ОУН, або Великий Збір. На Конгресі делегати обирали головний провід ОУН, а також приймали політичну лінію та тактику організації. При потребі скликався Надзвичайний Конгрес, який мав розглядати надзвичайно важливі проблеми. В період між конгресами найвищу владу в організації мав Головний Провід ОУН, на чолі якого стояв провідник...

Особливу підтримку ОУН мала у греко-католицького духовенства...

Українські націоналісти у Польщі провадили широко заплановану терористичну діяльність. Організовували замаху на чільних представників тодішнього польського уряду, а також на тих українців, що висловлювалися за співпрацю з польською владою. Між іншим намагалися зорганізувати замах на Юзефа Пілсудського, президента Станіслава Войцеховського. 15 червня 1934 р. бойова ОУН вбила у Варшаві тодішнього міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького...

У грудні 1929 р. боївки ОУН зробили напад на радянське консульство у Львові, а восени 1933 р. вбили працівника радянського консульства...

...ОУН розпочала одночасно мілітарну підготовку до захоплення влади на Західній Україні. У липні 1937 р. було зорганізовано перший кадровий бойовий підрозділ «Вовки», який повинен був стати зародком підпільної націоналістичної армії. Але діяльність підрозділу тривала недовго через арешти багатьох керівників, зокрема «Сидора», що виконував тоді функції військового референта ОУН. Напередодні вибуху другої світової війни група «Вовки» відновила свою діяльність.

На Поліссі, начебто поза рамками ОУН, а в руслі колишньої УНР на початку 30-х виникла т.зв. «Поліська Січ» чисельністю в 500 людей. В момент вибуху польсько-німецької війни українські націоналістичні партії згуртувалися довкола ОУН...

Тим часом у лоні ОУН розпочинається фракційна боротьба. Вже у вересні 1939 р. більшість краєвих націоналістичних провідників, увільнених з тюрем, розвивають політичну діяльність, скеровану проти емігрантської групи Мельника, який під час свого повноваження встиг зарекомендувати себе як прихильник повного підпорядкування Німеччині, без огляду на її ставлення до т.зв. «самостійної України».

Звільнений у той час з тюрми Степан Бандера, 10 лютого 1940 р. скликає у Кракові конференцію ОУН за участю представників еміграції...

У процесі обговорення сконституювався т.зв. «Революційний Комітет ОУН». Учасники конференції доручили тимчасове керівництво ОУН Степанові Бандері, вимагаючи одночасно проведення переговорів з Андрієм Мельником. Переговори тягнулися до липня 1940 р. Спочатку Мельник схильний був прийняти постулати конференції, але далі змінив позицію і переговори не дали сподіваних результатів. З того часу датується розлам в ОУН. Виникає дві організації українських націоналістів, які боролися між собою – радикальна ОУН Бандери (ОУН-Б) і більш поміркований напрям ОУН Мельника (ОУН-М)...

Ідеологічна боротьба між ОУН-Б та ОУН-М розпалювалася перш за все на теренах Генерального Губернаторства, де обидві намагалися здобути підтримку українського суспільства. Керівництва обох організацій видавали десятки брошур, статей та сотні пропагандових заміток...

У цій ідеологічній боротьбі починає здобувати перевагу крило Степана Бандери, що спиралося на кадри діячів, які у міжвоєнний період вели терористичні акції у Польщі.

Керівництво ОУН на чолі з Бандерою також організовувало пересувні т.зв. «похідні групи», до складу яких входили спеціально підібрані працівники пропаганди та адміністрації. «Похідні групи» повинні були йти за передовими загалами німецької армії і на зайнятих територіях Східної України пропагувати націоналістичні ідеї, організовувати ланки ОУН та залучати нових членів.

Націоналісти з ОУН, що діяли у Західній Україні, визнали також, що настав нарешті момент реалізації планів відриву України від Радянського Союзу. Робили засідки на відступаючі радянські війська, давали проводирів німецьким військам, постачали їм інформацію, а також чинили диверсії...

На 7 годин випереджаючи регулярні гітлерівські війська 30 червня до Львова вступають боївки ОУН. Націоналісти негайно розпочинають політичну діяльність та репресії. Група Стецька займає радіостанцію Львова і проголошує незалежність України. Оголошено було також виданий Бандерою Декрет № 1, яким Ярослава Стецька було призначено головою уряду, а також лист до віруючих митрополита Шептицького, який благословив уряд Стецька. На вулицях Львова з'явилися цивільні патрулі ОУН...

Але уряд бандерівця Стецька проіснував всього 12 днів. 11 липня Стецька разом з багатьма членами керівництва ОУН заарештовують. Бандера був заарештований у Кракові... Розсіяно «похідні групи», частину членів яких було ув'язнено, частина уникла арештів... Поліція наказала українським диверсантам здати всю зброю, а всі бойові організації розпустити. Одночасно було заборонено всі українські партії... гітлерівці не дозволили переїзду на Україну найвпливовіших націоналістичних діячів, щоб не допустити будь-якої політичної діяльності на Україні...

Керівники ОУН зрозуміли тоді, що Німеччина не думає творити незалежної української держави. Черговим ударом був дарунок Румунії Буковини та Бесарабії, як плати за участь у війні з Радянським Союзом.

Але справжнім шоком для ОУН було приєднання Східної Галичини та частини південної Волині до Генерального Губернаторства. ...Од-

ночасно розпочалися масові облави та вивезення українців до Рейху. Крім того, окупанти наклали на села високі контрибуції, які здирали з усією жорстокістю. 1942 року на Поліссі та Підкарпатті настав голод. Німці почали також колонізацію української землі. На місці колишніх радгоспів, а навіть колгоспів, створювано т.зв. «Лігенсшафти», тобто господарства під німецьким управлінням...

Фашистський терор на Західній Україні почав збуджувати все більшу ненависть українців до Німеччини. ...Прихильники ОУН під проводом Бандери утворюють підпільні збройні загони, т.зв. Українську Повстанську Армію (УПА).

Група ОУН на чолі з Андрієм Мельником далі продовжувала співпрацю з гітлерівськими окупантами....

В міру того, як гіршала ситуація на східному фронті у німецьких військ, зростала серед українських націоналістів популярність Бандери. Мельник втрачав все більше свої впливи в ОУН. Навіть багато найближчих його співробітників перейшло до групи Бандери. З Мельником залишилася тільки жменя націоналістів, згуртованих довкола Українського Центрального Комітету у Кракові, на чолі якого стояв проф. Кубійович...

Тим часом бандерівці стають гегемоном українського націоналістичного руху. ...Одночасно висунутий Бандерою лозунг боротьби проти Німеччини наближував до ОУН широкі, не зорієнтовані, кола українського народу, яких бандерівці намагалися залучити до боротьби за свою мету, прищеплюючи їм націоналістичні ідеї.

Весною 1944 р. з ініціативи ОУН скликається конференція, на якій виник керівний орган українського об'єднання націоналістичного руху. Дістав він назву Української Головної Визвольної Ради (УГВР). Звичайно, вирішальне слово у Раді мали члени ОУН, які зайняли в ній головні пости.

УГВР як «уряд національної єдності» все ж не мала великого значення в організації українських націоналістичних збройних сил, а також у внутрішній політиці, її члени, що перебували на еміграції, не мали великого впливу на долю українського збройного підпілля.

Ще у 1943 р. проведено було загальну реорганізацію ОУН. Усю територію України націоналісти поділили на «краї», які стали найвищими територіальними одиницями у структурі ОУН. На чолі

окремих «країв» стояли краєві проводи ОУН, що безпосередньо підлягали головному проводові. До складу краєвого проводу входили між іншим: провідник, його заступник, військовий референт, референт служби безпеки, якому підлягав цілий апарат СБ на території краю, господарчий референт-організатор харчових запасів та збору податків з українського населення для УПА, організаційний референт – керівник організаційно-мобілізаційного апарату, та референт пропаганди.

Край складався з округів, якими керував окружний провід, що мав склад і структуру аналогічні з краєвим. Округи склалися з надрайонів. Надрайоном керував надрайонний провід у складі: провідник, референт СБ, господарський референт, організаційний референт, референт пропаганди і референт служби здоров'я.

Кожний надрайон мав кілька районів, на рівні районів діяв районний провід, організаційна структура якого була схожа на структуру надрайонного проводу.

Восени 1942 р. Головний провід ОУН-Б (Бандери) делегував Василя Сидора на Полісся та Волинь з метою створення там лісових збройних загонів УПА. Перша терористична група виникла 14 жовтня 1942 р. Наприкінці того року виник зародок Головного Командування УПА, т.зв. Крайовий Військовий Штаб (КВШ), на чолі якого стояв Дмитро Грицай, псевдонім «Перебийніс», тодішній військовий референт Головного Проводу ОУН.

Дальший розвиток командування та штабів УПА настав у 1943 р. Значний вплив на розвиток націоналістичного збройного підпілля мало звернення ОУН-Б, яке закликала поліцаїв та членів допоміжних українських формувань кидати німецьку службу і вступати до УПА. На цей заклик українці, що були на німецькій службі, почали напливати цілими групами. Наприклад на Волині, тільки протягом кількох днів березня 1943 р. до лав УПА вступила понад 4 тисяч озброєних поліцаїв.

Було також реорганізовано командування. Влітку 1943 р. на базі Львівського Військового Краєвого Штабу було утворено Головний Військовий Штаб ОУН (ГВШ ОУН). У вересні 1943 р. ГВШ ОУН було перетворено на Головний Військовий Штаб УПА. Одночасно було зорганізовано командування УПА. Головнокомандувачем УПА призначено 36-річного підполковника Романа Шухевича, псевдо «Тарас

Чупринка» – колишнього випускника Львівського університету і підхорунжого війська Польського.

З весною 1944 р. Українську Повстанську Армію було підпорядковано Головній Українській Визвольній Раді (УГВР), від якої і надходили головні політичні директиви.

Головний Військовий Штаб складався з 6 відділів: організаційно-мобілізаційного, розвідки, господарчого, вишколу, пропаганди, політико-виховного. Відділ І, організаційно-мобілізаційний, був основним елементом у ГВШ УПА. До його компетенції належали справи бойового постачання, озброєння, організації та мобілізації. Цьому відділові підлягали усі склади зброї, ремонтні заводи та зброярні майстерні.

Одним з найважливіших завдань І відділу було нагромадження зброї та боеприпасів. ...Під час вересневої кампанії 1939 р. бойівки ОУН здобували зброю, розбиваючи пости поліції та роблячи засідки на підрозділи Польського Війська. В 1943 р. запаси зброї значно збільшили загони української поліції, які разом з усім озброєнням переходили до УПА. ...І відділ організовував також широку акцію скупівлі зброї від мадярських, італійських та словацьких солдатів, які на території Західної України широко торгували своїм бойовим спорядженням. Велику допомогу УПА отримало від словацьких фашистів під керівництвом Тісо, які віддали їм чимало складів зброї...

В результаті активної діяльності апарату І відділу після закінчення воєнних дій у Європі УПА мала достатню кількість зброї та боеприпасів. Окремі підрозділи мали важку зброю піхоти, а навіть танки та артилерію. Пізнішого періоду, коли УПА перейшла до діяльності меншими групами, важка зброя була менш придатною і служила тільки для оборони окремих військових таборів.

Здобута зброя, боеприпаси та вибухові матеріали були у централізованому розпорядженні І відділу і розсилалися рівномірно по терені – відповідно до потреб – у склади по лісових криївках і бункерах. Про кількість озброєння, що була у розпорядженні українського підпілля, свідчить той факт, що навіть через декілька років по закінченні війни підрозділи УПА не відчували нестачі зброї та боеприпасів.

Для ремонту пошкодженої зброї та бойового спорядження було організовано різні зброярні майстерні та ремонтні заклади, під керівництвом спеціалістів, що до того працювали у німецькій зброєвій промисловос-

ті. Створено було також малі зброярні заклади, які своїми силами виготовляли з артилерійських снарядів міни та ручні гранати.

I відділ займався також мобілізаційними справами.

II відділ (розвідки) займався цивільною та військовою розвідкою. Працівники цього відділу складалися із старих, досвідчених розвідницьких кадрів УВО, що мали зв'язки з багатьма розвідками капіталістичних країн, а перш за все із шпигунськими центрами адм. Кана-ріса. Відділ розвідки організовував розвідницьку мережу на теренах, збирав за її допомогою відомості про рух військ противника і передавав інформацію підрозділам УПА. Для відділу розвідки працювали також осередки у територіальних організаціях самооборони, що охоплювали терени кількох сіл (Самооборонні кушові відділи – СКВ ОУН), які постачали розвідницьку інформацію або безпосередньо керівникам підрозділів на даному терені, або ж через агентів відділу розвідки. Після визволення польських територій розвідка УПА також розвинула широку діяльність, що мала метою проникнення до польських адміністративних органів, демократичних та партійних організацій, а також до армії та органів безпеки.

III відділ (господарчий) займався справами організації центрів постачання, мобілізацією матеріальних засобів, а також їх зберіганням і передачею підрозділам УПА.

Окремі нижчі ланки господарчого відділу тісно співпрацювали з відповідними ланками ОУН, а від 1944 р. також з СКВ. До компетенції господарчого апарату належало організовувати харчові пункти та склади з харчами у лісових криївках та бункерах. Склади намагалися створювати так, щоб у кожному значному лісовому комплексі був запас харчів. Це мало велике значення для підрозділів УПА, особливо під час блокад чи облав. Цими складами користувалися тільки у крайніх випадках. За нормальних умов приготуванням харчів займалися ланки СКВ, які у призначених місцях передавали їх підрозділам УПА.

На контрольованих територіях господарчий апарат ОУН та УПА збирав податок натурою з населення. Розміри поставок збіжжя і картоплі призначалися пропорційно до площі орної землі. Крім того, з кожної хати на місяць збирали – рахуючи пропорційно на 1 корову – по 20 яєць та 1 кг масла. Господарчий відділ керував також такими підприємствами і заводами, як шкіряні заводи, пекарні, швейні, пральні, шевські та кравецькі майстерні тощо. У багатьох випадках

використовував також легальні фабрики і заклади, якщо ними керували члени чи симпатичні ОУН і які основну масу своєї продукції передавали для потреб УПА, спочатку господарчий відділ намагався зодностайнити обмундирування УПА, хоча б в окремих підрозділах. Наприклад, усі уповці «острізького загону» носили обмундирування німецької поліції. (УПА пробувала запровадити власну форму, але ці плани не було реалізовано). Практично обмундирування УПА було різноманітним: німецькі мундири (усяких формувань), мадярські, словацькі, а після 1944 р. також польські та радянські. ...У багатьох випадках члени УПА діяли в цивільному одязі, тільки відзначеному «тризубом». Господарчий відділ також здійснював патронат над організацією Українського Червоного Хреста, до компетенції якого входила організація медично-санітарної служби.

IV відділ (вишколу) займався вишколом підрозділів та організацією і забезпеченням системи вишколу в офіцерських та підофіцерських школах УПА. Основну частину офіцерських та підофіцерських кадрів становили уповці, що вишколилися у німецьких військових та поліційних школах. В міру зростання рядів УПА відділ вишколу почав організовувати власні офіцерські та підофіцерські школи. До весни 1944 р. було організовано 4 офіцерські та 5 підофіцерських курсів, які вишколили біля 2 тис. офіцерів та біля 3 тис. підофіцерів УПА. На весну 1944 р. відділ вишколу зорганізував центральну офіцерську школу під криптонімом «Олені». Її керівником став майор «Польовий». Наука на курсах тривала в середньому коло чотирьох місяців. ...Крім теоретичних викладів там увесь час тривали практичні вправи. Одночасно турбувалися про те, щоб слухачі кожного курсу в рамках вишколу могли взяти безпосередню участь у боях, щоб можна було на полі бою випробувати ініціативу і моральні якості курсантів. Відділ вишколу постачав також школам, штабам і підрозділам УПА наукові посібники, регламенти та інструкції, а також через свої нижчі ланки контролював процес і стан вишколу в СКВ. Організовувано також санітарні курси, що тривали в середньому 4 тижні; випускників посилали санітарами в підрозділи УПА. Протягом 1945 р. такі курси було організовано в усіх районах I та II округів ОУН.

V відділ (пропаганди) займався пропагандою на території дій УПА та ОУН, а також на зовнішній світ. Працівники пропаганди організовували мітинги (віче), видавали сотні брошур і тисячі листівок, які повинні були ширити шовіністичні та фашистські ідеї, а також заохочувати українське населення вступати до лав УПА.



Відділ пропаганди провадив жваву діяльність на зовнішній світ. Його агенти діяли у США, Канаді, Великобританії, а після закінчення воєнних дій у Європі, також у Західній Німеччині, де конкурували з польськими реакційними центрами у наклепах на народну владу в Польщі та Радянський Союз. Брошури видавалися українською, англійською і французькою мовами, намагаючись отримати для здійсненні своєї мети підтримку західних країн. Відділ пропаганди видавав брошури, листівки та звернення також польською мовою, що призначалбсь для польського населення та воїнів Війська Польського; там були заклики до спільної збройної боротьби проти народної влади.

VI відділ (політико-виховний) керував ідеологічним вихованням (а в школах УПА і політичним вишколом). До складу політико-виховного апарату входили переважно досвідчені працівники та члени ОУН. Політичний апарат в УПА був широко розгалужений, а його представники були членами штабів – аж до тактичного відтинку включно. Одночасно у кожному підрозділі, аж до сотні включно, був політико-виховний працівник («виховник»), який керував політико-виховною працею відповідно до ідеологічних вказівок та інструкцій ОУН.

Головному Військовому Штабові (ГВШ) підлягали керівництва оперативними групами, що мали аналогічну з Головним Штабом організаційну структуру. Оперативних груп було чотири:

- УПА «Північ» – територія Волині та Полісся;
- УПА «Захід» – територія Східної Галичини (Львів, Тернопіль, Станіслав), Буковини, Закарпатської України та південно-східних районів Польщі (східна частина Люблінського воєводства, Ряшівське воєводство та східна частина Краківського воєводства);
- УПА «Південь» – територія Кам'янець-Подільської, Житомирської, Вінницької і південної частини Київської областей;
- УПА «Схід» повинна була обіймати північну частину Житомирської і Київської областей та Чернігівську область. Насправді УПА «Схід» та УПА «Південь» не утрималися довго...

Кожна оперативна група складалася з Військових Округів (ВО), яких було дванадцять.

До складу оперативної групи УПА «Захід» входило 6 військових округів: I ВО «Лісоня» – терени Тернопільщини; II ВО «Говерла» – Буковина; III ВО «Чорний ліс» – Станіславщина; IV ВО «Маківка» – Стрий,

Дрогобич, Самбір; V ВО «Буг» – Львівщина; VI ВО «Сян» – на теренах південно-східної частини Польщі – на захід від Бугу.

Найменшою одиницею територіального поділу УПА був т.зв. «відтинки» тактичний. Військовий округ складався переважно з кількох відтинків. До керівництва відтинку входили: керівник, його заступник, офіцер вишколу, канцелярія з архівом, зв'язківці. Керівник відтинку входив також до складу окружного проводу ОУН, де виконував функції військового референта. Був він одночасно безпосереднім командувачем усіх підрозділів УПА, що діяли на території даного відтинку.

Склад та сила підрозділів УПА змінювалися неодноразово, відповідно до політичної та військової ситуації. У початковий період існування організації УПА на теренах діяли підрозділи чисельністю від 10 до 150 людей. У 1943-44 рр окремі підрозділи нараховували вже від 500 до 1.000 людей. У 1945-47 рр. УПА знову перейшла до діяльності меншими підрозділами, чисельністю від 60 до 300 людей. Пізнішого часу ці підрозділи були ще меншими.

Взагалі, найвищою самостійною тактичною одиницею в УПА «Захід» був курінь (батальйон), що нараховував у середньому 400-800 людей. До складу керівництва куреня входили: командир куреня, заступник, ад'ютант, політико-виховний офіцер, лікар (або фельдшер). Курінь мав велику мілітарну силу, зокрема був оснащений автоматичною зброєю. Часто підрозділи УПА чисельністю та якістю озброєння перевищували підрозділи регулярних військ. Наприклад, курінь «Орли» у липні 1944 р. мав 16 важких кулеметів, 48 ручних кулеметів, 12 мінометів і 4 мортири, а всі офіцери та підофіцери були озброєні автоматами. Наприкінці 1945 р. кожний курінь на озброєнні мав біля 40 кулеметів та біля 100 автоматів, інші уповці були озброєні карабінами. Курінь складався з 3-4 сотень (рот).

Сотня могла входити до складу куреня, або діяти самостійно. В міру зростання дій народної Польської Армії... роль сотні як самостійного підрозділу УПА все більше зростала. Сотня за штатом повинна була мати 136 людей, але на практиці нараховувала від 60 до 200. Сотня УПА за озброєнням дорівнювала роті регулярних військ, а в багатьох випадках і перевищувала її. В середньому озброєння сотні складалося з 24 кулеметів, кількох десятків автоматів і кількох десятків карабінів. Крім того сотні часто мали протитанкові рушниці, міномети та фауспатрони. До складу командування сотні входили: командир, заступник, який одночасно був командиром чоти (взводу), політичний ви-

ховник, командир польової жандармерії, інтендант бунчужний, зв'язківець. Сотня поділялася на чоти. До складу сотні за штатом повинно було входити три чоти стрілецькі та одна чота важкої зброї (важкі кулемети, міномети). Крім того у кожній сотні за штатом була група польової жандармерії (1 офіцер і 3 рядові), яка виконувала вироки, ловила дезертирів та займалася ліквідацією полонених та шкідливих для УПА людей. У багатьох сотнях були також представники служби безпеки (СБ), завданням яких було здійснювати службу розвідки. Вони відповідали за моральний стан підрозділу. Службово підлягали командирові та командирам із СБ. Для ведення контррозвідкової праці у сотнях референти СБ користувалися підлеглою їм групою польової жандармерії. В тих сотнях, де не було референтів СБ, контррозвідкою займалась група польової жандармерії, що тісно співпрацювала з районними ланками служби безпеки ОУН. Чота складалася з трьох роїв і нараховувала 30-50 людей. Рій нараховував 10-12 людей і складався з двох «ланок». До складу «ланки» входило 4-6 стрільців.

Кожен підрозділ УПА від найвищого до найнижчого був тісно пов'язаний з відповідною ланкою ОУН. Вищі пости в УПА довірялися тільки членам ОУН, одночасно намагалися поєднувати партійні функції з військовими. Так, наприклад, головнокомандувач УПА Роман Шухевич, псевдо «Тарас Чупринка» був одночасно головою Головного Проводу ОУН. Окремі командири оперативних груп були одночасно провідниками краєвих проводів ОУН. Тісна співпраця УПА з ОУН виступала також у службах: господарчій, безпеки і організаційно-мобілізаційній. Кожен господарчий референт УПА мав обов'язком підтримувати тісний контакт з господарчим референтом відповідної ланки ОУН. Служба безпеки ОУН була одночасно службою безпеки УПА, а організаційний референт ОУН мав своїх представників по всіх відділах та організаційно-мобілізаційних ланках УПА.

...Нелюдськими жорстокостями, поруч з бандерівцями, відзначалися загони «Тараса Бульби», самозваного отамана, колишнього каменяра з Волині, творця «Поліської Січі».

...Поляки почали скупчуватися по містах і великих поселеннях, а на допомогу їм у боротьбі з УПА прийшли польські та радянські партизанські загони. Тисячі польських сімей, що жили на Західній Україні, переходили лінію Бугу і шукали рятунку на землях етнографічно польських. У 1943-44 рр. до Польщі переїхало біля 300 тис. поляків,

змушених до цього терором (селились вони переважно у Люблінському та Ряшівському воєводствах)...

У вересні 1943 р. українські націоналісти почали масово розкидати серед польського населення листівки, в яких домагалися, щоб воно покидало ці землі. Строк виконання цього домагання вказувався переважно на 8 днів...

1944 р. терор УПА щодо поляків почав зростати. ...Діяльність УПА почала непокоїти німців, що намагалися завести спокій на своїх тилах.

...Відповідно з директивами командування УПА, з наближенням Радянської Армії, курені та сотні пробиралися в район Карпат, де повинні були пережидати поки пройде фронт, а далі активними діями у радянському тилу вплинути на результати переговорів між СРСР та союзниками.

З метою зміцнення сил УПА українські націоналісти пробували здійснити мобілізацію, яка полягала у тому, що новобранцям було розіслано письмові повідомлення, які вимагали явки у певному районі з відповідним оснащенням. ...Восени 1944 р. проведено було мобілізацію в районі Грубешова; з рекрутів було організовано окремий курінь. Але цей підрозділ у першому ж бою було розгромлено: люди не хотіли воювати, а командир куреня Юрченко добровільно здався в полон. Це була остання спроба проведення загальної мобілізації. Командування УПА змушене було спертися на набір добровольців.

Після закінчення війни та визначення кордону між Радянським Союзом та Польщею на основі визнання «лінії Керзона», українські націоналісти з ОУН стали називати наші південно-східні райони (на захід від «лінії Керзона») «Закерзонським Краєм». Цю територію (південно-східну частину Краківського воєводства, воєводство Ряшівське та східну частину Люблінського воєводства) вони намагалися одірвати від Польщі, трактуючи її як інтегральну частину майбутньої самостійної України.

У квітні 1945 р. на території Закерзонського Краю було організовано Крайовий Провід ОУН, на чолі якого став Ярослав Старух, псевдо «Стяг». Пост крайового пропагандо-політичного референта, та одночасно заступника крайового провідника ОУН зайняв «Орлан». Охорона кордону між Польщею та СРСР військами Охорони Прикордоння значно обмежила контакти між Крайовим та Головним Проводом

ОУН і Головним Штабом УПА. В цих умовах стало необхідним збільшення незалежності керівництва ОУН у Закерзонському Краї в галузі прийняття рішень та застосування нової тактики відповідно до ситуації. Крайовий провід здійснив внутрішню реорганізацію, збільшуючи повноваження окремих територіальних одиниць. Намагалось так побудувати діяльність окружних, надрайонних та районних інституцій, щоб могли вони нормально функціонувати навіть без отримання поточних вказівок та інструкцій з вищих інстанцій.

Також було проведено реорганізацію по окремих референтах, а в першу чергу в службі безпеки, яка була надзвичайно важливою сферою діяльності українського збройного націоналістичного підпілля.

Керівником служби безпеки (СБ) на території Закерзонського Краю було призначено Петра Федоріва, псевдо «Дальнич». При округах, надрайонах та районах було організовано реферати служби безпеки. Особливо важливими ланками апарату СБ були ті округи, де концентрувалася головна мережа служб розвідки та контррозвідки. Окружним референтом СБ у I округові був «Старий», у II – «Шрам», а в III – «Зенон».

На всіх рівнях до району включно у рефератах СБ було організовано т.зв. «справові звена» (оперативні ланки), функціонери яких поділялися на такі три основні категорії: служби слідчої, контррозвідки і розвідки. Керівником був референт СБ, який давав завдання, контролював виконання, а також відповідав за стан безпеки на своєму терені. Референтам СБ усіх рівнів підлягали також т.зв. бойові відділи служби безпеки (ВСБ), які звичайно називали боївками СБ, нараховували від 10 до 15 людей. Члени боївок виконували роль охоронців при рефератах СБ, робили арешти підозрілих осіб, конвоювали в'язнів, асистували при допитах, виконували вирoki смерті, та робили диверсійні акції самостійно чи у співпраці з УПА. На чолі боївки стояв командир ВСБ, що безпосередньо підлягав референтові СБ. найнижчою самостійною ланкою апарату безпеки був районний референт СБ, що провадив слідчу та контррозвідницьку діяльність на терені, маючи своїх агентів у «кущах», т.зв. кущових інформаторів. Районний референт СБ вів також детальні картотеки «підозрілих осіб», що мешкали у цьому районі. Провадилось там також детальне вивчення минулого осіб, що хотіли навіязати контакти з загонами УПА. Взагалі до УПА приймали тільки людей, яких знали у цьому

районі. В окремих випадках приймали також осіб з інших районів, коли отримували попередньо про них детальні відомості...

Про широкі повноваження СБ і про нещадне застосування нею терору довідуємося, між іншим, з інструкції, виданої для СБ на території Польщі. В інструкції наказувалося:

«...здійснити швидко ліквідацію агентів та більшовицьких симпатиків, а також польських окупантів. ...За крадіжку майна організації карати суворо – до кари смерті включно... Усіх венерично хворих, які не мають змоги лікуватися, зокрема невиліковно хворих – ліквідувати».

Збільшено було також роль пропагандного апарату. На рівні Крайового Проводу зорганізовано т.зв. «Крайове технічне звено» під криптонімом «Вулкан». До його складу входили: керівник – «Циган», «Скала», технік – «Дальний», перекладач «Крига», чотири помічники – «Чорнота», «Кармелюк», «Липа» і «Береза».

Пропагандній службі підлягала також краєва редакція ОУН, криптонім «Перемога», у складі: редактор – «Певний», редактор до справ радіопідслуховування – «Сльота», коректор – «33/IV», адміністратор – «Грізний», господарник – «Наливайко», зв'язкова – «Тирца». При крайовій редакції ОУН була друкарня, якою керував «Мартин». Відповідно з наказом крайового пропагандиста – політичного референта «Орлана» у кожному окрузі ОУН, і навіть у деяких надрайонах, було організовано «технічні звена», що займалися розмноженням з матриць листівок, брошур пропагандних та преси ОУН українською та польською мовою, готові матеріали пересилано до окремих рефератів пропаганди, які займалися її розповсюдженням.

Закерзонський Край поділявся на три округи:

– Округ I займав райони: Медика, Рокитниця, Яворник Польський, Весела, Жажин, Місце П'ястове, Ясло, Пляшова, Лобова, Шавник – і далі вздовж польсько-чехословацького кордону, а тоді польсько-радянського – до Медики. Округ I ділився на три надрайони. Південну частину округу займав надрайон «Холодний Яр», що складався з 4 районів. У східній частині округу було створено надрайон «Верховина». У 1945-46 рр. цей надрайон був ще в організаційній стадії, а згодом його звели до рівня району і приєднали до надрайону «Бескид». До складу окружного проводу входили: окружний провідник – «Григір», «Код», «11-44», «Р-8»; військовий референт – «Рен», «477»; референт

СБ – «Старий», «Плугатар», «2-2»; референт фінансів – «Вишинський», «УНРА», «Метеор»; референт служби здоров'я – «Нехрист», «Бор».

– Округ II займав місцевості: Потушин, Ярчів, Гута Рожанецька, Рудка, Розб Ручин і далі вздовж польсько-радянського кордону. До округу II належав тільки один надрайон, криптонім «Батури», що ділився на п'ять районів. До складу окружного проводу входили: окружний провідник – «Сурмач», а від 1946 р. – «Крим», військовий референт – «Залізняк», референт СБ – «Шрам», організаційний референт – «Корнійчук», господарчий референт – «Сльота», референт пропаганди – «Лаврін», фінансовий референт – «Корнієнко», і референт служби здоров'я – «Бей».

– Округ III займав територію повітів: Біла Підляська, Влодава, Холм, східну частину Грубешівського повіту, а також північну частину Томашівського повіту. Цей округ ділився на два надрайони: «Левада» і «Лиман». До надрайону «Левада», що займав повіти Біла Підляська і Влодава, входило чотири райони. Надрайон «Лиман» займав решту округу і також поділявся на чотири райони. До складу окружного проводу входили: окружний провідник – «Прірва», військовий референт – «Беркут», референт СБ – «Зенон», господарчий референт – «Батько», референт пропаганди – «Дунайський».

Найменшою територіальною одиницею українського збройного підпілля на території Польщі була станиця, що обіймала 1-2 села. Вище йшов куш. До його складу входило від 4 до 7 сіл. З 1944 р. кущі зорганізували свої власні територіальні збройні підрозділи – Самооборонні Кушові Відділи, які робили диверсії або самостійно, або спільно з підрозділами УПА. Члени СКВ легально жили в селі і на випадок потреби мобілізувалися до акції. Крім того, СКВ організовували охорону складів і об'єктів УПА, займалися розвідкою, а також доглядали за хворими та пораненими. Добре організована мережа СКВ мала величезне значення для уповського збройного підпілля. Підрозділи УПА по прибуттю в нові околиці нав'язували негайний контакт з членами місцевої самооборони, а мережа СКВ забезпечувала їм догляд, відпочинок і давала відомості про рух військ. Одночасно, на випадок потреби, малий підрозділ УПА протягом одної ночі міг збільшитися на кількадесят людей за рахунок мобілізації для виконання якоїсь важливої акції відповідної кількості одиниць самооборони. Після виконання завдання члени СКВ поверталися домів, а малий рухли-

вий підрозділ УПА міг легко одірватися від підрозділу війська, що його переслідував.

Найменша бойова одиниця СКВ нараховувала 30-50 людей, що tworили 3-4 рої. На чолі окремих СКВ стояв провід, до складу якого входили:

- кущовий, хазяїн району, підлягав безпосередньо районному провідникові ОУН,
- військовик, командир СКВ,
- господарник, господарчий референт, його завданням було нагромадження та зберігання харчових запасів та одягу. Мав також наглядати над ремонтними закладами, пекарнями, пральнями, швейнями тощо,
- політико-виховний працівник,
- інформатор СБ, що безпосередньо підлягав вищим органам служби безпеки, а також співпрацював з представниками СБ в підрозділах УПА на території куща. Його завданням було викривати і ліквідувати «нелояльних» мешканців куща. Окремі референти СБ відповідали за стан безпеки у підопічних районах,
- референт Українського Червоного Хреста (УЧХ) відповідав за догляд поранених та хворих уповців, роздобував медикаменти та організовував польові лікарні (шпиталі).

Організація СКВ без особливих змін проіснувала до часу ліквідації УПА. Вона створювала додаткові труднощі у боротьбі з українським збройним націоналістичним підпіллям і значною мірою продовжувала його існування.

Велика територія діяльності широко розбудованого територіального апарату ОУН викликала потребу відповідної організації служби зв'язку як внутрішнього (на рівні краю), так і забезпечення зовнішнього зв'язку з УГВР та Головним Проводом ОУН. Оскільки Крайовий Провід не мав достатньої кількості технічних засобів, зв'язок здійснювався за допомогою рухомих засобів (пункти збору донесень, гонці, зв'язківці). Головним завданням зв'язку було пересилка кореспонденції, а також створення умов для особистих контактів між членами ОУН і УПА (супровід, охорона). З цією метою було організовано т.зв. естафетні лінії. Були ще розміщені по території постійні пункти зв'язку,



куди зв'язківці передавали кореспонденцію. Там були і приміщення для людей, яких проводили по цій лінії зв'язківці.

Естафетні лінії були коротко- та довгодистанційними. Лінії на коротку відстань зорганізовані були на рівні району і служили для зв'язку районного проводу з кущами та між кущами. Лінії на довгу відстань служили для зв'язку районів з надрайоном, надрайонів з округом і округу з Крайовим Проводом. Якщо лінія короткодистанційна проходила по трасі лінії довгодистанційної, то ставала її складовою частиною, якщо ні, то організовувалися додаткові пункти.

Пункти зв'язку на лініях довгодистанційних законспіровувалися особливо ретельно, розміщувалися вони переважно у лісі чи в полі, оддалік від людських осель, там завжди чекали гонці і обслуга готова була щомиті до пересилки кореспонденції чи прийому людей. На менш важливих естафетних лініях організовувалися пункти, в яких не було постійної обслуги, а тільки у заздалегідь відомі години з'являлися зв'язківці і обмінювалися передачами. Це були т.зв. «мертві» пункти.

При Крайовому Проводі був т.зв. Краєвий Кур'єрський Центр, позначений криптонімом «Глодоморе». На його чолі стояв краєвий керівник центру – «Горлин», – якому підлягала група кур'єрів. Завданням цього центру було забезпечувати зв'язок між Краєвим Проводом і окремими округами ОУН. На рівні кожного надрайону і округу було організовано т.зв. «кур'єрські звена» чисельністю в кільканадцять спеціально навчених, добре озброєних зв'язківців, які чудово знаючи місцевість могли забезпечити чітке функціонування естафет.

Організація зв'язку на території Закерзонського краю відбувалася на основі від старшого до підлеглого. Краєвий Провід намагався також навіязати постійний зв'язок з Головним Проводом ОУН, що був на території Західної України, а також із Закордонним Представництвом УГВР, що перебувало у Західній Німеччині (американська зона окупації). Естафетна лінія з Головним Проводом ОУН функціонувала недовго і в 1945 р. була ліквідована радянськими органами безпеки. В 1946 р. нотуємо тільки окремі випадки передачі «естафет» з СРСР. Весною 1945 р. до Польщі прибув «Демид» – посланець УГВР, якому вдалося організувати естафетні пункти до Німеччини через Чехословаччину. Але цю лінію було остаточно ліквідовано на початку 1946 р. чехословацькою службою безпеки.

Кореспонденція була трьох типів: звичайна, термінова і дуже термінова. При отриманні дуже термінової пошти кур'єра висилали негайно в дорогу, не дивлячись на атмосферні умови та безпеку в цій місцевості. Швидкість доставки кореспонденції залежала також від пори року і умов місцевості. Наприклад, весною, при поводах, кореспонденція, яку посилали естафетними лініями, що вели зі сходу на захід, доходила нерідко із значним запізненням, бо зв'язківці часто були змушені навіть кільканадцять днів вичікувати можливості переправи.

Загалом слід визнати, що організація системи зв'язку ОУН рухомими засобами функціонувала досить справно і значною мірою забезпечила можливість центрального керівництва територіальними одиницями мережі ОУН і бойовими одиницями УПА.

...Закерзонський Край у номенклатурі УПА був VI військовим округом, позначеним криптонімом «Сян», який входив до складу оперативної групи УПА «Захід».

Командувачем округу, а одночасно й головнокомандувачем УПА в Польщі був Мирослав Онишкевич, псевдо «Орест», член Краєвого Проводу ОУН. У військових та кадрових питаннях «Орест» підлягав командирові УПА «Захід», полковникові «Шелестові», а в організаційно-політичних – «Стягові», провідникові ОУН у Закерзонському Краї. Функції начальника штабу виконував «Залізник» чи «Дубровник» (Іван Шпонтан). Помічником йому був «Камінь». Крім того до складу краєвого військового реферату входили: ад'ютант командира округу – «Богдан», писар штабу – «Богун», а також зв'язківці та група охорони.

Військовий округ «Сян» ділився на три тактичні відтинки: «Лемко», «Бастіон», «Данилів».

Відтинок I «Лемко» займав територію південної частини повітів: Перемишль, Ліско, Санок, східну частину повітів Кросненського, Горлицького і Новосондецького.

Відтинок II «Бастіон» займав повіти: Ярославський, Любачівський, і південну частину Томашівського.

Відтинок III «Данилів» займав східну частину Томашівського повіту, повіти Грубешівський, Влодавський, а також південну частину повіту Біла Підляська.

Головними, самостійно діючими одиницями УПА в Польщі були сотні. Їх назви переважно були зв'язані з псевдонімами їх командирів.

Крім того сотні мали криптоніми, пов'язані з діяльністю на окремих тактичних відтинках. Наприклад, сотні відтинку «Лемко» позначалися криптонімом «Ударник» або «У» № 1, 2, 3 і т. д. – залежно від кількості підрозділів, що діяли на цьому відтинку. Сотні відтинку «Бастіон» позначалися криптонімом «Месник», «М», а відтинку «Данилів» криптонімом «Вовки» або «В».

Добре зорганізовані, озброєні та вишколені сотні УПА, що діяли на території південно-східних районів Польщі, а особливо на території Ряшівського та Люблинського воєводств, і застосовували нелюдський терор щодо польського населення, а особливо до прихильників народної влади, становили серйозну небезпеку для молодой, ще не зміцнілої державно, відродженої Польщі... (Це перекладено з В. Шоти)

...Курінь «Залізняка» (Івана Шпонтака) охопив своїми діями територію північно-східної Ряшівщини, головним чином Ярославський і Любачівський повіти, а також південну частину Томашівського (Люблінщина). В цьому ж районі, в Монастирських лісах біля Любачева розташувався штаб керівної групи ОУН «Стяга»...

Серед українців діяли на тих землях головним чином дві партії – УНДО (Українське Національно-Демократичне Об'єднання) – впливова серед частини інтелігенції та багатого селянства, і ОУН, що мала вплив серед частини інтелігенції, головним чином студентів, частини селянства, а головне – дрібного міщанства...

З цього ж району, з Угнова (р-н Рава-Руська, УРСР) походив і Мирослав Онишкевич, командувач відділів УПА, що діяли на польських землях. Отже з цих районів вийшли керівні діячі українського націоналістичного руху, що не могло не мати впливу на його розвиток у районі.

(Гострі конфлікти всередині ОУН тривали з 1938 до 1941 р. Спірною проблемою було встановлення основ співпраці з німцями. Андрій Мельник – офіційний керівник ОУН, і Володимир Кубійович – колишній доцент Ягелонського університету, керівник УЦК – виступили з вимогою встановлення повної співпраці з німцями і створення на їхньому боці українських збройних сил, що склали б ядро майбутніх військових кадрів Самостійної України, яка за їхньою концепцією повинна утворитися на основі тісного союзу з Гітлерівською Німеччиною. Проти Мельника і Кубійовича виступив Степан Банде-

ра, – діяч українського націоналістичного руху, що саме тоді ставав популярним, – стверджуючи, що співпраця з німцями повинна бути організована виключно у формі участі українців у цивільних установах. Бандера доводив, що німці виявили своє справжнє ставлення до українців у 1938-39 рр. у Закарпатській Україні, віддавши її Угорщині. Військову співпрацю з німцями можна допустити лише тоді, коли німецькі власті дозволять створення самостійної України. На цьому ґрунті і стався розкол...)

В Ярославському повіті найнижчі ланки окупаційної адміністрації були в руках поляків... Лише в громадах з перевагою українського населення, в основному біля Радимна, було розміщено 1942 р. пости української поліції. На політичну колаборацію з німцями тут пішла дуже незначна частина українців. Українське підпілля почало організовуватись тут наприкінці 1943 р. Керівником націоналістичного руху в Ярославському повіті за даними розвідки Армії Крайової був Іван Баранник – місцевий урядовець банку з Ярослава. Український націоналістичний рух дістав підтримку всіх греко-католицьких священників, яких у Ярославському повіті було 29, а також переважної більшості українських вчителів...

У Любачівському повіті населення було переважно українське. Самоврядування на рівні громад було передано українцям...

Пошта, судівництво цивільне і залізниці дистрикту «Галичина», як правило, обслуговувалися поляками. В початкових школах, бо тільки такі існували на цих землях, окупанти дозволили навчання українською мовою. Із зростанням націоналістичних настроїв серед українського населення німці дозволили побудову символічних «народних» пам'ятників і могил. (Робилося це так. Протягом кількох днів усі мешканці українського села насипали могилу і обкладали її дерням. На вершині ставили високий дерев'яний хрест, з чотирьох боків могили – символ самостійної України – тризуб. У могилу закопували у бетонній труні польського орла, червону зірку і ланцюга – символ кайданів. Цей символічний акт повинен був означати ліквідацію гноблення українців з боку СРСР і Польщі. ...Наприклад, у Радові така могила – в основі 64 кв. м, а висотою 18 м – була розрита щойно у червні 1947 р.)

Праця Армії Крайової на цих землях була дуже обмежена з огляду на діяльність українських націоналістів.

В дійсності УПА-Схід не розвинула повної діяльності... «не змогла вона прийняти таких форм, як три інші. Не створено окремого керівництва. На цій території діяли тільки окремі невеликі загони, про які, крім того, маємо обмежену кількість матеріалів.

...Також і УПА-Південь, на чолі якої стояв полковник Батько (Омелян Грабець – вбитий 10.VI.1944 р.) не змогла розвинути. ...«Під час просування фронту курені округів «Вінниця» і «Умань» відступили на Волинь...

...За винятком УПА-Схід цими групами керував Головний Військовий Штаб (ГВШ), що підпорядковувався Генеральному Штабові УПА. Його очолював генерал «Перебийніс» – Дмитро Грицай (схоплений і засуджений на смерть у Чехословаччині восени 1945 р.), а з 1946 р. полковник «Лицар» – Олександр Гасин.

Головнокомандувачем УПА з 1943 р. був «Тарас Чупринка» – Роман Шухевич. (Роман Шухевич народився 1907 р. в Краківці – Ярославський повіт. Закінчив українську гімназію у Львові і вчився у політехнічному інституті. З 1923 р. член УВО. 1926 р. зорганізував вдалий замах на «шкільного куратора» Собінського. У 1929 р. став військовим референтом Екзекутиви ОУН. Військову службу відбував у артилерійському полку Війська Польського на Волині. 1932 р. керував нападом терористичної групи на пошту Городка Ягелонського. 1933 р. організував напад на радянське консульство у Львові. ...1934 р. був заарештований за вдалий замах на міністра внутрішніх справ Б. Перацького: засуджено його на шість років тюрми. Звільнений за амністією 1938 р. Тоді ж ОУН послала його в Ужгород на Закарпатську Україну, де став керівником т.зв. Карпатської Січі – збройної сили створеного тоді уряду Волошина. ...30.VI.1941 р. стає віцеміністром в уряді Яр. Стецька. Після розгону уряду був заарештований на деякий час. Після звільнення Шухевич організував т.зв. Допоміжну Українську Поліцію на Волині. ...В лютому 1946 р. рішенням УГВР йому було надано чин генерала. Шухевич ліквідований радянськими органами держбезпеки у березні 1950 р. у криївці (село Білогоща) біля Львова).

Головному Військовому Штабові підпорядковувалися Військові Округи. Згадана вище територія Польщі була названа «Закерзонський край» і включена як VI Військовий округ, криптонім «Сян» до групи УПА-Захід – командувач полковник «Шелест» – Василь Сидор – (Народився він 1911 р. у Сокальському повіті, член ОУН з гімназії, вчився у Львівському університеті, а згодом в офіцерському училищі, звідки

його виключено за нелегальну діяльність. В 1941 р. зорганізував українську поліцію на Поліссі, а згодом УПА. Входив до складу Головної Ради ОУН, а з 1943 р. командувач групи УПА-Захід. Ліквідований органами держбезпеки СРСР 18. IV.1949 р. у бункері біля Станіслава).

...Назва «Закерзонський край» введена від лінії Керзона, тобто землі, що лежать на захід від цієї лінії... – твердив на допиті М. Онишкевич, командувач групи «Сян». Української територією за концепцією ОУН-УПА були землі на схід від лінії: Влодава, Холм, Замостя, Переворсь, Березів і на південь від лінії Березів, Кросно, Горлиці. На цих землях українське підпілля створило власну цивільну адміністрацію, яка, використовуючи труднощі новоствореної народної влади, часто ставала єдиним «господарем» над цивільним населенням як українським, так і польським. Наприкінці 1944 р. було створено т.зв. округи ОУН. ...Від 1944 р. аж до своєї смерті (17.IX.1947 р.) обов'язки «крайового провідника» здійснював «Стяг» – Ярослав Старух. (Адвокат, член ОУН з моменту її створення. ...Виконував обов'язки міністра пропаганди в уряді Я. Стецька. Шеф відділу пропаганди Головного Штабу УПА. Псевдонім «Стояр». Одночасно член Генерального Секретаріату УГВР. З 1944 р. виконував обов'язки Крайового Провідника до ліквідації, тобто 17.IX.1947 р., коли його оточено відділами Корпусу Внутрішньої Безпеки у Монастирському лісі біля Любачева, і вчинив самогубство).

(...Іван Шпонтант – «Залізник» – походив з української селянської сім'ї, що раніше жила біля Ужгорода на Закарпатській Україні. Народився 1919 р., в 1937 р. закінчив учительську семінарію і декілька місяців працював у школі з українською мовою навчання в м. Аклін-Гора. Вступив до т.зв. «Січі», напіввійськової організації українських націоналістів, створеної на Закарпатській Україні у жовтні 1938 р., як зародок майбутньої української армії. З моменту захоплення південної частини Закарпатської України угорськими військами після т.зв. Віденського арбітражу (2.IX.1938 р.) Шпонтант посилав у м. Великі Капушани. Після анексії Закарпатської України хортістською Угорщиною (15.III.1939 р.) і розпаду уряду Волошина Шпонтант у квітні 1939 р. виїжджає до Братіслави, а звідти з групою українських націоналістів у супроводі представника Абверу через Відень до Ганноверу, де... повинен був перебувати у «таборі для біженців», але втік звідти у Берлін. Там, по домовленості з українськими діячами з Ужгороду, вступає до берлінської організації ОУН, яку очолював Сушко. ...Після нападу Німеччини на СРСР Шпонтант одержав документи

на ім'я Ів. Козака й у перших числах липня 1941 р. подався з групою українців з Берліна до Львова, де зв'язався з Юрієм Бандерою (брат Степана). Становище бандерівців було клопітним. Як відомо, німці розігнали уряд Я. Стецька, що існував протягом 11 днів... Зв'язаний з їх групою Шпонтант одержав наказ тимчасово законспіруватися, а згодом, відповідно до інструкції, 1.X.1941 р. вступив на службу в «Допоміжну українську поліцію». Виконував спочатку обов'язки керівника IV комісаріату у Львові. ...З 1.II.1943 р. займає пост заступника повітового коменданта української поліції у Раві Руській. ...У квітні 1944 р. у зв'язку з наближенням Радянської Армії до Львова і відступом німецьких військ на захід, поліція із Шпонтаком евакуйовується з Рави Руської. У лісі за 6 км від Рави Руської відбувся за домовленістю напад УПА на цю групу. Німецька «шутцполіцай» втекла, Шпонтант з групою у 20 озброєних поліцаїв залишився у лісі. ...Прочищені «Залізнякам» околиці Любачева стали ставкою штабу провідника Закарпатського краю «Стяга» – Ярослава Старуха. Тут сотні «Залізняка» і керівна група ОУН «Стяга» перебувала до вересня 1947 р. ...Для ліквідації «Залізняка» було зайнято дві дивізії піхоти. Оперативна підгрупа Корпусу Внутрішньої Безпеки (три батальйони і ескадрон кавалерії) протягом 107 днів провадила чистку цих районів від решток розгромлених сотень.

Оперативна група «Вісла» створена розпорядженням Державного Комітету Безпеки для ліквідації українського збройного націоналістичного підпілля на теренах Люблінського, Ряшівського та Краківського воєводства.

Для цього операцію «Вісла» виконувало п'ять дивізій (3, 6, 7, 8, 9), кожна у складі трьох піхотних полків, 12 полк, і дивізія Корпусу Внутрішньої Безпеки у складі трьох бригад, а також 5 полк саперів і Перший автомобільний полк.

Тактичні дії операції «Вісла» не могли бути – як показав досвід – проведені тільки власними силами. Їх проведено у взаємодії виділеними для цього відділами Радянської і Чехословацької армій, щоб не допустити ...«інфільтрації» з територій Радянської України і Словаччини.

В результаті операції курінь «Залізняка» втратив: убитими – 162, полоненими із зброєю – 93, без зброї – 95. Здобуто багато озброєння і зруйновано 128 бункерів. Після репатріації і переселення на території охопленій операцією «Вісла» було біля 10% українського населення. Сили розбитих сотень УПА складали біля 200 чоловік. Однак це вже

не були згуртовані, залізно здисципліновані сотні «Залізняка». ...Не-стача продуктів і майже повний розгром цивільної мережі ОУН-УПА поглибили пануюче замішання.

Але керівне ядро ОУН не виявляє охоти втечі і припинення підпільної діяльності....

...В половині серпня 1947 р. в районі Любачева відмічено посилену діяльність ОУН і УПА. Щораз частіше схоплювано зв'язкових з наказами та листівками. Це переконало командування оперпідгрупи, що тут перебуває керівний орган ОУН-УПА на Польській землі. (7.IX.47 р. розгромлено сотню «Шума» найдосвідченішого із командирів куреня «Залізняка». Це полегшило ліквідацію «Крайового проводу ОУН»)...

...Безперервні дії, що привели до ліквідації «Стяга», розпочалися 8.IX.47 р., а закінчилися 18.IX.47 р. ...Увечері 9 вересня «Стяг» зробив безрезультатну спробу вирватися з оточення. Повторив її тричі і наступної ночі. ...Лише 17 вересня в результаті інтенсивних розшуків криївку «Стяга» було оточено. ...Отвір криївки, що мав розмір 45х45 см, було замасковано ящиком із землею і посадженим пнем ялиці. Коли група оточення опинилася поблизу бункера по ній відкрито стрільбу з кулемета. Криївку було негайно оточено. Опору нема... Як виявилось, довкола бункера в радіусі 60-80 м було покладено 15 снарядів калібру 122 мм, з'єднаних провідниками з бункером. Зірвати вдалося тільки один снаряд. Решту 14 мін зліквідовано саперами. Зроблено спробу переговорів із «Стягом». Йому разом з іншими діями запропоновано вийти з криївки. «Стяг» не прийняв пропозиції. У безвихідному становищі група «Крайового проводу» закінчила свою діяльність самогубством.

Бункер «Стяга» складався з кількох викладених килимами приміщень, забезпечених продуктами і протічною водою. Між іншим у бункері знайдено: 10 друкарських машинок, склогограф, радіостанції, радіоприймачі і гроші: американські долари, фунти стерлінгів, франки, карбованці, румунські леї, угорські, чеські крони і німецькі марки. Крім того знайдено частину архіву «Проводу», пропагандистську літературу, закордонну кореспонденцію і т. п. Того ж дня ліквідовано т.зв. штаб «Цигана» на відстані біля 4 км від криївки «Стяга». Це був «Крайовий технічний осередок» ОУН у Закерзонському Краї – криптонім «Вулкан».



Ліквідація «Стяга» і керівної групи ОУН у Закерзонському Краї вирішила політичний розгром українського націоналістичного руху і поклала практично кінець злочинній діяльності УПА в Народній Польщі...

Після смерті «Стяга» і частини членів «Крайового проводу» розгромлені на 80% сотні «Залізняка» розпались. Частина учасників по фальшивих документах евакуювалася з українським населенням на Західні Землі. Кожен з них перед виїздом мусів підписати вручене «Залізником» зобов'язання:

«Я воїн УПА, зобов'язуюсь власноручним підписом, що:

1. Буду далі, хоч в інших умовах, дисциплінованим бійцем і в міру своїх сил та вміння буду працювати для добра народу і здобуття самостійної української держави.
2. Буду далі виконувати накази своїх зверхників.
3. Буду далі держати організаційної таємниці і не зраджу відомих мені таємниць.

Коли ж відступлю від цього зобов'язання, нехай мене покарає право української народної революції і впаде на мене зневага українського народу».

Багатьох членів сотень зловлено. 16 колишніх членів куреня засуджено на 5-15 років ув'язнення. З чотирьох командирів сотень тільки сотенний «Крук» зміг утекти до Західної Німеччини, звідки емігрував до Канади. «Туча» перейшов на Радянську Україну і його доля невідома. «Шум» загинув ув оточеному бункері 7.IX.47. «Калиновича» зловлено у Чехословаччині і передано Польщі, де і страчено 1949 р. Сам «Залізник» втік до Чехословаччини, де знаходився до грудня 1958 р. Заарештований і переданий польським властям, у червні 1960 р. був засуджений на кару смерті, яку замінено на досмертну в'язницю. В тюрмі описав останні дні свого куреня. (З боротьби проти збройного підпілля, під ред. М. Турлейської).

...Пишучи про політичні події 1944-1948 рр. у Польщі не можна обминути й українську проблему.

На обшарі нашої держави, в межах визначених у 1944 р. поміж Польщею та Радянським Союзом, залишився мільйон українців, що замешкував цілі села на теренах Люблінського, Ряшівського та Краків-

ського воєводства. (Бюлетень політико-виховного управління Командуючого Люблінським військовим округом від 1 березня 1948 р. подає навіть точну кількість українців, що жила на терені Польщі, а саме: 1.061.920. Ця чисельність мабуть охоплює також лемків і бойків, частина з яких не признавалася до української національності. Усі інші джерела вказують значно менші дані. Колишній представник уряду у справах репатріації – Вольські, що відповідав зв'язь тогочасний репатріаційний рух, твердить, що по закінченню війни на польських теренах залишилося 700 тис. українців, а до початку 1947 р. виїхало до СРСР з них понад 400 тис....)

Щоб змалювати народні утиски у східних районах польської держави, досить навести кілька прикладів. У 1921 р. на Волині та Поліссі було 656 українських шкіл, в 1926 р. не було вже там жодної школи. В той же час у 1925 р. виконували службу на «кресах» 19.000 солдатів Корпусу Охорони Прикордоння та 7.000 поліцаїв. До 1939 р. ці кількості зросли утричі. Переслідування не зламали українського народу, його бажання боротьби, не придушили його національних устремлень. Польща стає країною масових політичних процесів над борцями проти народного гніту... В 1926 р. у Польщі їх відбулося 514; 3 903 звинувачених засуджено разом на 7 369 років тюрми. Дві третини з цього числа становили українці та білоруси – члени Комуністичної Партії Західної України, Комуністичної партії Західної Білорусі та напівлегальних суспільно-освітніх товариств виразно прогресивного скерування («Просвіта», «Громада» тощо).

...Перший загін Української Повстанської Армії виник ще в жовтні 1942 р. на Поліссі. Його організатором і командиром був військовий референт Крайового керівництва ОУН на «Північно-Західних землях» (так називали обшари Полісся та Волині українські націоналісти) син місцевого попа Сергій Качинський, псевдонім «Остап». За тим підрозділом виникає теж восени 1942 р. під керівництвом видатного діяча ОУН Перегінняка (псевдо «Довбешко», «Коробко») сотня УПА на Волині. У 1943 р. настає властива організація цілої мережі УПА...

Удари Радянської Армії у 1943-44 рр. призвели до визволення цілої України разом з приєднаними до неї у 1939 р. теренами Західної України. У зв'язку з тим настає в той період активізація діяльності УПА і кількісний зріст її банд. За Мірчуком на початку 1944 р. сили УПА нараховували вже 50 куренів (відповідних батальйону), що складали-

ся з місцевих українських націоналістів та 15 куренів, що склалися з дружніх народів...

За УПА терен Закерзонського Краю мав такі межі: від півночі район Біла Підляська, на заході – через Козли, Городище, Парчів, Острів, Райовець, Раколупи, Рожанець, Теплиці Линів, Березів, Риманів, Ясло, Грибів до Мушини; на півдні вздовж польсько-чехословацького кордону; на сході – вздовж польсько-радянського кордону...

На обширі воеводств: Люблінського, Ряшівського, Краківського діяло 17 сотень УПА... Підрозділи УПА постійно обмінювали стару зброю на здобуту новішу, більш сучасну. У зв'язку з цим сотні УПА досягли великої вогневої сили. ...Загалом, за даними 1946 р., сили УПА на терені Закерзонського краю нараховували коло 6.000 озброєних людей. На випадок нагальної мобілізації командування УПА могло розраховувати на багато вищу чисельність підрозділів. ...До складу підрозділів УПА входили в основному селяни. Сфанатизовані, піддавалися часто найбільш демагогічним та зовсім фантастичним теоріям своїх командирів, ..., становили здисципліновану, готову на все силу.

Частини УПА в Польщі протидіяли виїздові українців до Радянського Союзу, організовуючи засідки на підрозділи Війська Польського, що охороняли переселення українців, розбиваючи відділення міліції, спалюючи села, зриваючи в повітря залізничні станції, мости, знищуючи ліси тощо. У повітах своєї діяльності УПА дезорганізовувала нормальний хід життя. Так, наприклад, адміністрація Ряшівського воеводства у 1945 р. переважно не діяла; волосні управи діяли тільки у двох громадах, а в деяких селах владу створювано по чотири рази, і кожен раз її ліквідовували сотні УПА...

...Виявилося, що після репатріаційної акції не всі українці виїхали до СРСР. Два елементи цього рішення (рішення польського уряду про рішучу боротьбу з УПА та переселення українців з їх земель на північні та західні землі Польщі) – ліквідація банд і переселення населення – були необхідними і взаємно доповнюючими розв'язками проблеми. Без переселення українського населення не можна було б ліквідувати банд... Наприкінці 1946 р. після закінчення репатріації українського населення до Радянського Союзу чисельність українців у Польщі, що ухилялися від виїзду оцінювано приблизно на 20 тис. Після смерті генерала Свірчевського, коли виявилося, що проблема українських банд ще не розв'язана, намагалися наново оцінити чисельність українського населення. Адміністративні органи дійшли

тоді висновку, що наймовірніше у Польщі його ще є біля 80 тис. Але й та чисельність виявилася заниженою, бо в процесі переселенської акції підрозділи Оперативної Групи «Вісла» переселили на північно-західні терени Польщі 140 тисяч українців, а значний відсоток їх залишився на старих теренах (утеча в ліси, рекламації різних інструкцій та установ тощо).

...Командувачем Оперативної Групи «Вісла» було призначено заступника начальника Генерального Штабу Війська Польського бригадного генерала Стефана Мосора, його заступником до справ безпеки – полковника Грегора Корчинського, другим заступником до справ Корпусу Внутрішньої Безпеки – полковника Юліуша Гібнера, заступником у політичних справах – полковника Болеслава Сідзінського, начальником штабу – полковника Яна Чилінського, квартирмейстером полковника Лейтля...

...Операція «Вісла» та зв'язане з нею переселення українського населення на північно-західні терени Польщі зустріла сильну протидію з боку керівництва ОУН та підпорядкованих їй сил УПА.

Крайовий провідник ОУ у Польщі Ярослав Старух («Стяг») у квітні 1947 р. видав спеціальну інструкцію про поведінку українського населення та УПА у новій ситуації. ...У згаданій інструкції читаємо:

«...У такій ситуації мусимо вжити всіх засобів, які тільки будуть можливі за таких умов, щоб населення залишилося якнайбільше.

З цією метою маневрувати, повертатися навіть здалеку. Розвіяти страх, що будуть переслідувати тих, хто залишиться, що тим, хто залишиться, буде набагато краще, ніж тим, що виїдуть. Листівки, що погрожують репресіями, тим, що залишаються, трактувати як ворожу пропаганду. Обмірковуючи питання, чи є можливим ставити опір і протидіяти владі, переконувати, що є це можливе, бо є такі, що за всяку ціну залишаться на цій території, де ніхто не в силі нічого зробити і вони перебудуть. Найважливіше за цієї тактики є своєчасне і розумне укриття усього майна.

Виселені села треба спалювати, при чому керуватися такою тактикою: спалювати в першу чергу села, найбільш небезпечні від ворога, тобто при шосе і т. п. Частину сіл треба спалити швидко, щоб ворог не мав охоти виселяти з них населення. Все одразу не палити, щоб населення мало куди повернутися. Ми повинні переконати населення, що воно

матиме куди повернутися. Решту палити кожен раз, щоб не переселено туди пепееровських банд.

...Усі організаційні та військові одиниці зобов'язані негайно поповнити свої запаси максимальною кількістю провізії: сухарі, борошно, кільканадцять випіків хліба на перший найгарячіший час тощо. М'яса повинно бути тепер досить, бо нема з чим рахуватися, а робити запаси у великій кількості. Крім безпосередніх засобів харчування поповнити також до максимальних розмірів такі продукти як: сіль, мило, гас, сірники, полотно, сукно, шкура і всі інші необхідні для партизанського життя і праці продукти, незалежні від населення»...

...Склад банд, не дивлячись на значні втрати, не зменшився; настало влиття до них озброєних членів цивільної мережі, господарчих підрозділів, жандармерії (СБ) тощо. Після місяця дій підрозділів Оперативної Групи «Вісла» політична організація ОУН фактично перестала існувати, але чисельний склад банд у куренях «Рена» і «Байди» – не дивлячись на серйозні втрати – становив далі біля 840 людей.

Об'єднання банд УПА у більші групи мало і добрий бік, – уможливило військовим підрозділам ведення результативніших операцій. І уповці знову почали розбивати свої групи на менші і пробиватися на південь у напрямі Карпат. Підрозділи Оперативної групи «Вісла» закривали роздрібленим загонам шлях і примушували їх пробиватися через оточення. наприклад, сотня «Громенка» повинна була пробиватися 7 разів, а сотня «Бурлака» 8 разів. Така тактика викликала серйозні втрати в лавах УПА.

В результаті місячних дій було ліквідовано біля 900 бандитів. Група у 200 бандитів перейшла чехословацький кордон, а група у 100 – перейшла кордон Радянського Союзу. Так було ліквідовано найчисленніші та найактивніші банди УПА на 3/4, рештки – пробілися за кордон. На терені повітів: Перемишль, Ліско, Санок, залишилися ще недобитки цих банд та патрулі СБ, що разом складало біля 100 людей...

Підрозділи Війська Польського і КВБ провели 357 акцій проти банд УПА, в результаті яких: ліквідовано (вбито, спіймано) 1509 бандитів, що становить біля 75 проц. чисельності банд у квітні 1947 р.; послано до таборів 2 781 активного українського фашиста; здобуто: 11 ст. кулеметів, 103 руч. кулеметів, 6 мінометів, 3 бронебійні рушниці, 171 автомат, 128 пістолетів, 701 карабін, 303 гранати, 212 мінометних снарядів, 49781 набоїв для карабінів, 531 протитанкову міну, 2 радіостан-

ції, 2 телефонні станції, 20 друкарських машинок, 30 продовольчих складів, 8 санітарних складів. Крім того знищено 1178 бункерів...

Ситуацію у середній та південній частині Ряшівського воєводства було в принципі опановано, але в північній його частині і південній частині Люблінського воєводства у серпні 1947 р. знову зростає діяльність банд УПА. ...штаб округу розробив детальний план завершальної фази ліквідації останніх пунктів опору УПА...

За цей же місяць (серпень) здобуто 2 міномети, 20 кулеметів, 54 автоматів, 12 напівавтоматичних карабінів, 20.000 штук набоїв, 1100 мін, 3500 артилерійських снарядів, 1 радіостанцію та інше...

Діяльність УПА по акції «Вісла» та акціях Внутрішніх Військ поступово загасла. Командування УПА ще в липні 1947 р. постановило частину «стрільців і працівників мережі перевести до УРСР», а частину на Західні Землі, де відповідно до вказівок повинні «поселитися в центрах політичного та господарчого життя, злегалізуватися, знайти працю, увійти до середовища так, щоб нічим не привертати до себе уваги»...

Недобитки уповців прорвалися з Польщі на територію Чехословаччини маючи надію, що звідти вдасться їм пробитися до американської зони окупації Німеччини або Австрії. Насправді це вдалося небагатьом. Рештки сотень «Бурлака», «Громенка», «Бородача», що піднялися на цей ризикований рейд, було розгромлено чехословацькими солдатами, самого «Бурлака» разом з декількома іншими провідниками було спіймано.

Частина банд, під тиском підрозділів Війська Польського та КВБ прорвалися до Угорщини, де її було зліквідовано. Тільки дві проріджені сотні «Прірви» та «Ясена» прорвалися на північ Польщі в район Мазурських озер. Там їх остаточно розгромили і зліквідували наприкінці 1947 р. підрозділи КВБ.

Частина цивільного керівництва ОУН і командування УПА прорвалася через Чехословаччину до Федеративної Республіки Німеччина, частина законспірувалася на північно-західних теренах Польщі.

2 березня 1948 р. на вулиці Вроцлава було заарештовано Мирослава Онишкевича – «Ореста», керівника групи УПА «Сян». Цей факт прискорив остаточну ліквідацію цивільної мережі і бойових загонів фашистів на теренах Польщі.

На теренах Радянського Союзу, а зокрема на Західній Україні, УПА оперувала ще до 1950 р. 31 січня було вбито начальника штабу УПА Олександра Гасина – «Лицар», в лютому 1949 р. загинув провідник ОУН на північно-західних українських теренах Петро Козак – «Смок»; 14 квітня 1949 р. загинув член керівництва ОУН, командувач УПА «Захід» Василь Сидір – «Шелест». Нарешті 5 березня 1950 р. солдатами радянських внутрішніх військ було оточено в конспіративній квартирі в селі Білогорща біля Львова Головнокомандувача УПА, що був одночасно керівником Генерального Секретаріату Української Головної Визвольної Ради (УГВР) генерала Романа Шухевича – «Лозовський», «Тур» «Чупринка»...

Не дивлячись на продовження діяльності УПА на теренах України (пост Головнокомандувача і керівника Генерального Секретаріату ОУН по смерті Шухевича зайняв полковник Василь Коваль), 1950 рік слід вважати по-суті фіналом УПА... (Іг. Блюм, «З історії Польського війська в 1944-49 рр.». Нариси та документи. Варшава, 1968).

І. Блюм робить спробу розглянути втрати Народної Польщі у боротьбі з власним та українським підпіллям.

Загальні втрати людських життів з боку підпілля автор оцінює у 7.392 особи. Втрати за 1944-50 рр., як пише І. Блюм, «борців за Народну Польщу» перевищують, мабуть, 17 тис. осіб, з чого на вбивства з політичних мотивів припадає понад 10 тис. осіб. Загальну кількість політичних убивств у Польщі за 1944-1950 рр. можна розподілити (за І. Блюмом) так: частини Радянської Армії, що стояли тоді в Польщі (за неповними даними) – 1 тис. осіб, – Армія Польська і Корпус Внутрішньої Безпеки – понад 2.700 осіб, – Народна міліція, працівники периферійних органів безпеки, партійні діячі тощо – понад 6.300 осіб.

Найбільші втрати в людях (не кажучи вже про втрати майна від пожеж сіл) спостерігаються у т.зв. південно-східних районах Польщі, тобто там, де існувало українське підпілля. В цих районах і чіткіше виражений політичний характер боротьби. Ці райони становили невелику частку як у території, так і населенні Польщі, а дали майже 60 проц. усіх втрат у людях за 1944–50 рр. Коли оцінити втрати в людях серед збройних сил Польщі, то понад 80 проц. з них заподіяно УПА, хоч її частка у загальній чисельності польського та українського підпілля у Польщі не перевищує і 5 проц. З цього стає зрозумілою увага сучасних польських авторів до історії українського націоналістичного підпілля.

**УНІВЕРСАЛ**  
**Української Головної Визвольної Ради**

Український Народе!

Революційним зривом, зброєю своїх найкращих синів Ти здвигнув у 1917–1918 рр. на руїнах тогочасних імперіалізмів, що Тебе віками поневолювали, Храм Волі – Українську Державу.

Грізні вітри розвівали Тобі переможні прапори над усіма землями України. Рев Славути-Дніпра, прибій чорноморських хвиль, шелест степової тирси і таємний шум карпатських та поліських лісів зливалися в одну симфонію і співали радісну пісню Перемоги, Волі. Віковічні Твої вороги зруйнували святий Храм, та Ти, Український Народе, зберіг його в своїй душі як священну ідею предків.

Протягом двох десятиліть Ти мужньо, відстоював її своєю боротьбою. За волю Української Землі, за власну незалежну державу Ти приніс мільйонів жертви.

І знову п'ятий рік шаліє воєнна хуртовина і лавою прокочується через українські землі. Здрігається Українська Земля під полчищами ворожих військ. Не за Твоє визволення, Український Народе, ведуть вони цю криваву і жорстоку різанину, вони несуть тобі тільки руїну, поневолення і смерть. Але Ти не піддався, а почав криваву боротьбу з усіма окупантами України. На сторожі своєї волі Ти поставив – від карпатських верхів по Дон і Кавказ – збройні кадри своїх синів – Українську Повстанську Армію.

Український Народе!

Гряде доба Національних Визвольних Револуцій. Поневолені народи Сходу і Заходу в своїй безперервній революційній боротьбі ждуть хвилини, щоб на руїнах ворожих імперіалізмів побудувати нове вільне життя.

Український народ входить у вирішальну стадію своєї визвольної боротьби. Наближається момент, на який ждали століттями українські покоління, момент, в якому вирішується наша доля.

Сучасне українське покоління може бути горде, що саме йому доведеться в героїчній боротьбі завершити будову української держави і здійснити предківський заповіт.



Велетенське завдання української держави вимагає ще більшого завзяття, ще більшої відданості справі, а перш за все об'єднання всіх самостійних революційних сил під одним політичним про- водом.

Щоб об'єднати всі національно-визвольні сили українського народу, щоб з одного центру керувати нашою визвольною боротьбою, щоб перед зовнішнім світом репрезентувати волю українського народу, та щоб протиставитись спробам ворогів української держави розбивати єдиний самостійний український фронт, – створюється Українська Головна Визвольна Рада, яка від сьогодні бере на себе керівництво ви- звольною боротьбою українського народу.

В Українській Головній Визвольній Раді зібрані представники всіх активно діючих революційно-визвольних сил сучасної України та пе- редові одиниці з українських політичних середовищ, що в сучасний момент визнали за єдино правильну цілком незалежну платформу визвольної боротьби українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу, та будуть проводити її в життя.

До Української Головної Визвольної Ради можуть входити всі справді самостійні і незалежні сили України, не зважаючи на їх світоглядове та політично-групове визначення, ті, котрі готові боротися за Суве- ренну Українську Державу.

Українська Головна Визвольна Рада є найвищим керівним органом українського народу на час революційної боротьби, аж до створення уряду Української Самостійної Соборної Держави.

Ми, Українська Головна Визвольна Рада, присягаємо тобі, Україн- ський Народе:

Наша мета – Українська Самостійна Соборна Державна на українських етнографічних землях.

Наш шлях – революційно-визвольна боротьба проти всіх займанців і гнобителів українського народу.

Будемо боротись за те, щоб Ти, Український Народе, був володарем на своїй землі.

Будемо боротись за те, щоб усьому українському народові забезпе- чити участь у визначенні майбутнього державного устрою УССД та

її Конституції. Будемо боротись за справедливий соціальний лад без гніту і визиску.

На вівтарі цієї будови кладемо свою працю і своє життя.

Віriamo в твої здорові сили, Український Народе, вони служать запо-  
рукою нашої перемоги.

Вітаємо боротьбу інших поневолених народів за своє визволення. З ними, зокрема з нашими сусідами, бажаємо жити в добросусідських взаєминах та співпрацювати у спільній боротьбі при умові пошанування ними визвольної боротьби українського народу.

Всі національні меншини, що живуть на українських землях, закликаємо включатися в українську визвольну боротьбу. Їм забезпечуємо повні громадянські права в українській державі.

Український Народе!

Ми свідомі того, що грядуща боротьба буде вимагати від Тебе ще більшого завзяття й героїзму, а перш за все непохитної віри в свою ПРАВДУ.

Віriamo, що не посоромимо землі своєї!

Віriamo, що будем гідним спадкоємцем княжих дружинників і козацької слави!

Героїчна ж боротьба твоїх предків за Українську Державу – це для тебе наказ!

Тому кличемо тебе:

Єднайся у своїй боротьбі, кріпись у своїй вірі!

Слава Україні!

*Українська Головна Визвольна Рада  
Постій, червень 1944 року*

### **Платформа Української Головної Визвольної Ради**

(Одну сторінку Конспекту, де був текст першого розділу «Платформи УГВР», загублено, а дальший текст був таким:)

...над мирним українським населенням, зорганізуватися із представників усіх українських земель та українських політичних середовищ

всеукраїнський провідний центр під назвою: Українська Головна Визвольна Рада.

### II

#### *Цілі й завдання УГВР*

1. Об'єднати і координувати дії всіх самостійницько-визвольних сил українського народу на всіх землях України та поза ними для національної боротьби проти всіх ворогів українського народу, зокрема проти московсько-більшовицького і німецько-гітлерівського імперіалізмів, за створення Української Самостійної Соборної Держави (УССД).
2. Визначити ідейно-програмові напрямки визвольної боротьби українського народу.
3. Керувати всією національно-визвольною боротьбою українського народу аж до здобуття державної незалежності влади в Україні.
4. Репрезентувати, як Верховний всеукраїнський центр сучасну політичну боротьбу українського народу в краю і закордоном.
5. Покликати до життя перший український державний уряд та скликати перше українське всенародне представництво.

### III

#### *Основні ідейно-програмові принципи*

Збереження життя нації, національної єдності і культури – це перша й найвища ціль всякого здорового національного організму. Національна суверенна держава є головною запорукою збереження життя і нормального розвитку нації та добробуту її громадян. Тому українська нація в цей час повинна віддати всі свої сили на добуття й закріплення власної держави.

Всі політично-активні чинники повинні сконсолідуватися в боротьбі за Самостійну Українську Державу, усунувши всякі суперечливі питання соціально-політичного порядку, які без здобуття власної держави не мають під собою реального ґрунту. Боротьба за національну самостійну державу може бути успішною тільки при умові, що вона буде проводитися незалежно від політичних впливів сторонніх сил.

На тій підставі УГВР визнає такі принципи своєї діяльності:

1) УГВР прагне до відбудови Української Самостійної Соборної Держави на всіх землях українського народу засобами революційної боротьби проти всіх ворогів державної самостійності українського народу, зокрема проти більшовицьких і німецьких окупантів та співпраці з усіма прихильниками такої самостійності.

2) УГВР твориться на принципі повної політичної незалежності своїх прагнень від впливів сторонніх сил і чинників.

3) УГВР об'єднує всі провідні політичні елементи, незалежно від їх ідейного світогляду та політично-групової приналежності, що стоять на ґрунті політичної незалежності української держави та політичної незалежності українських визвольних прагнень.

4) УГВР приймає для об'єднання національно-визвольних українських сил у боротьбі за УССД таку політично-соціальну платформу:

а) забезпечення народно-демократичного способу визначення політичного устрою в Українській Державі шляхом загального народного представництва;

б) забезпечення свободи думки, світогляду й віри;

в) забезпечення розвитку української національної культури;

г) забезпечення справедливого соціального ладу в Українській Державі без класового визиску і гноблення;

ґ) забезпечення справжньої законності в Українській Державі й рівності всіх громадян перед законом;

д) забезпечення всіх громадянських прав усім національним меншостям в Україні;

е) забезпечення права рівних спроможностей на освіту для всіх громадян;

є) забезпечення права рівних спроможностей на (...) для всіх громадян вільної ініціативи, регульованої вимогами і потребами цілості нації;

ж) забезпечення вільної форми трудового землекористування з визначенням мінімальних і максимальних розмірів для індивідуального землекористування;

з) усупільнення основних природних багатств країни: землі, лісу, вод і підземних скарбів з передачею рільних земель у постійне користування трудовим хліборобським господарствам;

и) удержавлення важкої індустрії і важкого транспорту, передача кооперативним об'єднанням легкої і харчової індустрії, право широкого вільного кооперування дрібних продуцентів;

і) забезпечення вільної торгівлі в унормованих законодавством межах;

ї) забезпечення вільного розвитку ремесла та права на творення індивідуальних ремісничих верстатів і підприємств;

й) забезпечення права на вільну працю для фізичних та розумових працівників і забезпечення охорони інтересів робітників соціальним законодавством.

5. УГВР провадитиме свою боротьбу за УССД в союзі з усіма поневоленими народами Європи й Азії, які борються за своє визволення і визнають право України на політичну незалежність.

6. УГВР змагає до порозуміння і прагне мирного співжиття з усіма сусідами України на принципі взаємного визнання права на власні держави на етнографічних землях кожного народу...

\* \* \*

**3 Протоколу допиту Мирослава Онишкевича (син Григора), здійсненого слідчим офіцером Міністерства державної безпеки 14.IV.1949 р.**

**Запитання:** Прошу пояснити, на скільки відтинків поділялася група «Сян» УПА-Захід, подавши криптоніми відтинків, військові чини та функції командування відтинків.

**Відповідь:** Група «Сян», що відповідала Закерзонському Краєві, поділялася на три т.зв. відтинки. Відтинок I ОУН. Командиром цього відтинку був «Рен» (псевдо) у чині сотника УПА, що відповідає чинові капітана у Польському Війську. При ньому були: 1) «Байда» – хорунжий, – відповідає у ПВ підпоручникові – ад'ютант «Рена». 2) «Кайданець» – поручик, кресляр. 3) «Ростислав» або «Мстислав» – старший булавний (у ПВ – ст. сержант) – писар «Рена». Відтинок II ОУН – криптонім «Бастіон». Командиром цього відтинку був «Залізник», «Ду-

бровник» – сотник. До складу його почоту входили: 1) «Ярий» – писар, чину не пам'ятаю. 2) «Камінь» – політико-виховний заступник, чину не пам'ятаю. 2) «Сокіл» – ст. булавний – політико-вихівник на відтинку «Бастіон». Відтинку III ОУН, криптонім «Данилів». Командиром цього відтинку був «Ворон», «Беркут», ст. булавний. До складу його почоту входили: 1) «Громовий», хорунжий, начальник штабу. 2) «Тятива» без чину, писар «Беркута» (В одному з листів до «Шелеста» я пропонував присвоїти йому чин хорунжого, але моя пропозиція не була затверджена до останнього часу).

**Запитання:** Прошу вказати, які сотні входили до окремих відтинків, військові чини командирів, функції в почотах сотні, а також криптоніми сотні.

**Відповідь:** На відтинку «Лемко» були такі сотні: 1) «Бурлака» – хорунжий, бунчучним був «Біс», ст. булавний – загинув. Політико-вихівником був «Клим» – булавний. До складу його сотні входили три чоти. Інших командирів чот у сотні «Бурлака» не знаю. 2) Сотня «Ластівки» – ст. булавний. Складу почоту не знаю. До сотні «Ластівки» входило три чоти, командирами були – «Волиняк», чину не пам'ятаю, «Зимний» або «Залізний», чину не пам'ятаю. Псевдоніму третього чотаря не пам'ятаю. 3) Сотня «Громенка» – військовий чин – поручик. З його почоту пам'ятаю тільки політико-вихівника «Лагідного». Чину його не пам'ятаю. До його сотні входило три чоти, псевдонімів командирів цих чот не пам'ятаю. 4) Сотня «Крилана» – хорунжого. Почоту його не знаю. До складу його сотні входило три чоти. Псевдонімів командирів чот не знаю. 5) Сотня хорунжого «Бір». Почоту його не знаю. Знаю, що до складу сотні входило три чоти. Псевдо командирів чот не пам'ятаю. 6) Сотня «Бородача», чину його не пам'ятаю. Людей з його почоту не знаю. Псевдонімів і чинів чотарів з тої сотні не пам'ятаю. 7) Сотня «Гриня» – хорунжий. Почоту його, як і командирів чот не знаю. 8) Сотня «Стаха». Чину його не пам'ятаю. Почоту його, як і командирів чот не знаю. Усі сотні на відтинку «Лемко» мали один криптонім «Ударник», скорочено «У», з тим, що кожна окрема сотня мала чергову номерацію: «У 1» і т. д. «У 8». Зараз не пам'ятаю нумерації окремих сотень, знаю тільки, що сотня «Стаха» мала криптонім «У 8». На відтинку «Бастіон» були такі сотні: 1) Сотня «Калиновича», чину його не пам'ятаю. З почоту тої сотні пам'ятаю санітара псевдо «Мономах». Криптонімом тої сотні було «Месники» – «М-1». До складу сотні входило три чоти. Псевдо командирів тих чот не пам'ятаю. 2) Сотня «Шума» – хорунжий. Криптонім тої сотні «М-2». До складу

сотні почоту входили: бунчучний «Орлик», чину не пам'ятаю. Інших псевдо не пам'ятаю. Командирами хот були: «Гонта» – чину не пам'ятаю, «Листок», «Сурма» – чину їх не пам'ятаю. 3) Сотня «Тучі» – чину його не пам'ятаю, криптонім її «М-3». Псевдоніми людей з почоту «Тучі» знає бунчучний «Лис», чину не знаю та інших псевдонімів не пам'ятаю. З командирів хот знаю «Бея» – ст. булавний, інших не знаю. 4) Сотня «Крука», чину його не пам'ятаю. Криптонім тої сотні «М-4». Людей з почоту і хот не знаю. 5) Сотня «Бриля» – чину його не знаю. Людей з почоту і хот тої сотні не знаю. Сотня прийшла восени 1946 р. із Львівщини, щоб перезимувати у Закерзонському Краї. На відтинку «Данилів» були такі сотні: 1) Сотня «Яра», чину його не пам'ятаю. Криптонім тої сотні «Вовки» (В-1). З почоту «Яра» я знав політико-вихівника, псевдо «Тучаба», чину його не знаю. У тій сотні було тільки дві чоти, командирів хот не пам'ятаю. 2) Сотня «Данила», ст. булавний. Хот у тій сотні не було. Криптонім тої сотні «В-3». Людей з почоту тої сотні не пам'ятаю. 3) Сотня «Дуди», чину його не пам'ятаю. Криптонім тої сотні – «В-2». Хот у тій сотні не було. Бунчучним у тій сотні був «Гонта», чину його не пам'ятаю. 4) Сотня «Чауса» – хорунжий. Заступником «Чауса» був «Шепель», чину не знаю. Інших псевдонімів не пам'ятаю. У цій сотні хот не було. Криптоніму ця сотня не мала, бо була «Вороним» тимчасово відряджена до Закерзонського Краю. Чоти в окремих сотнях криптонімів не мали. Криптоніми вживано тільки для сотень і відтинків. Отже і сотні в групі УПА «Сян» мали криптоніми числові, призначені «Шелестом». Я вживав цифр від 92 до 100. Оскільки у тих цифрах не вміщувалися усі сотні, я вживав позначки а, б, і т. д. для окремих сотень.

**Запитання:** Які військові чини були в УПА, з якої армії були запозичені і ким були затверджені?

**Відповідь:** Військові чини УПА було затверджено в період окупації, під час її створення, ГВШ. На яку армію орієнтувалося, затверджуючи чини для УПА – того не знаю. Мені відомі такі військові чини в УПА: Старший стрілець, Вістун, Старший вістун, Булавний, Старший булавний, Хорунжий, Поручник, Сотник, Майор, Підполковник, Полковник, Генерал (чину генерала в УПА не знаю). Дисдикції під-офіцерів в УПА не знаю, бо в жодному наказі про це не говорилося.

**Запитання:** Хто в сотнях і відтинках вносив проекти про присвоєння чинів, через кого і кому?

**Відповідь:** Кожен командир сотні у спеціальному рапорті посилав список пропозицій на відзначення членів УПА. Цей рапорт посилався до «КВ» (Командування відтинка). Керівник відтинка УПА посилав загальний рапорт пропозицій з усього відтинку з додатком своїх пропозицій щодо пропозицій командирів сотень. Чини до старшого вістуна затверджував я сам, а відтинку проекти відзначень від булавного і вище я посилав до «Шелеста» – командувача УПА-Захід, який затверджував запропонований мною чин або змінював його. До «Шелеста» я посилав тільки два рапорти з авансовими пропозиціями. ...Керівники відтинків, а також командири сотень не були уповноважені авансувати членів УПА. Тільки у 1946 р. я дозволив командирові підофіцерської школи УПА під Перемишлем «Зенкові» присвоїти чини до ст. вістуна включно членам УПА, тобто ті чини, які затверджував я. Проекти авансових пропозицій з теренів посилали тільки на мій розгляд.

**Запитання:** Які чини мав право затверджувати керівник КВШ УПА?

**Відповідь:** Докладно я цього не знаю, але як орієнтуюся, КВШ УПА міг авансувати до сотника. Цього висновку доходжу на тій підставі, що КВШ УПА-Захід, криптонім «Замок», у призначувальному наказі, який я послав на затвердження, сотниками затверджено «Рена», «Залізняка» і «Дубровика», а також і мені цим наказом було присвоєно чин сотника.

**Запитання:** На яких арміях базувалося керівництво УПА при призначенні чинів, хто давав проект їх затвердження, хто був компетентний затверджувати і хто затверджував?

**Відповідь:** Взагалі УПА визнавало військові чини підофіцерів і офіцерів Української Галицької Армії – УГА з 1918 р., в той же час з інших армій, як «Дивізія СС-Галичина», Вермахт та ін. офіцерські чини могли бути знижені. Затвердження чинів з чужих армій вище старшого вістуна повинно було пройти наказом КВШ.

**Запитання:** Які в УПА були відзнаки, хто компетентний був давати їх і на чію пропозицію?

**Відповідь:** В УПА були такі відзнаки за заслуги: Золотий Хрест заслуги I ступеня і II ступеня; Срібний Хрест заслуги I ступеня і II ступеня; Бронзовий Хрест заслуги I ступеня і II ступеня. За бойові заслуги нагороджувалося тими ж хрестами із зазначенням у наказі: «За бойові заслуги». Який вигляд мали ті хрести, того я не знаю, бо хрестів тих не було, нагороджувалося ними тільки наказом. Золотими та сріб-



ними хрестами нагороджував ГВШ на подання ВО і КВШ, в той час як бронзовими – нагороджував ГВШ на подання керівників ВО. Крім того, були ще відзнаки та подяки. Відзначення членів УПА проходило наказом КВШ на подання керівників ВО, подяки оголошував керівник ВО на подання командирів відтинків. Нижчі ланки УПА не були уповноважені оголошувати подяки. Подяки в відзначення членів УПА проходили наказом.

**Запитання:** Які зірки давали за поранення в УПА і яку армію керівництво брало за зразок?

**Відповідь:** За поранення в УПА прийнято було золоті та срібні зірки, якщо член УПА був поранений 5 разів, мав право носити срібну зірку. Якщо був поранений 6 разів і більше, мав право носити золоті зірки: 6 разів поранений – одну золоту зірку і т. д. Зірки за поранення призначав керівник ВО, оскільки це було його компетенцією. Яку армію керівництво УПА взяло за зразок, призначаючи членами УПА зірки за поранення, не знаю.

**Запитання:** Прошу описати внутрішню структуру УПА, її розвиток, ким була створена, які евіденційні та службові книги вела сотня УПА, форма рапортів; коли і до кого посилалися вони з сотні і вище?

**Відповідь:** На чолі УПА стояв головний командувач УПА – «Чупринка», творячи т.зв. ГВШ УПА, який ділився на КВШ, які в свою чергу складалися з ВО (Військових округів). ВО складалися з відтинків, на чолі яких стояли командири відтинків, творячи т.зв. КВ (Команду Відтинку). У відтинку було декілька сотень, залежно від терену. Команда відтинка безпосередньо підлягала наказам керівника ВО, у цьому випадку моїм. ВО безпосередньо підлягав КВШ. Організаційно УПА була пов'язана з ОУН від найнижчих до найвищих шаблів. Почот сотні УПА складався з командира сотні, його заступника, який одночасно був чотарем і чоти, бунчучного – шефа компанії, інтенданта, політвихівника, санітара, керівника жандармерії і зв'язкових. КВ (Команда відтинку) складалася з командира відтинку, його заступника, вишкольного офіцера, канцеляристів. Штаб ВО повинен був складатися з командира, заступника, вишкольного офіцера, але того у мене не було. Евіденційні книги у сотнях, КВ та ВО у групі УПА «Сян» не велися, замість того обов'язком бунчучного у сотні було вести «течку» звітів, течку наказів, касову книгу і недавно запроваджену продуктово-товарну книгу, у якій провадилася евіденція різноманітних товарів, будь-яким чином здобутих сотнею. Команда відтинку провадила

течку наказів, течку звітів вхідних та вихідних. Кожна сотня УПА в групі «Сян» повинна була щомісяця посилати керівництву відтинка рапорт про свою діяльність. До цього звіту входило: оперативний звіт, у якому описувалося всю діяльність сотні, інформаційний звіт, у якому повідомлялося про рух та сили ворога, у даному випадку Війська Польського (ВП), підрозділів державної безпеки та народної міліції; звіт про стан бойового вишколення, а крім того звіт по лінії політико-виховній. Наприкінці подавалися пропозиції та побажання даної сотні. Місячний звіт-рапорт сотні складався з 7 пунктів, які я подав по черзі, але становив одне ціле. Посилалися вони зв'язковими командирів відтинка. Керівництво відтинка УПА складало загальний рапорт про діяльність усіх сотень, який щомісяця посилало мені за посередництвом зв'язку ОУН. Після ознайомлення з місячними звітами відтинків я посилав їх крайовому провідникові ОУН «Стягові». З відтинку «Лемко» від «Рена» звіти проходили в семи примірниках до «Стяга», а «Стяг» прислав мені один примірник, який після прочитання я йому повертав. З відтинку «Бастіон» від «Залізняка» і «Данилів» від «Беркута» місячні звіти надходили безпосередньо до мене, але писалися власноруч в одному примірникові, які по прочитанню я посилав «Стягові». У «Стяга» ці рапорти переписувалися на машинці, а тоді «Стяг» їх одсилав до «Шелеста», бо саме так я домовився зі «Стягом». Місячних рапортів я не опрацьовував, вони йшли такими, якими приходили з відтинків. Кожна сотня повинна була мати свій архів, де зберігала місячні звіти, накази і книги, які я вже називав у протоколі. Також і командування відтинка повинно було мати архів, де зберігалися місячні звіти окремих сотень, накази, звіти тощо. Я не мав жодного архіву, місячні звіти з відтинків, накази та інші документи перебували в архіві «Стяга».

**Запитання:** Прошу подати розвиток та історію УПА, особливо зважаючи на роль та завдання УПА на землях Польщі.

**Відповідь:** УПА створила ОУН 1943 р. Як докладніше виглядали справи організації УПА у 1943 р., того не знаю. Знаю, що перший загін УПА виник на Волині на початку 1943 р. крім іншого вони почали винищувати польське населення на Волині. На початку 1943 р. я за дорученням військового референта на території Галичини «Андрієнка» зайняв пост організаційно-мобілізаційного референта. Моїм завданням було спочатку організувати організаційно-мобілізаційні реферати у повітах та округах Львівського воєводства. Влітку 1943 р. «Андрієнко» доручив мені організувати у Львівському воєводстві військові загони

т.зв. Української Народної Самооборони (УНС). Ці загони повинні був школити я, а згодом за дорученням і проханням окружного провідника ОУН – «Правура» я використав їх у боротьбі з польськими та радянськими партизанами, а частково і проти польського населення. З ранньої весни 1944 р. загони УНС під моїм керівництвом у Грубешівському та Рава-Руському повітах вступили у боротьбу з польськими партизанами, що нападали на українське населення, одночасно знищуючи і польські села разом з частиною їх населення. З весни 1944 р. загони УНС в Галичині, прибрали назву УПА. Загони УПА по звільненні Польщі від окупації на території Закерзонського Краю мали завдання боротися з переселенням українського населення до СРСР, що й здійснювали до останнього часу, роблячи засідки на ВП, УБ та МО, зчиняючи з ними бої, бо вважали ми, що ці підрозділи, які з'являються на території, на якій діяла УПА, є складовою частиною тих чинників, які і здійснюють акцію переселення. Одним з головних завдань УПА було боротися з країнами народної демократії, як і СРСР і Польща і цій боротьбі утворити самостійну Україну.

**Запитання:** Прошу вказати компетенцію та відношення керівництва ОУН до УПА.

**Відповідь:** Організація УПА виникла з ініціативи ОУН. Підрозділи УПА були тісно пов'язані з територіальною мережею ОУН. Усі тактичні вирішення УПА від гори до низу узгоджувалися з провідниками ОУН. В українському розумінні ОУН була адміністративним органом, завданням якого було постачати УПА провіант, обмундирування тощо. (примітка: мабуть, тут мається на увазі, що для УПА ОУН була органом цивільної адміністрації).

**Запитання:** У вашому наказі від 27.I.1946 р. є таке: «Вислано до «Замку» затвердження таких проектів з відтинку «Лемко»...». З цього приводу прошу розповісти, що за керівництво УПА ховається за криптонімом «Замок», а також які компетенції мало це керівництво і як практично виглядали ваші зв'язки як керівника УПА-ОУН з тим керівництвом.

**Відповідь:** Під криптонімом «Замок» ховається керівництво КВШ УПА-Захід. Керівником УПА-Захід криптоніму «Замок» був «Шелест», чий підпис фігурував на наказах із «Замку» праворуч. Ліворуч на наказах стояв підпис начальника штабу КВШ – «Савчук» або «Савченко». «Савчука» я не знаю, як не знаю, хто під цим псевдонімом виступав. Більш нікого з КВШ УПА-Захід я не знаю. «Шелест» був моїм

безпосереднім керівником по лінії УПА, від нього я отримував інструкції, що стосувалися бойового вишколу, організації підрозділів УПА, а також затверджені авансові пропозиції для членів УПА. До «Шелеста» через «Стяга» я посилав місячні рапорти про діяльність УПА в окремих відтинках. Від осені 1945 р. безпосереднього контакту з «Шелестом» я не мав, бо домовився під час зустрічі восени 1945 р. на Станіславщині, що будемо контактувати через лінію «Крайового Проводу ОУН», в цьому разі через «Стяга», що й практикувалося до осені 1947 р. Усі місячні звіти, авансові пропозиції віддавав я «Стягові» з призначенням «Шелестові». І «Стяг» відсилав їх своїм кур'єром, в той же час інструкції по лінії УПА, затверджені авансові пропозиції приходили від «Стяга», який через територіальний зв'язок або на зустрічах зі мною віддавав все мені.

**Запитання:** У літературі ОУН зустрічаються криптоніми підрозділів УПА «Вовки», «Месники», «Перемога» та ін. Прошу пояснити ці криптоніми, даючи детальне висвітлення історії цих підрозділів.

**Відповідь:** Як я вже засвідчував у цьому протоколі, під криптонімом «Месник» виступали сотні УПА у II окрузі ОУН, відтинку «Бастіон». Під криптонімом «Вовки» виступали сотні відтинку «Данилів», тобто III округу ОУН. Під криптонімом «Ударник» виступали сотні відтинку «Лемко» – округ I ОУН.

Номерація окремих сотень даного відтинку відбувалася в міру організації нової сотні. Про криптоніми сотні та їх номери у даному відтинку знав «Шелест». «Веснянки», «Вовки» – це старі криптоніми сотень УПА з періоду окупації, коли ці території належали до Львівської округи. Криптонім «Ударник» виник від моменту, коли я очолив керівництво УПА в групі «Сян». У місячних рапортах і звітах до «Шелеста» вживалися криптоніми Вв або цифрові криптоніми від 92 до 100. Цифрові криптоніми заздалегідь вказав «Шелест» і в цих номерах я мав помістити усі сотні УПА з групи «Сян», використовуючи при цьому алфавіт. Криптонім «Ударник» для сотні вибирав керівник відтинку, що я і затверджував, рапортуючи про це «Шелестові». «Перемога» це псевдонім керівника сотні з Львівської округи. «Перемога» загинув восени 1944 р. Хто після нього керував сотнею, я того не знаю.

**Запитання:** Прошу визначити ваші компетенції як керівника групи «Сян», а також вашу організаційну та службову залежність по військовій лінії.

**Відповідь:** Службово по військовій лінії УПА я залежав від КВШ, тобто «Шелеста», а по лінії організаційній, у цьому випадку ОУН, я залежав від крайового провідника ОУН – «Стяга», з яким я узгоджував деякі тактичні вирішення та діяльність УПА на території Закерзонського Краю. До моїх компетенцій у групі «Сян» входило: організовувати нові сотні УПА, робити персональні зміни у відтинках чи сотнях, затверджувати командирів сотень і виступати з пропозиціями про затвердження керівників відтинків, надавати чини до старшого вістуна, виходити з пропозиціями до «Замку» про вищі аванси, призначати зірки за поранення, оголошувати подяки, переміщувати підрозділи УПА по терені, давати керівникам відтинків і сотень різноманітні накази, видавати інструкції з галузі тактичних дій УПА. Інструкції щодо діяльності УПА на терені я узгоджував з крайовим провідником ОУН «Стягом». Стосувалося це боротьби УПА з переселенською акцією на східних теренах Польщі, знищення мостів, шляхів, телефонних ліній та інших дій. Після узгодження із «Стягом» відповідні інструкції я давав керівникам відтинків УПА, а ті у свою чергу командирам сотень.

На цьому допит закінчено. Протокол записано згідно з моїми свідченнями, що стверджую власноручним підписом.

*Онишкевич Мирослав*

\* \* \*

Мушу зазначити, що охопити всю проблематику українського національного руху цими витягами з різних джерел мені, мабуть, не вдалося.

На закінчення зверну тільки увагу читача, що трактування цього руху як німецької агентури або, у кращому разі, як звичайного бандитизму (на цьому й далі стоїть офіційна історична наука в УРСР на відміну від, скажімо, історичної науки в Польській Народній Республіці), у суперечності з багатьма відомими і не історичними фактами.

Узяти б хоч і шлях сина поета О. Олеса — Олега Кандиби (псевдонім «Ольжич»). Він належав до найвидатніших керівників українського підпілля періоду II світової війни націоналістичного напрямку. Німецьке гестапо від своєї агентури отримало списки більшої час-

тини «Інтелектуальної групи Ольжича». Ольжич одразу потрапляє до німецького концтабору Сахзенгаузен, де й загинув у 1944 р. (про це є згадка, до речі, і в журналі «Дукля», № 4 за 1969 р., Пряшів).

Інших членів загонів Ольжича, що рушили на Наддніпрянщину, гестапо виловлювало як «найбільших ворогів Рейху» (дивись відповідні розпорядження німецьких окупаційних властей в 1941–1943 рр.). Багато з них було розстріляно у Києві, Житомирі, Полтаві, Дніпропетровську тощо, частина загинула в німецьких концтаборах, частина врятувалася.

При таких фактах оцінювати увесь український підпільний рух націоналістичного напрямку під час II світової війни як німецьку агентуру чи бандитизм навряд чи розумно. Тим більше, що в перший період війни німецькі власті мали клопіт виключно з українським націоналістичним рухом і тільки десь у 1943 р., коли стався відомий перелом у війні, частішають згадки у німецьких документах про радянський партизанський рух, який, до речі, часто-густо на місцях співпрацював з націоналістичним рухом.

Колись офіційна Росія Коліївщину також трактувала як бандитизм. Народна ж пам'ять про Коліївщину — зовсім іншого характеру. Цей характер пізніше знайшов підтвердження в історичних працях з Коліївщини, зокрема польських істориків. Я далекий від будь-якого ототожнення подій II світової війни з подіями XVIII ст., але думаю, що за якийсь час і до подій II світової війни (до речі, як і до подій 1917–20 рр.) здобуде собі право громадянства тверезіший та об'єктивніший, ніж сьогодні, підхід. Якщо не в ім'я правди, то хоча б в ім'я незліченних жертв українського народу у ці критичні періоди його історії.

## ХІІ. ВІЙНА З ГІТЛЕРИЗМОМ

---

На цю тему вийшло вже чимало книжок, але до кінця ще не вичерпано всіх її, зокрема політичних, аспектів.

Не намагатимусь подавати тут докладний перебіг подій цієї війни. Обмежуся тільки коротким викладом ходу подій в Україні і довкола України.

Як відомо, II світова війна забрала біля 50 млн. людських життів. Як оцінюються людські втрати СРСР у цій війні?

Аналізуючи дані переписів населення в СРСР 1939 і 1959 років, знаючи середні темпи зростання населення за довоєнні та післявоєнні роки, можна ці втрати оцінити в таких межах: не менше 20 млн. і не більше 30 млн. Усі офіційні статистичні довідники останніх років після своєрідного «розсекречення» цієї цифри подають людські втрати СРСР мінімальною цифрою, тобто у 20 млн. Що ж, хай і так. Але як ці втрати «розподіляються» між різними народами СРСР?

Тритомник «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.» подає, що «населення Української РСР за період окупації скоротилося на 13.614 тис. чоловік, у тому числі міське населення — на 45 проц.» (Див. т. III, с. 155). Безперечно, не всі ці 13 млн. чоловік українці і не всі вони загинули. А скільки ж?..

Свого часу в радянській пресі були повідомлення, що Білорусія за війну втратила біля 2 млн. населення. Такими ж були втрати євреїв у війні (маємо на увазі євреїв тільки СРСР, а не всіх євреїв Європи, бо сумарні втрати євреїв у війні становили аж 7 млн.). Про втрати інших народів СРСР жодних офіційних повідомлень до останнього часу не було.

Правда, цитована вже у «Передмові» стаття «Уніті» від 29 березня 1967 р. на основі інформації, отриманої у ЦК КПУ та Раді Міністрів УРСР, подає втрати у війні українців такими словами:

«Десять мільйонів українців було вбито у 1941–1945 рр.». Виходить, що ці дані є, тільки їх чомусь не публікують.

Беручи під увагу ці втрати, бачимо, що основний тягар війни з гітлеризмом виніс український народ, віддавши більше життів своїх синів, ніж будь-який інший народ Європи. Після 17 вересня 1939 р. із західноукраїнських областей стали брати до діючої армії, розглядаючи всіх як громадян СРСР. Але в перші ж місяці війни всіх колишніх громадян Польщі було переведено з діючої армії до будармії, як і німців Поволжя, а було їх біля 200 тис. чол. Тільки у жовтні 1943 р. їм було дозволено вступати до Польського війська, яке почало формуватися.

Тягар виніс, але лаври переможця дісталися не йому...

Ще відомий пангерманіст кінця XIX ст. Пауль де Легард пропонував думку, що слов'яни (він мав на увазі українців) повинні бути усунені з простору Чорного моря, а цей простір має бути заселений німцями. І під час військової окупації України у 1918 р. німецькі політичні кола на чолі з Вінклером і Ліндеквістом планували заселити поспіль німцями Крим, Херсонщину та інші причорноморські райони.

Отже висунута у 1925 р. у «Майн кампф» гітлерівська концепція — здобути мечем «життєвий» простір в Україні і підпорядкувати її плугові німецького загарбника — не була новою. Думаю, що читач знайде ще чимало паралелей з попередньої історії.

Для розуміння фактичного ходу II світової війни багато дають опубліковані в Англії, США, Німеччині та інших країнах документи з цієї війни. На жаль, в СРСР, зокрема в Україні, відповідні документи з належною повнотою до цього часу не опубліковані. Щоправда, на деякі з них, видно, спирався В.С. Коваль, автор книжки: «Міжнародний імперіалізм і Україна, 1941–1945» (В-во «Наукова думка», Київ, 1966 р.).

Ця книжка і взята за основу при складанні цього розділу конспекту.

«22 червня разом з Німеччиною оголосили війну СРСР Італія, Румунія та Словаччина. В ніч на 23 червня – Хорватія, 25 червня – Фінляндія, 27 червня – Угорщина...

Під керівництвом ЦК КП (б)У провадилася підготовка партійних органів до підпільної діяльності у тилу ворога, заздалегідь формувалися партизанські загони, розвідувальні та диверсійні групи, закладалися необхідні для них бази озброєння та продовольства.



У західні області України, захоплені німецько-фашистськими військами до того, як там було створено партійне підпілля, через лінію фронту було направлено 15 організаційних груп загальною чисельністю понад 2000 чоловік.

...Відомо, що вся ця підпільна мережа виявилася нежиттєздатною і в перші ж тижні війни була майже поспіль паралізована. Так же безуспішно закінчилися спроби активізувати підпільну мережу і в 1942 р. І тільки з початку 1943 р. було створено на Україні ефективну підпільну радянську мережу, яка у багатьох низових ланках успішно співпрацювала з націоналістичною підпільною мережею. Але про це не прийнято тепер згадувати.

15 вересня частини 1-ї та 2-ї танкових груп ворога зімкнули кліщі в районі Лубни, Лохвиця, за 200 км на схід від Києва.

В оточення потрапили 5, 21, 26 і 37-а армії Південно-Західного фронту. ...19 вересня 1941 р. німецько-фашистські війська зайняли Київ.

Відхід від Києва скоро перетворився на безладний відступ, під час якого загинула маса радянських воїнів, серед них – командувач Південно-Західним фронтом секретар ЦК КП (б)У М.О. Бурмістренко. За даними фашистського командування, після закінчення Київської операції в його руках опинилося 665 тис. військовополонених.

Катастрофа Південно-Західного фронту мала тяжкі наслідки для всього становища на півдні.

*(Див. В.С. Коваль, ... с. 10)*

...Операції на Україні мали велике значення для ходу всієї війни (с. 10).

...Протягом наступних двох місяців фашистським військам в складі 6, 11 та 17 німецьких армій, 3-ї та 4 румунських армій, 1-ї німецької танкової групи та італійського корпусу вдалося захопити Крим і Східну Україну, крім Ворошиловградської (нині Луганської) області та кількох районів Харківської і Сталінської (нині Донецької) областей. Ворог зайняв більшу частину Донбасу і Харківський промисловий район. 16 жовтня, після 73 днів героїчної оборони, радянські війська змушені були залишити Одесу (с. 11).

...Ще 22 липня 1940 р., вперше конкретно обговорюючи з своїми генералами майбутній напад на Радянський Союз, Гітлер підкреслив необхідність його розчленування. Тоді фашистський фюрер не висловлював своїх остаточних рішень в цьому питанні, туманно згадавши «Українську державу», «Федерацію Балтійських держав» та Білорусію. Проте, вже через тиждень, 31 липня, під час другої аналогічної наради він висловився цілком ясно: «Остаточно Україна, Білорусія, Балтійські держави – нам»... (с. 16).

...На початку 1941 р. (гітлерівці) знову повернулися до територіальних питань. На нараді фашистської верхівки 3 березня Гітлер заявив, що всі завойовані на Сході території повинні бути під повним контролем Німеччини у формі її рейхскомісаріатів.

Для підготовки практичного здійснення цього задуму Гітлер 2 квітня 1941 р. доручив головному фашистському теоретикові з національного питання Розенбергові організувати спеціальне політичне бюро у справах Сходу. 20 квітня Розенберга було призначено керівником цього бюро. Створений ним апарат після початку війни став міністерством у справах окупованих радянських земель. (с. 16).

...У своїй «Пам'ятці № 1», що була написана на початку квітня 1941 р., Розенберг пропонував розчленувати Радянський Союз на 7 районів: «Московію (Росію), Україну з Кримом, Білорусію, Прибалтійські держави, «Донську область» (від Ростова до Нижнього Поволжя), Кавказ, Туркестан». Послаблення Росії мало бути поглиблене відривом від неї Смоленська, Курська, Воронежа (в проекті вони приєднувалися до інших основних районів) і «Донської області». ...

...Треба, писав Розенберг, пообіцяти незалежність неросійським народам, навіть створити на їхніх територіях зовні «самостійні уряди», щоб оточити Росію поясом ворожих до неї маріонеткових держав. ...

В «Пам'ятці № 3» від 25 квітня 1941 р. передбачалося створення на завойованій радянській території рейхскомісаріатів «Остлянд» (Білорусія і Прибалтика), «Україна», «Московія» (Росія) та «Кавказ», які мали стати володіннями «Великонімецького рейху», підпорядкованими центральному керівництву в Берліні. (с. 17).

...Виступаючи на параді 16 липня, Гітлер підкреслив, що завойовані радянські території назавжди лишатимуться володіннями Німеччини, хоч у пропаганді про це не слід говорити. (с. 18).

...1 вересня 1941 р. розпочали діяльність два рейхскомісаріати – «Ост-лянд» і «Україна». Влада першого поширювалася на територію окупованих прибалтійських радянських республік та Білорусії, до складу другого була включена переважна частина українських земель.

Рейхскомісаріат «Україна» складався з шести генеральних округ:

1. «Волинь» (центр – м. Ровно) – Ровенська, Волинська і Кам'янець-Подільська області, а також південні райони Брестської та Пінської областей БРСР.
2. «Житомир» (центр – м. Житомир) – Житомирська область, північні райони Вінницької області з м. Вінницею та південні райони Поліської області БРСР з м. Мозирем.
3. «Київ» (центр – м. Київ) – Київська та Полтавська області.
4. «Миколаїв» (центр – м. Миколаїв) – Миколаївська (без західних районів) та Кіровоградська області.
5. «Таврія» (центр – м. Мелітополь) – лівобережні південні райони Херсонської та Запорізької областей.
6. «Дніпропетровськ» (центр – м. Дніпропетровськ) – Дніпропетровська область та частина Запорізької.

Чернігівська, Сумська, Харківська, Сталінська (нині – Донецька) та Ворошиловградська (нині – Луганська) області УРСР, як і територія Криму, постійно перебували під управлінням військових властей так званої воєнної зони. До рейхскомісаріату вони фактично не входили, хоч формально були його частинами як генеральні округи «Чернігів» та «Харків» (Крим мав входити до «Таврії»).

Територія рейхскомісаріату «Україна» становила 339,2 тис. кв. км проти 533,3 тис. кв. км – площі УРСР напередодні війни ( без Прикарпаття)....

1 серпня чотири західні області УРСР – Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська (без північних районів) загальною площею понад 48 тис кв. км під назвою «дистрикт Галичина» були приєднані до «генерального губернаторства», утвореного гітлерівцями на місці загарбаної ними польської території. (с. 19).

30 серпня у м. Тирасполі представники німецьких та румунських властей підписали угоду про передачу Румунії української території

між Дністром і Бугом (вся Одеська, південні райони Вінницької та західні райони Миколаївської областей) загальною площею 40 тис. кв. км. Під назвою «Трансністрії» (Задністрянщина) ця територія була включена до складу фашистської Румунії. (с. 19–20).

«...Немає ніякої України. Ми повинні пам'ятати, що ми – народ панив» – постійно підкреслював Еріх Кох – рейхскомісар України. (с. 21).

...Ще 22 червня (1941 р.) бандерівці утворили в Кракові «Український Національний Комітет». Увечері 30 червня представник цього комітету Я. Стецько проголосив український уряд. (с. 22).

Далі В. Коваль пише, що «уряд Стецька» «призначив міського голову у Львові та заходився організовувати адміністрацію в інших окупованих німцями районах Західної України» (с. 23).

«...Та вже 2 липня почалися арешти. 5 липня націоналістичний уряд було розігнано, а самого прем'єра незабаром заарештовано»....

Між обома течіями ОУН точилася шалена боротьба. (стор. 23).

Далі В. Коваль згадує про страти оунівців, «проведені німцями восени і взимку 1941 р.». І що «відмова німців доручити націоналістам управління окупованою Україною та репресії і переслідування поставили націоналістів» ... «в становище опозиціонерів». І «ховаючи свої націоналістичні переконання, оунівці служили в окупаційній адміністрації, в органах поліції та гестапо, видавали відкриті німцями газети. Так робили, до речі, через два роки і комуністи, коли виникла нова комуністична підпільна мережа.

«В царстві Коха націоналістів офіційно взагалі не визнавали і як таких переслідували» (с. 107).

«Жодної легальної організації на території рейхскомісаріату «Україна» націоналісти не мали» (там таки).

«Гітлерівці не мали наміру створювати навіть квіслінгового уряду на Україні, готуючи для неї іншу долю, ніж для загарбаних країн Заходу.

Фашистські расисти зовсім не збиралися поширювати німецьку мову серед підкореного населення та застосовувати будь-які «традиційні» форми асиміляції (мабуть натякається на те, що Росія обмежувалася лише традиційними методами асиміляції)... вони планували ліквідацію корінного населення завойованої території та заміну його німецькими переселенцями» (с. 24).

Власниками нових маєтків, загальна площа яких на території від України до Прибалтики досягла 600 тис. га (6 тис. кв. км), не випадково були есесівці. (с. 25).

Відомо, що в усіх рейхскомісаріатах було утворено емісійні банки, яким надавалось право випуску окупаційних марок для покриття воєнних витрат гітлерівської Німеччини. Організований на Україні 1 червня 1942 р. Центральний емісійний банк (м. Рівне) випускав власні білети, що називалися «карбованці». З 1 квітня 1943 р. почав функціонувати «Емісійний банк Остлянд», що випускав білети імперських кредитних кас. За явно заменшеними даними до 1 січня 1944 р. емісія банку України становила 1195 млн. марок, а банку Остлянд – 1099,1 млн. марок. Розміри емісії воєнних грошей на окупованій радянській території після 1 січня 1944 р. не відомі. Загарбники прирівнювали окупаційну марку до 10 радянських карбованців... (А.М. Алексеев, «Военная валюта», М. 1948, с. 58).

Крім Центрального емісійного банку України були ще такі два: «Центральний економічний банк України», «Союз економічних банків на Україні», які служили, як пише В. Коваль, фінансовими органами пограбування української економіки. (Див. В. Коваль, с. 35).

Гітлер постійно нагадував підлеглим про те, що з усіх завойованих Німеччиною на заході і на сході земель Україна, «безперечно, є найціннішим районом». (с. 33).

16 грудня Іден прибув до Москви і розпочав переговори з Сталіним. Були піддані детальному розглядові територіальні й політичні проблеми Європи. Радянська сторона, пише у своїх спогадах учасник переговорів І.М. Майський, запропонувала проекти двох договорів. Перший передбачав військову взаємодопомогу СРСР і Англії як в час війни, так і після неї... Другий проект охоплював післявоєнні політичні питання. В ньому йшлося про відновлення незалежності всіх анексованих та окупованих гітлерівською Німеччиною країн, про відокремлення Рейнської області від Пруссії, передачу Східної Пруссії Польщі тощо. Проект другого передбачав також визнання Англією радянських кордонів 1941 р. від Карелії до Бессарабії – з возз'єднанням Західною Україною та всіма іншими змінами, що сталися після початку світової війни. Основою радянсько-польського кордону, на думку Радянського уряду, мала стати лінія Керзона з деякими виправленнями.

Визнанню передвоєнних західних кордонів СРСР Радянський уряд надавав принципового значення. Тому на другому засіданні конференції Сталін запропонував Ідену підписати окремий протокол про визнання кордонів як передумову укладення договору про взаємодопомогу. Іден ухилився від того. ...Вимога Сталіна..., – твердив Черчіль 20.XII у відповіді, – суперечить першій, другій і третій статтям Атлантичної хартії.

Це викликало обурення радянської сторони. ...Відмова визнати кордони скидалася на підготовку передумов для розчленування Радянського Союзу. Не можна було погоджуватися з тим, що Радянському Союзові доведеться боротися за свої власні кордони на мирній конференції після війни. «Все чого ми просимо, – говорив Сталін Ідену, – це відновити нашу країну в її попередніх кордонах. Ми повинні мати їх заради нашої безпеки». ... У переговорах з Іденом Радянський уряд не висував будь-яких нових територіальних претензій... (В. Коваль, с. 54–55).

Всередині англійського уряду не було єдності у питання про радянські кордони. ...9 березня Черчіль звернувся до голови Радянського уряду. «Я відправив президентові Рузвельту послання, переконуючи його схвалити підписання між нами угоди про кордони Росії», – повідомив він. (с. 60 і 62).

...8 листопада 1942 р. американські та англійські війська висадилися в Марокко й Алжирі. Ще раніше, готуючись закрити шлях німецькій армії через Кавказ на Середній Схід, союзне командування зосередило в Ірані та Іраку значні сили. Серед них певне місце мали зайняти польські війська, які формувалися в СРСР. ...У березні 1942 р. 31,5 тис польських військових за наказом головнокомандувача генерала Андерса виїхали з СРСР до Ірану. ...У серпні 1942 р. польське командування вивело з СРСР до Ірану останні 44 тис. своїх військ. (с. 78).

Наростання народного руху на Україні у 1942 та на початку 1943 р. змушувало Розенберга ставити перед «фюрером питання про увільнення Коха від обов'язків рейхскомісара України. Становище на Україні турбувало також і деяких представників німецького генералітету.

Гітлер оцінював ситуацію по-своєму і не без реалізму. На спеціальній нараді, присвяченій політиці на Україні у ставці під Вінницею він висловився так: «Лише «слабкі генерали», саркастично говорив Гітлер

19 травня (1943 р.), можуть сподіватися, що зміна політики поверне становище на Україні на користь німців». (с. 98).

1 липня Гітлер знову повертається до цієї теми: «Не слід, – говорив він, – допускати виникнення такого напрямку думок: «Може статися, що наші справи підуть погано, тоді все, що нам треба буде зробити, – це створити українську державу; тоді все буде гаразд; тоді ми одержимо мільйон солдатів». Ми не одержимо нічого, жодної людини». (с. 99).

В. Коваль на с. 104 пише про якісь рішення «Надзвичайного великого збору партизанських сил ОУН», що відбувся 21–25 серпня 1943 р. і що *«Головним завданням ОУН «збір» проголосив боротьбу проти «московського імперіалізму». «Необхідна передумова реалізації такої можливості (йдеться про прихід до влади) – розбудова власних великих військових сил ОУН, що нададуть їй відповідної політичної ваги».*

В. Коваль також пише, що в 1943 р. були спроби відновлення «незалежної західноукраїнської держави» (див. с. 105). Але відома всім угода в Тегерані, а далі в Ялті між Сталіним та Рузвельтом і Черчілем, що західноукраїнські землі повертаються СРСР, ці, як називає В. Коваль, маячні сподівання розвіялися.

«В листопаді 1943 р. вони (оунівці) відправили делегацію до Будапешта. Відбулися переговори з начальником угорського генерального штабу генералом Молбателі. Представники бандерівської так званої української повстанської армії (УПА) переконували угорське командування в необхідності оборони лінії Карпат незалежно від операцій німців. Аналогічні переговори провадилися з представниками польського еміграційного уряду та його підпільних загонів у Польщі. З польським реакційним підпіллям було укладено «угоду про ненапад». Угорське, румунське командування дали згоду постачати оунівців зброєю і надати їм свободу дій на контрольованих Угорщиною та Румунією українських територіях». (В. Коваль, с. 106).

З польських джерел ми знаємо ще один спосіб здобування зброї для УПА. Я маю на увазі численні «контракти» між УПА та вже деморалізованими словацькими частинами, що дислокувалися на Україні. Польські ж джерела вказують на існування невеликих підземних зброярень у Карпатській зоні, що була під контролем УПА.

«У квітні 1943 р. німецький посол у Туреччині Папен через посередника звернувся до особистого представника президента Рузвельта Дж. Ерла. (морський аташе в Стамбулі). Папен повідомив Ерла про

наміри верхівкової опозиції в Німеччині усунути Гітлера при умові, якщо західні держави погодяться на «справедливі умови миру» з новим німецьким урядом.

Відповіді не було кілька місяців. Але на початку жовтня, розповідає в своїх мемуарах Папен, прибув «американський громадянин з португальським паспортом, який хотів терміново переговорити зі мною за дорученням президента Рузвельта». Візитер не з'явився з порожніми руками. Він привіз мікрофільм, який містив умови миру між західними державами і Німеччиною. Єдиною передумовою укладання миру вказувалося в посланні, є усунення Гітлера. Умови миру, пише Папен, пропонувалися такі: «На заході мають бути відновлені попередні кордони, а Польщі повинно бути гарантоване незалежне існування на сході... Союзники визнають, що Німеччина не може сама себе забезпечити і тому пропонують зробити Україну незалежною державою, так або інакше зв'язаною з Німеччиною».

«Я сказав емісарові, – розповідає Папен, – що ці умови здаються такими, що забезпечують солідну базу для мирних переговорів. Проте я порадив поінформувати тих, хто його послав, що Німеччина вчинить набагато краще, відмовившись від будь-якого зв'язку з Україною».

Мікрофільм не мав підпису. Папен зажадав власноручного автографа американського президента. В цьому йому, звичайно, відмовили, але запропонували зустрітися з самим Рузвельтом у Каїрі. На це Папен не зважився».

*(В. Коваль, с. 114–115)*

Найбільшою подією у міжнародних відносинах 1943 р. були переговори голів урядів СРСР, США і Англії в Тегерані. (с. 131).

Значне місце на Тегеранській конференції зайняла боротьба радянської делегації за цілісність території УРСР. (с. 140).

У грудні 1943 р. військовий аташе емігрантського уряду (польського) у Вашингтоні полковник Тіткевич надіслав до Лондона спеціальне секретне розвідувальне зведення. В ньому він вказував на загальну гостру антипатію в США до польського уряду в зв'язку з його позицією у питанні про кордони з Радянським Союзом. Становище з цього погляду, за його даними, було настільки загрозливим, що Тіткевич, навіть добре знаючи позицію емігрантських лідерів, особливо свого без-



посереднього шефа – воєнного міністра генерала Соснковського, – не міг, проте, не порекомендувати настійно емігрантському урядові:

1. Проголосити ясно і твердо, що українці одержать автономію..., хоч це, звичайно, не було б розв'язанням проблеми, як зазначає В. Коваль (с. 142–143)

На тегеранській конференції досягнуто було покищо англо-радянської угоди про післявоєнні кордони СРСР.

«З метою зафіксувати досягнену угоду, англійський прем'єр-міністр запропонував записати таку формулу: «Вважається у принципі, що територія польської держави і нації повинна знаходитися між так званою лінією Керзона і лінією Одера... Фактичне проведення кордону вимагає старанного визначення і, можливо, переміщення частини населення у деяких пунктах».

*(В. Коваль, с. 145).*

На 1944 р. припадають вирішальні бої за Україну. Німецьке командування зосередило на українському фронті біля 94 дивізій.

На початку 1944 р. на території України було 41 проц. піхотних і 76 проц. танкових сил ворога з числа тих, що діяли на радянсько-німецькому фронті, і 84 проц. стрілецьких та 41 танкових з'єднань діючих військ Червоної Армії. ...Концентрація сил свідчила про значення, якого надавали обидві сторони Україні.

*(В. Коваль, с. 147).*

Не розвиваючи далі цієї думки, хочу принагідно звернути увагу читача ще раз на величезні людські жертви України у цій війні, яка, за висловом деяких істориків, була на сході Європи «війною за Україну».

В. Коваль подає, що:

«Всього з окупованих радянських територій на фашистську каторгу було вивезено, за німецькими даними, 2,8 млн. чол....

Із вказаних 2,8 млн. чол. 2,2 млн. були привезені гітлерівськими людоловами з України. Це становило майже 80 проц. загальної кількості і вихідці з України складали відповідну частину загиблих на фашист-

ській каторзі». (див. с. 153–154). Це становить біля 500 тис. із загальної кількості з понад 600 тис.

«Фактично ж їх було ще більше, бо наведені дані не охоплюють вивезених до Німеччини з Західної України та «Трансністрії»...» (с. 154).

В результаті – населення у так званому Рейхскомісаріаті «Україна» зменшилося з 24,1 млн. до 16,9 млн. Особливо сильно це відбилось на міському населенні, яке зменшилося майже у два рази. Ось дані про деяких містах: Київ – з 846 тис. до 305 тис., Дніпропетровськ – з 508 тис. до 280, Запоріжжя – з 286 тис. до 120, Миколаїв – з 167 тис. до 84 тис., Полтава – з 120 тис. до 75 тис. Аналогічна ситуація була і в Галичині, що входила тоді до Генерального Губернаторства (у 1939 р. там було 5,9 млн., скоротилося до 4,6 млн. у 1943 р., в тому числі міське скоротилося з 1,3 млн. до 896 тис., а сільське, відповідно, з 4580 тис. до 3726 тис.). Населення Львова зменшилося, наприклад, з 316 тис. до 234 тис., а Станіслава – з 60 до 36 тис.

На жаль, немає даних по Трансністрії та інших українських землях, що не входили до рейхскомісаріату, ні до генерального губерна-торства. Але там, мабуть, було те ж саме.

Поступово гітлерівці відкочувалися на захід по українській землі. Намагаючись хоч якось спинити наступ Червоної Армії, вони випускають на волю ще не знищених фізично деяких членів ОУН. Цей захід німці почали здійснювати десь з кінця 1943 р. Щоправда, все це робилося дуже обережно, аж перед самим відходом німецьких військ з даної території.

*В. Коваль пише, що восени 1944 р., тобто коли німецька армія вже була далеко від українських земель, з німецького концтабору у Заксенхаузені було випущено керівників різних течій українського націоналістичного руху: Бандеру, Мельника і Бульбу. (с. 155).*

«В 1944 році була зроблена перша спроба вирватися з ізоляції і на-в'язати безпосередній контакт з західними альянтами, конкретно з США», визнав пізніше організатор цих спроб, шеф референтури зовнішніх зв'язків ОУН Лебедь. (с. 156).

«Її (УГВР) генеральний секретаріат закордонних справ продовжив зусилля «вирватися з замкнутого горючого кола, яким у той час були терени, окуповані Німеччиною». Висилалися місії до Швейцарії, Фінляндії – туди, де перебували дипломатичні представники США і Англії». (с. 156).

...Після угоди агентів УГВР з американо-англійським командуванням офіцери оунівської дивізії (йдеться про якусь «Першу українську дивізію») дістали відповідні вказівки як їм відірватися від німецького командування і перейти на бік західних альянтів. (с. 157).

«Дивізія капітулювала перед англійцями в Австрії 9–10 травня 1945 р. Союзнницьке командування взяло весь її особовий склад під свій захист».

*В. Коваль пише далі*, що весь особовий склад цієї дивізії перевели до табору у Північній Італії, а згодом — до таборів «для переміщених осіб».

У зв'язку з переходом Червоною Армією старого польсько-радянського кордону польський емігрантський уряд 5 січня 1944 р. виступив із заявою, де продовжував відстоювати думку про належність західноукраїнських земель суверенітетові польської держави. Але ця заява вже не викликала такої кризи у союзницьких відносинах як відома «Катинська справа». В. Коваль подає, що «9 січня лондонська газета «Обсервер» писала: «Польський «Дранг» на Україну провалився, бо його провідниками були лише напівфеодалні поміщики, чиновники та осадники. Між 1918 та 1939 рр. брутальна і короткозора політика меншості створила там прірву між змішаними національностями, прірву, непоправно розширену подіями цієї війни».

Відповідаючи на запевнення емігрантського польського уряду про те, що він забезпечить процвітання і внутрішній спокій Польщі, якщо їй буде повернуто її східні провінції, тобто землі Західної України та Західної Білорусії, «Обсервер» продовжувала: «Для поляків більшість східних земель є мертвим капіталом, який треба списати. Ніякі мрії над географічними картами або посилення на довоєнний статус не можуть змінити цього факту. Цілком безвідносно до російських вимог, нове включення цих провінцій до складу Польщі майже напевне потягне за собою роки громадянської війни і даліше кровопролиття. Виснажена і зруйнована власними тяжкими випробуваннями, Польща не зможе покласти на себе такий великий тягар без шкоди для своїх інтересів». (с. 167).

21 квітня 1945 р. у Москві було підписано договір на двадцять років між СРСР і Польщею в загальних положеннях. 16 серпня 1945 р. цей договір було доповнено новим – про державний кордон між обома країнами. Обмін населенням здійснювався у відповідності з угодою про взаємну добровільну репатріацію населення, укладеною між уря-

дом УРСР і Польським Комітетом національного визволення у вересні 1944 р. За два роки з Польщі на Україну переїхало жити 482.880 українців, а з УРСР до Польщі 810.415 поляків. (с. 250)

29 червня 1945 р. за ініціативою президента В. Бенеша у Москві відбулося підписання договору про Закарпатську Україну. В цьому договорі сказано: «...Кордони між Словакією та Закарпатською Україною, які існували на день 29-го вересня 1938 року стають ... кордонами між Союзом Радянських соціалістичних республік і Чехословацькою республікою». (с. 253).

Але точилася не тільки боротьба, як пише В. Коваль, «за територіальну цілісність УРСР». Не менш запеклою була і боротьба за представництво УРСР у новоствореній Організації Об'єднаних Націй. В. Коваль подає такі два аргументи з боку деяких діячів західних держав:

1. Повага до заслуг українського народу не повинна вести до скасування принципу рівного представництва всіх держав в Асамблеї.
2. Радянські союзні республіки не є суверенні держави, а тому не можуть являтися суб'єктами міжнародного права і бути допущеними в Організацію. На цьому особливо наполягав колишній заступник державного секретаря Уоллес, який заявив, що Україна і Білорусія не є «незалежно настроєні демократії» і надання їм місць в організації «піддасть ризикові міжнародну демократію. (с. 221).

Але попередня домовленість Сталіна, Черчіля і Рузвельта взяла своє і УРСР стала співзасновником ООН.

У заяві уряду Української республіки 26 квітня 1945 р. говорилося: «Українська Радянська Соціалістична Республіка на підставі своєї Конституції, ухваленої 30 січня 1937 року, а також змін і поправок до конституції, ухвалених Верховною Радою Української Радянської Соціалістичної Республіки 4 березня 1944 року відновила право, яке раніше належало республіці і яке вона добровільно уступила СРСР в 1922 році, на встановлення безпосередніх відносин з іноземними державами, укладання угод з ними, незалежне представництво на міжнародних конференціях та в інших органах, створених останніми». 1 травня 1945 р. делегація УРСР вилетіла з Києва для участі в роботі конференції ООН. До складу делегації входили: І.С. Сенін, О.В. Палладін, П.С. Погребняк, ректор Київського університету проф. В.Г. Бондарчук та директор інституту історії АН УРСР проф. М.Н. Пе-

тровський. Очолював делегацію нарком закордонних справ УРСР Д.З. Мануїльський. (с. 229).

Так закінчилася ця кривава війна за Україну, що найдорожче обійшлася українському народові: 10 млн. життів, майже стільки ж калік і кілька мільйонів вивезених на роботу до Німеччини (чимало з тих, що повернулися на рідну землю потрапили до сталінських концтаборів).

«Вся ця титанічна боротьба...», – писав американський журнал «Сатерлей івнінг пост» за 27 січня 1945 р. про війну в Європі, – перш за все є українською війною. І однією з найбільших жертв цієї республіки, яких навіть не можна виразити у звичайних поняттях, є її втрати в людях. ...Жодній іншій європейській країні не було заподіяно глибших ран в її містах, в її промисловості, в її сільському господарстві, і в її населенні». (*В. Коваль, с. 154*).

### ХІІІ. САМОУСВІДОМЛЕННЯ ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ

---

Після революції процес самоусвідомлення набрав особливих рис. Не рахуватися з цим процесом вже не можна було.

У 1920–1929 рр. під впливом цього процесу здійснюється «згоди» т.зв. «українізація».<sup>7</sup> Не робитиму тут детального аналізу українізації, а процитую деякі пункти постанов ВУЦВК та Раднаркому УРСР від 1 серпня 1923 р. «Про заходи забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української мови», та від 22 червня 1927 р. «Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури». Ось перший документ.

#### **«О мерах обеспечения равноправия языков и о содействии развитию украинского языка»**

Признававшееся до сих пор формальное равенство между двумя наиболее распространенными на Украине языками – украинским и русским – недостаточно. Вследствие относительно слабого развития украинской школы и украинской культуры вообще, вследствие отсутствия необходимых учебных пособий, отсутствия достаточно подготовленного персонала – жизнь, как показал опыт, приводит к фактическому преобладанию русского языка...

8. В течение годичного срока со дня опубликования настоящего декрета переводятся на украинское делопроизводство следующие

---

<sup>7</sup> Термін цей явно невдалий, бо українізувати український народ не треба. Коли ж під цим розуміти українізацію росіян, поляків та ін. в Україні, їх зукраїнення, то надіятися на це не доводиться, бо один і той же уряд Раднарком СРСР не може проводити двох діаметрально протилежних політик. Українізація – це тільки останні відблиски деякої суверенності уряду УРСР, що ще існувала після входження української республіки до СРСР деякий час. З кожним роком цей суверенітет все меншав. І ось ця, так звана українізація, що була викликана глибинними рухами в українській нації, розглядалася провідниками політики УРСР як реальний фактор збереження свого суверенітету. Та ба!

ведомства: а) Управление делами ВУЦИКа, б) Управление делами Совнаркома, центральные и местные учреждения, в) Наркомпроса, г) Наркомвнудел, а в первую очередь милиция, ж) Наркомпрода, з) Наркомсообеса, и) местные налоговые органы, обслуживающие сельское население непосредственно, л) окружные органы Наркомздрава и учреждения сельской медицины, м) инспекция сельско-хозяйственного труда Наркомтруда, н) военное ведомство – его районные делопроизводства, окружные у губернские комиссариаты.

22. Указанные в п. 21 лица, не изучившие к установленному для них сроку украинского языка, подлежат безусловному увольнению с государственной службы. Увольняемый не может быть принят ни в один из государственных органов без знания украинского языка.

*Председатель ВУЦИКа*

Г. Петровский

*Председатель Совета*

*Народных Комиссаров УССР*

Х. Раковский

*Секретарь*

А. Бутенко

Ось другий, уже україномовний документ, що був кульмінаційним пунктом усього розрекламованого процесу «українізації».

Наведу тільки деякі пункти цієї постанови.

п. 32. Вищі шкільні заклади... проводять свою роботу українською мовою.

п. 35. На посади професорів, викладачів вищих шкільних закладів належить призначати лиш осіб, що можуть проводити викладання українською мовою.

п. 36. Всю науково-дослідну роботу та всі справи науково-дослідних кафедр та інших наукових установ в УРСР належить провадити українською мовою.

п. 38. Зараховувати в аспіранти осіб, що не знають української мови в установленому обсязі, не припускається.

п. 64. Приймати на роботу в державні організації службовців, що не знають української мови... не припускається.

п. 71. В усіх державних установах, підприємствах та організаціях... внутрішнє діловодство та рахівництво належить провадити українською мовою.

За ламання правил цього положення винні підлягають кримінальній відповідальності.

Виходить, що т.зв. «українізація» на Україні — результат складних національних взаємин у Комінтерні?

Цікаво навести слова Скрипника з V Всесвітнього Конгресу Комінтерну, 17 червня — 8 липня 1924 р. (стенографічний звіт, М-Л, 1925, с. 25–26).

...Здесь обращает на себя внимание тот факт: ни одного слова не было сказано о таком дальнейшем развитии, которое привело бы к уничтожению различия между народностями и языками. Этот вопрос был снят с обсуждения, он не существовал для Коминтерна. Имея в виду необычайную ценность, необычайно большое значение национального вопроса, как боевого оружия против империализма в переходный период, Коминтерн отказывается от всяких предположений о возможном установлении соотношения между языками после окончательной победы пролетариата и внедрения коммунистического уклада. Это нужно отметить, как факт необычайно характерный и важный...

Ось витяг з постанови цього ж Конгресу Комінтерну щодо українського питання.

*(V Всемирный Конгресс Коммунистического интернационала, 17 июня – 9 июля 1924 г., Стенографический отчет, часть II – приложения, М-Л, 1925, с. 126–127).*

## II

### **Украинский вопрос**

1. Украинский национальный вопрос является одним из важнейших национальных вопросов Средней Европы, разрешение диктуется интересами пролетарской революции как в Польше, в Румынии, Чехословакии, так и во всех прилегающих странах.

Конгресс констатирует, что украинские вопросы в Польше, Румынии и Чехословакии составляют единый национальный вопрос, требующий общего революционного разрешения для всех этих стран.

2. Конгресс устанавливает, что лозунги автономии для Прикарпатской Руси в Чехословакии, или для Западной Украины (Восточная



Галиция, Волынь, Подляшье, Волынское Полесье и Холмщина) в Польше или для Бессарабии и Буковины в Румынии направлены к созданию коалиции зажиточных слоев украинского крестьянства с господствующими классами Чехословакии, Польши и Румынии и служат закреплению экономического и национального порабощения крестьянского населения этих земель и поэтому должны быть отвергнуты коммунистами этих стран.

4. Поддерживая выдвинутый компартией лозунг борьбы против аннексий Румынией Бессарабии, Конгресс одновременно признает необходимость провозглашения коммунистическими партиями Польши, Чехословакии и Румынии лозунга соединения разорванных империализмом на части украинских областей в советскую рабоче-крестьянскую республику. Конгресс констатирует успешное проведение этого лозунга коммунистическими партиями Польши и Румынии.

6. Конгресс вменяет в обязанность коммунистическим партиям Чехословакии, Польши и Румынии оказывать всемерное содействие укреплению и развитию коммунистических партий и организаций этих украинских областей. Конгресс с удовлетворением констатирует достигнутые в этом отношении результаты в этих странах.

7. Одобрив решения II съезда Компартии Польши и V конференции Компартии Западной Украины (Галиции), направленные к созданию благоприятных условий для коммунистической пропаганды и организации в Западной Украине, Конгресс признает также целесообразным для координирования действий установление контакта между коммунистическими организациями Западной Украины, Прикарпатской Руси и Буковины, а также их контакта с КП(б)У, при сохранении строго централизованного руководства со стороны компартий Польши, Румынии и Чехословакии этими организациями.

8. Конгресс рекомендует компартиям Польши, Румынии и Чехословакии принятие совместных действий по вопросам украинского национально-революционного движения, издание воззваний, организацию общих крестьянских съездов и т. д.

Хоч цих, ні їм подібних, постанов ніхто офіційно не скасовував, вони дуже швидко перестали діяти завдяки тим же зусиллям «з гори»

великоруського шовінізму,<sup>8</sup> що незабаром повністю опановує становище в СРСР і приймає на озброєння лозунг єдиної неділимої Росії.

Декілька слів про сучасний стан.

Коли говорять про стан шкільництва в УРСР, то наводять цифру 80%. Це стільки відсотків шкіл в Україні працюють українською мовою.

На перший погляд — усе гаразд. Українців в Україні біля 80% і шкіл українських — 80%. Але це на перший погляд. Бо бувають різні школи — школа на 100 учнів на селі і школа на 1000 учнів у місті.

За офіційними даними у 1962/63 навчальному році в УРСР було: (без шкіл робітничої та селянської молоді)

| Усього шкіл                | По містах | По селах |
|----------------------------|-----------|----------|
|                            | 6218      | 24478    |
| в т.ч. початкових          | 1075      | 11138    |
| семирічних                 | 2033      | 10099    |
| середніх                   | 2960      | 2153     |
| інших                      | 150       | 88       |
| і відповідно учнів у них:  |           |          |
| усього учнів (у тисячах)   | 3308,8    | 3516,1   |
| в т.ч. у початкових школах | 91,7      | 388,5    |
| семирічних                 | 894,9     | 1887,4   |
| середніх                   | 2299,6    | 1229,8   |
| інших                      | 22,6      | 10,4     |

<sup>8</sup> Не треба надто прямолінійно ототожнювати великоруський шовінізм зі сталінізмом. Ще Ленін рішуче виступав проти проявів великоросійського шовінізму в політичних кроках першого періоду радянської влади. Отже, прояви шовінізму пов'язані не зі Сталіним як таким, але Сталін став діяти в руслі зусиль великоруського шовінізму. Не слід ігнорувати також негативних результатів політики великоруського шовінізму для самого російського народу, російської культури, але цього аспекту в конспекті я ніде не торкаюся, бо це занадто ускладнило б його побудову та розширило б його обсяг.

З 1929 р. починається небачений в історії наступ на українське національне відродження, започатковане революцією. (Про це вже було у відповідних розділах більш докладно).

Ліквідація культу Сталіна припинила цей наступ у старій формі. Сили, що зняли голову українському національному відродженню 30-х рр., є і діють сьогодні, і роблять усе, щоб не допустити зростання самосвідомості народу. Ці сили і зараз тримають курс на перетворення українців в етнографічну групу «великого російського народу». Для честі кращих представників інтелігенції, які добре розуміють згубність тої політики, вони не хочуть, щоб на російську інтелігенцію падав тягар цього злочину, і в міру можливостей дезавуюють звинувачення всієї російської нації у спробах денаціоналізації інших націй СРСР).

### **XIII. Самоусвідомлення після революції**

Без сумніву, що з 3 мільйонів 516 100 сільських учнів переважна більшість відвідує школи з українською мовою навчання, бо шкіл з неукраїнською викладовою мовою по селах України ще не так багато (як, скажімо, в Білорусії).

*(Розділ писався 25 років тому, на сьогодні – дуже застарів, але оновити його сил у мене немає.)*

Інша справа по містах.

З 3 мільйонів 308 800 учнів міських шкіл українські школи відвідує не більше одної третини. Що це так, видно з таких даних по найбільших містах України за 1958 рік.

| <b>Міста</b>       | <b>Кількість учнів, що відвідують</b> |                        |
|--------------------|---------------------------------------|------------------------|
|                    | <i>українські школи</i>               | <i>російські школи</i> |
| Київ               | 22 527                                | 61 247                 |
| Харків             | 2 913                                 | 68 838                 |
| Одеса              | 4 687                                 | 52 978                 |
| Дніпропетровськ    | 11 056                                | 52 306                 |
| Донецьк            | 894                                   | 76 286                 |
| Вінниця            | 4 530                                 | 9 195                  |
| Львів              | 14 790                                | 21 750                 |
| Івано-Франківськ   | 2 693                                 | 4 141                  |
| Суми               | 3 800                                 | 5 307                  |
| Житомир            | 5 134                                 | 8 069                  |
| Хмельницьк         | 2 134                                 | 3 786                  |
| Луганськ           | 1 500                                 | 21 663                 |
| Запоріжжя          | 8 868                                 | 24 522                 |
| Разом по 13 містах | 86 259                                | 410 188                |

По Києву вдалося отримати дані за кілька років. Ось який вигляд має українське шкільництво у столиці України.

|                                                                                       | <b>1958</b>   | <b>1961</b>    | <b>1966</b>    |
|---------------------------------------------------------------------------------------|---------------|----------------|----------------|
| <b>Усього учнів у школах Києва</b>                                                    | <b>83 774</b> | <b>160 119</b> | <b>166 411</b> |
| Відсоток українців у Києві за офіційними даними 60%.<br>Отже, учнів українців у Києві | 50 264        | 96 060         | 99 846         |
| Ходять до українських або українсько-російських мішаних шкіл                          | 22 527        | 54 954         | 38 299         |

Як же розподіляються українські і мішані школи за кількістю? Це добре ілюструють дані по Києву за 1966 рік.

|                                                                                                | <b>Шкіл</b> | <b>учнів у них</b>   |
|------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------|----------------------|
| <b>Усього по Києву</b>                                                                         | <b>207</b>  | <b>166 411</b>       |
| в т.ч. російських                                                                              | 150         | 128 112              |
| Українських і мішаних українсько-російських (вивіска на цих школах для заспокоєння українська) | 57          | 38 299               |
| з них українсько-російських                                                                    | 50          | 33,3 тис. орієнтовно |
| Українських                                                                                    | 7           | 5 тис. орієнтовно    |

Скільки ж учнів відвідує українські класи у цих мішаних школах? Про це громадськості довідатися — несила. Це тримається за десятима замками у вершителів долі українського народу. Ці вершители постійно слідкують за прогресуванням цього процесу «слияния» і «сближения».

Тут не наводиться інших великих міст (Донбас, Придніпров'я тощо), де становище української школи не краще.

У середньому по містах України до українських шкіл ходить тільки біля 15–20% дітей, а 85% — до російських шкіл.

І це в той час, коли перепис населення 1959 р. свідчить по містах понад 61% українців і тільки 29% росіян і 10% інших національностей.

Звичайно, за таких умов формування національної самосвідомості не може відбуватись нормально.

Як кваліфікувати цей факт, що на такий великий промисловий центр, як Донецьк, усього 894 учнів відвідують українську школу (і то, мабуть, десь на якомусь селищі), що з волі адміністрації підпорядковане Донецькій міській раді.

Колись Одеська і Харківська опери ставили свої вистави українською мовою, а тепер вони русифіковані. Це ж сталося і з Донецькою оперою, Київською та Одеською оперетами.

А київська оперета, до речі, русифікована вже зовсім недавно — наприкінці 1962 року.

Пущена в хід навіть особлива «теорія», що в Україні української мови не люблять (хоч нею захоплюється цілий світ), а тому не ходять на спектаклі українською мовою. За цією ж «теорією» і шкіл українських українці не хочуть відвідувати.

Яким же треба бути людиною-незалежником, щоб вигадувати чи поширювати такі «теорії»!

Чи є хоч один народ у світі, що не любив би своєї рідної мови?

Невже український народ, що протягом століть віддає мільйони і мільйони життів своїх кращих синів та дочок за право на своє існування, за існування своєї виплеканої, могутньої і чарівної мови, не любить її?

Чи є хоч один навіть найменший народ у світі, що не мав би своєї преси? Нема! А українці Кубані та інших районів позбавлені цього елементарного права.

Відсутність українських шкіл у достатній кількості по містах УРСР, а також по районах великого скупчення українців поза межами сучасної УРСР, відсутність друкованої української книжки та української преси по цих районах призводить до вимирання українців як народу.

Знову звернемось до статистики. Якщо за переписом населення 1926 року по областях Чорноземного Центру було 1 651 853 українців, то у 1959 р. тільки 276 381 українець, по Саратовській області 202 272 та 112 185 відповідно, а по Волгоградській — 140 853 та 77 411.

Чи не занадто прискорені темпи русифікації?

У хід пускається все: від зневаження української мови як селянської («деревенщина»), до чіпання ярлика «націоналіст» до людей, що дотримуються української мови.

Навіть з'являються у пресі та по радіо статті, де доводиться, що мовою комуністичного суспільства буде російська, бо вже сьогодні — це мова міжнаціональних відносин.

Чи може принести щось більшу шкоду справжній дружбі народів СРСР, ніж ці з дозволу сказати «теорії»? Чи не є це звичайне перекручування відомого викрику легального марксиста пана Струве, що «капіталізм розговариває по-руськи»?

Ось цікаві дані про студентство в УРСР.

Кількість студентів на 100 000 населення взятої національної групи у відповідних межах (СРСР чи УРСР).<sup>9</sup>

---

<sup>9</sup> Це не про мову спілкування або навчання, а навпаки національну належність. Чому ж українці до вищої освіти мають доступ удвічі гірший, ніж росіяни? Є над чим подумати...

Схожий розрахунок можна зробити і для інших республік, скажімо для Білорусі чи Молдавії. Картина буде теж невтішною для білорусів і молдаван.

| <b>Національні групи</b> | <b>СРСР<br/>у 1960/1961<br/>навч. рік</b> | <b>УРСР<br/>у 1960/1961<br/>навч. рік</b> |
|--------------------------|-------------------------------------------|-------------------------------------------|
| Українці                 | 922                                       | 811                                       |
| Росіяни                  | 1 297                                     | 1 769                                     |
| Інші національності      | 996                                       | 1 196                                     |
| У т. ч. євреї            | 3 403                                     | 2 223                                     |
| Інші                     | 897                                       | 711                                       |

Взагалі, якщо виходити із справедливих принципів, то українців серед загальної кількості студентів — неіноземців у СРСР має бути десь близько 17,8% (питома вага українців у населенні Радянського Союзу). Це дає 426 407 студентів. А фактично українців серед студентства було тільки 343 613, з чого в Україні вчилася 260 945, а з них на денних відділеннях — 186 800 осіб.

Питома вага студентів-росіян в РРФСР дорівнює 83%, при питомій вазі населення російського 83,2%. Отже, у Федерації цілком нормальне співвідношення між студентством і населенням. Крім того, по всій РРФСР викладання ведеться рідною росіянам російською мовою.

В Україні студентів-українців за офіційними даними — 62,5% при питомій вазі українського населення в республіці 76,1%.

А викладання? Хіба рідною українською мовою?

Мовна дискримінація знаходить своє повне відображення у видавничій справі.

За 5 років (з 1956 по 1960 рік) в СРСР було видано підручників для початкових і середніх шкіл:

| <b>Роки</b>  | <b>Тираж у млн.<br/>примірників</b> | <b>У т. ч. мовами<br/>неросійських народів</b> | <b>У %</b>  |
|--------------|-------------------------------------|------------------------------------------------|-------------|
| 1956         | 213,4                               | 51,3                                           | 24,1        |
| 1957         | 236,4                               | 65,3                                           | 27,6        |
| 1958         | 216,4                               | 62,0                                           | 28,7        |
| 1959         | 220,4                               | 55,0                                           | 25,0        |
| 1960         | 229,9                               | 65,0                                           | 28,7        |
| <b>Разом</b> | <b>1115,5</b>                       | <b>299,5</b>                                   | <b>26,8</b> |

І ще гірші справи з виданням підручників національними мовами СРСР для вищих навчальних закладів.

### XIII. Самоусвідомлення після революції

|              |              |            |            |
|--------------|--------------|------------|------------|
| 1956         | 22,3         | 1,2        | 5,4        |
| 1957         | 19,8         | 1,2        | 6,1        |
| 1958         | 24,9         | 1,4        | 5,6        |
| 1959         | 24,6         | 1,8        | 7,3        |
| 1960         | 27,9         | 2,1        | 7,5        |
| <b>Разом</b> | <b>119,5</b> | <b>7,7</b> | <b>6,4</b> |

Але ж питома вага населення неросійських націй в СРСР становить 45,4%. Отже, близько половини дітей неросіян навчаються з підручників з російською мовою.

Це в цілому по СРСР. По окремих республіках це становище з підручниками національною мовою неоднакове. Зокрема у Прибалтиці та Грузії темпи русифікації набагато нижчі від загальносоюзних. Україна «займає» у цьому процесі «створення єдиної мови комуністичного суспільства» чи не одне з провідних місць.

І не дивно, що серед 685 851 фахівців з вищою освітою, що за даними 1960 р. працювали в народному господарстві УРСР, українці, і то тільки номінально – українці – становили тільки 399 931 або 58,3%, а росіяни 181 495 (26,5%), інші національності разом – 104 431 (15,2%).

Отже, якщо на 10 000 української людності в УРСР припадає фахівців – українців з вищою освітою тільки 124 особи, то росіян відповідно 236 осіб. (Слід тут принагідно зазначити, що в Росії цей показник для росіян далеко нижчий і становить тільки 172 особи).

Та повернімося до видавничої діяльності в СРСР і в Україні.

Переважна кількість друкованої продукції в СРСР виходить російською мовою. Ось дані за 1956–1960 роки.

*Кількість друкованих аркушів-відбитків за мовами  
у % до загальносоюзних даних*

|                    | Російська<br>мова | Українська<br>мова | Інші мови<br>народів<br>СРСР | Закордонні<br>мови | Разом        |
|--------------------|-------------------|--------------------|------------------------------|--------------------|--------------|
| РРФСР              | 85,0              | –                  | –                            | 1,6                | 86,6         |
| УРСР               | 2,6               | 1,7                | –                            | –                  | 4,3          |
| Інші<br>республіки | 2,0               | –                  | 7,1                          |                    | 9,1          |
| <b>Разом</b>       | <b>89,6</b>       | <b>1,7</b>         | <b>7,1</b>                   |                    | <b>100,0</b> |

Отже, УРСР, маючи біля 20% населення і даючи біля 20% промислової продукції СРСР, випускає тільки близько 4% друкованої продукції Союзу, а українською мовою не виходить навіть 2% друкованої продукції.

З цієї таблиці також видно, що в УРСР українською мовою виходить тільки 39% друкарських аркушів-відбитків, а 61% припадає на мову російську.

Тут принагідно нагадаю, що українці в УРСР становлять майже 80%, а росіян — заледве 17%.

Дуже цікавими були б дані, що стосуються характеристики книжкової продукції УРСР за мовами по всіх пореволюційних роках, аж до сьогодні. На жаль, таких даних немає. Щоб зайво не привертати до цього питання увагу громадськості?.. Але якісь дані все-таки є.

За період 1918–1966 рр., як свідчить статистичний довідник «Преса Української РСР» (Харків, 1967 р.) в УРСР видано було 233.755 назв книг, з чого українською мовою — 119.351 назву, а російською — 100.896. Коли поглянути на динаміку видання книжок в Україні за цей період, то у 1930 р. спостерігається своєрідний максимум як за кількістю назв, так і за накладом (9.631 книжка загальним накладом 131.284 тис. прим.) і цього максимуму книжкова продукція УРСР не досягала більше за всю свою славну 50-річну історію. У 1933 році (знову ж таки той клятий 1933 рік) спостерігається різкий спад і серед книжкової продукції (бо вийшло 5565 книг загальним накладом 84.843 тис. прим. (і цей спад продовжувався за «нормальних умов» до 1939 р.) 4669 назв накладом 52.534 тис. прим.). Я не маю можливості простежити структурних зрушень у тематиці книжкової продукції за ці роки. А зрушення були!..

З усіх 3.161.321 тис. прим. книг і брошур, виданих за 1918–1966 рр. близько третини (989.305 тис. прим.) випало на «навчальну літературу для загальноосвітньої школи». Коли ж врахувати «суспільно-політичну, науково-популярну та художню літературу для дітей дошкільного і шкільного віку», то про «небувалий культурний розвиток української радянської нації» за цей період свідчитимуть тільки заледве 1.800.000 тис. прим. книг і брошур.

До війни книжкова продукція УРСР видавалася багатьма мовами, а українськомовні видання друкувалися на Кубані, Ростові, Далекому Сході тощо. У 1934 р., наприклад, окрім українсько-та російськомовної продукції вийшло в УРСР 147 книг єврейською



### XIII. Самоусвідомлення після революції

мовою, 60 – польською, 63 – болгарською, 82 – німецькою, 118 – молдавською та 32 книги іншими мовами. І все це загальним накладом майже у 2,5 млн. прим. Тепер, у результаті «бурхливого розвитку національних культур», книжкова продукція УРСР видається двома мовами: українською та російською. Ось дані за кілька років, взяті з довідника «Народное хозяйство СССР в 1965 г.» (М. 1966).

|                 | українська мова | російська мова | Разом       |
|-----------------|-----------------|----------------|-------------|
| <b>1958 рік</b> |                 |                |             |
| Число назв книг | 3.975           | 2.643          | 6.618       |
| Загальний тираж | 88.395.000      | 27.827.000     | 116.222.000 |
| Середній тираж  | 22.237          | 10.528         | 17.561      |
| <b>1960 рік</b> |                 |                |             |
| Число назв книг | 3.844           | 4.045          | 7.879       |
| Загальний тираж | 79.060.000      | 34.049.000     | 113.109.000 |
| Середній тираж  | 20.567          | 8.417          | 14.336      |
| <b>1965 рік</b> |                 |                |             |
| Число назв книг | 2.998           | 4.253          | 7.251       |
| Загальний тираж | 77.489.000      | 33.253.000     | 110.742.000 |
| Середній тираж  | 25.830          | 7.818          | 15.272      |

Кількість назв українськомовних книг і брошур у 1965 р. була приблизно на тому ж рівні, що й у довоєнний період (а порівняно з 1928 р. навіть нижчою). Причому, після короткого періоду зростання після смерті Сталіна, з 1960 р. знову чітко простежується тенденція до зменшення числа назв українськомовних видань. Кількість назв російськомовних відань в УРСР, навпаки, зростає (у 1965 р. вона була вищою майже втричі порівняно з 1934 роком!). Те ж стосується і накладу. Правда, не так виразно. Якщо брати цифри загального накладу в тис. прим., то відсоток українськомовних видань становить десь біля 70% (у 1934 р. – 74%). Але коли взяти наклад у загальній кількості друкованих аркушів, то відсоток українськомовних видань одразу впаде до 45%, бо тут одразу проявиться різниця в структурі українсько- і російськомовних видань. Адже українською мовою видається багато різних брошур на партійні, антирелігійні, антиімперіалістичні чи антинаціоналістичні

теми і, звичайно, біля 40 млн. прим. книг припадає на підручники для шкіл.

Прошу звернути увагу на середній наклад одної назви українсько і російськомовних видань (понад 25 тис. українськомовне видання і неповних 8 тис. російськомовного). Цікаво, як за такого співвідношення російськомовні видання «годують», як про це полюбляє говорити «старший брат», українськомовні? І яке з них «псує» показники «рентабельності книгодрукування» на Україні?..

Але книгодрукування — це тільки половина справи. Друга — «споживання» літератури. За офіційними даними в СРСР у 1968 р. було видано 1,33 млрд. прим. книжок, отже, на одну людину припадає 5,61 книжки.

По Україні цей показник становить 2,7 книжки. Отже, для «досягнення» УРСР до рівня загальносоюзного Україна повинна отримати біля 170 млн. прим. книжок з Російської Федерації, звичайно, російською мовою.

Дехто може поставити під сумнів правомірність таких розрахунків у перенесенні їх на фактичне поширення книжки серед населення. Що ж, хай сам поміркує. Де кращі умови поширення російської книжки (чи навіть книжки взагалі) — на Кавказі, Середній Азії, чи Україні? Досить навести такі офіційні дані: у бібліотеках УРСР зосереджено 22% загальносоюзної кількості бібліотечних книжок, населення УРСР має біля 19%, а наклад книжок — заледве 9%. Отже, ці середні дані по СРСР аж ніяк не завищені щодо України. І якщо комусь попадуть до рук точні дані, можна буде на цьому переконатися.

В Україні у 1968 р. було видано всього 126.475 тис. прим. книжок і брошур, а завезено в Україну не менше як 170 млн. прим. (звичайно, в основному, це книжки).

Із 126 млн. прим. книжок, виданих в Україні, на російську мову припадає понад 25 млн. прим. Отже, всього російською мовою розходиться по Україні не менше як 195 млн. примірників книжок, а українською — тільки 96 млн. прим. І становище з українською книжкою з кожним роком все гіршає, бо, як кажуть компетентні особи, бракує паперу...

Ці цифри говорять самі за себе. Вони свідчать, що в Україні розвивається не українська наука і українська культура, а наука і культура російська. І на весь світ, як часто полюбляє писати

преса, лунає голос російської науки. Лунає він з Росії, лунає і з України<sup>10</sup>...

Не краща ситуація з газетами.

Серед розповсюджених в Україні щорічно газет українськомовні становлять заледве 36%, а російськомовні – 64% (з чого 3/4 завозиться з Москви).

Те ж саме спостерігається і в журнальній справі.

З розповсюджених на території України щонайменше 350 млн. прим. журналів, українською мовою тільки 94 млн. прим., а російською – не менше, ніж 256 млн. прим.

Як сумно на цьому сучасному фоні звучать слова з книжки Воблого, написаної до революції, «Экономическая география Украины» (с. 146):

«В большом количестве на Украину ввозятся книги: русские, главным образом из Москвы, украинская из Галиции, иностранная из Германии».

Це тільки один бік справи. А як ширяться українські видання за межами України?.. Чому всі видання російські розповсюджуються державним порядком по всіх куточках СРСР, а українській книзі і пресі вхід туди практично заборонений? Адже українці також живуть по всіх куточках!

Чи, може, тільки російська культура уособлює соціалізм?

У кожній газеті можна прочитати, що всі народи рівноправні, усі вносять щось своє, неповторне у будівництво нового ладу. Так пишеться...

То чому тільки російській культурі дано право вільно розвиватися і вишир і вглиб?

Чому тільки росіяни вільно користуються здобутками культури свого народу по всіх куточках СРСР, а українці та інші позбавлені цих елементарних прав?

Куди поділися, наприклад, єврейські школи, єврейські театри і газети, що були в Україні ще до війни?

Куди поділися українські школи по районах зосередження українців поза межами української РСР?

Хочеться ще зупинитись на одному спеціально заплутаному питанні.

---

<sup>10</sup> До речі, в Україні українці серед науковців у 60-х рр. становили біля 48%, після чисток 70-х рр. від націоналізму наукових установ республіки, цей відсоток навряд чи зріс.

Чи, може культура українського народу нижчого гатунку?

Ідеться про знамениту «тезу», що в СРСР література (і культура взагалі) соціалістична за змістом та національна за формою.

При уважному підході до цього питання кожний, хто хоч трохи знайомий з логічним мисленням, переконається, що ця теза є логічним абсурдом.

Та й справді.

До революції в Росії в російського народу, наприклад, також існувала якась література, як і якась культура взагалі.

Який же її зміст і яка її форма?

Щодо форми, то навіть автор «знаменитої тези», що відривав форму від змісту, не зміг би заперечити, що вона була за формою російською, тобто національною.

А за змістом? Невже буржуазна?

Коли так, то її треба викинути за борт (як це намагалися зробити у перші роки після революції), а не озброювати нею соціалістичну націю.

До революції існувала російська нація і після революції існує російська нація. Це — носій і творець російської культури. Нація як своєрідний організм живе і народжує національну як за формою, так і за змістом культуру. І не можна російський народ створити, скажімо, китайської культури. Не може її створити ні за формою, ні за змістом, бо він ще не став китайським народом.

Інша справа тенденції чи напрям розвитку тої національної і за формою і за змістом російської культури.

У цій, як і в кожній культурі, можуть існувати реакційні чи прогресивні тенденції, тенденції захисту і виправдання гноблення як соціального так і національного, так і тенденції протесту проти цього гноблення.

З перетворенням російської нації з буржуазної на соціалістичну в її культурі мали б переважати чи панувати прогресивні, соціалістичні тенденції.

Але творчість російської нації — її культура — залишається (і залишиться доти, доки існуватиме сама російська нація) і за формою і за змістом російською, тобто національною.

Цікаво, що такий хід думок щодо російської культури нікого не дивує...

Але те ж саме можна і треба сказати і щодо української культури, і щодо грузинської культури, а також щодо польської, чеської, словацької чи будь-якої іншої культури.

Ми не забуваємо, що життя кожної нації відбувається в певних умовах: скажімо, капіталістичних чи соціалістичних. Звичайно, це не може не накласти свого відбитку як на форму так і на зміст життя-буття кожної нації, на форму і на зміст культури кожної нації. Але завжди культура — це прояв життя даного народу чи даної нації. Культура стосовно цього завжди конкретна, бо належить конкретному якомусь народові.

Отже, доходимо висновку, що логічно правильним буде говорити тільки про культуру того чи іншого народу в різні епохи його життя, а між іншим в соціалістичну епоху.

Культура кожного народу (в тому числі і кожного народу в СРСР) може бути як за формою національною, так і за змістом національною. І термін «національна за формою і соціалістична за змістом» треба цілком викинути, бо він не відображає суті явищ. Коли вже так хочеться, щоб фігурувало слово соціалістичний, то краще сказати так: «культура як за формою, так і за змістом соціалістично-національна, тобто є проявом життя нації в соціалістичну епоху».

Але якщо визнати право на логічне мислення, то треба йти ще далі.

Культура кожного народу в СРСР (а не тільки в країнах народної демократії) може успішно розвиватися і збагачувати загальнолюдську скарбницю тільки за нормальних умов, коли будуть знесені всі штучні бар'єри на її шляху. Як це розуміти?

Творці «знаменитої тези», що відривала національне від соціального (одне роблячи формою, а друге змістом) добре тямили, що ця «теорія» повинна стати чудовим прикриттям великодержавної нівеляційної політики в нових пореволюційних умовах.

Ось приклади. За офіційними даними у Російській Федерації 1962 р. видавалося газет за мовами:

|             |       |                                            |
|-------------|-------|--------------------------------------------|
| російською  | 2 777 | загальним накладом 52 065 тис. примірників |
| башкирською | 8     | 140                                        |
| татарською  | 28    | 309                                        |
| чуваською   | 16    | 126                                        |
| якутською   | 10    | 78                                         |
| удмурдською | 9     | 61                                         |

А ось склад населення Російської Федерації за даними перепису 1959 року:

|           |                    |
|-----------|--------------------|
| росіян    | 97 863 579 чоловік |
| татар     | 4 074 669          |
| українців | 3 359 063          |
| чувашів   | 1 436 218          |
| мордвинів | 1 211 105          |
| башкирів  | 953 801            |
| євреїв    | 875 985            |
| німців    | 820 016            |
| народів   |                    |
| Дагестану | 797 079            |
| удмуртів  | 615 640            |
| якутів    | 236 125            |

Ось ще один штрих.

Перепис населення 1897 року засвідчив на території Дагестану 80 народів, а перепис 1959 року тільки 13 народів. Решта (67 !) зникла з лиця землі... І нехай це невеликі народи, але втрата їх неоправна та нічим не виправдана, бо кожен народ — це щось неповторне у багатогранній культурі світу, а втрата мозаїчності культури — на шкоду їй.

Ось як, виявляється, розуміють тезу «національна за формою і соціалістична за змістом культура народів СРСР» творці її та дуже гарячі послідовники.

Тут мається на увазі зокрема журнал «Русский язык в национальной школе».

Цей журнал у шостому номері за 1963 рік у редакційній статті повідомляє:

«Можно утверждать, что советский народ как определенная историческая общность характеризуется в языковом отношении развитием устойчивого длительного и сугубо добровольного двуязычия. Все большее число родителей отдают своих детей в русские школы или ставят вопрос о переходе национальных школ в той или иной мере на русский язык обучения...

Использование русского языка в качестве средства обучения является в настоящее время растущей тенденцией развития национальной школы нашей страны...

В настоящее время в школах 36 национальностей РСФСР обучение ведется на русском языке, начиная с I, II, III, IV, V классов...

Журнал бреше, коли говорить про розвиток добровільної двомовності у народів СРСР. Для примусу до двомовності не обов'язково видавати укази типу валуєвських. Можна використати більш дієві і менш помітні на перший погляд «економічні» важелі примусу.

Що ж залишається, скажімо, татарам чи болгарам, коли їх мова відсутня по всіх ланках суспільного життя, а скрізь панує російська? Їм залишається «добровільно-примусово» підкоритися цій теорії двомовності. Ось і «добровільність»...

При уважному вивченні цих «інтернаціоналістських» поглядів впадає в око надзвичайна подібність до поглядів російського націоналіста, що навіть так сам себе називав, Віктора Строганова. Різниця тільки та, що Строганов про все пише відверто, не покриваючи своїх думок димом «інтернаціоналізму».

Ось деякі витяги з його книжки «Русский национализм», виданої 1906 року.

«С государственной точки зрения громадное значение имеет однородность состава населения. Чем меньше инородческих элементов входит в организм государства, тем оно крепче, устойчивее и наоборот. И это понятно: при пестром составе населения поневоле приходится расходовать часть государственной энергии на преодоление всевозможных трений, создаваемых инородцами. Уже одно то, что они принадлежат к чужой народности (часто к иному племени), иных верований, культуры, исторических судеб и проч., – несомненно накладывает печать отчуждения к державному народу. Эта отчужденность переходит в затаенную вражду, даже ненависть, если они являются при этом покоренными и им дают это почувствовать.

Необходима мудрая политика, политика, основанная на ясном понимании своих национальных нужд, чтобы уравновесить эту центробежную силу и направить ее на полезную работу». (с. 144)

«В отношении инородцев у нас за последнюю четверть века сложился девиз «Россия для Русских»... Но тут возникает весьма существенный вопрос – а как же быть тогда с обрусением?

Обрусить – значит – сделать инородцев по своим убеждениям русскими...

Необходимо усилить наши национальные задачи в отношении их (инородцев). Что мы собственно от них желаем? Казалось бы, на этот вопрос ответить не трудно – мы хотим их обрусения, мы хотим, чтобы они утратили свои национальные особенности и слились с коренным русским населением. Ответ, конечно, вполне логичный, – в одном лишь беда – как достичь этого?». (с. 146–147)

«Есть мнение диаметрально противоположное только что указанному. Сущность его сводится к признанию за всеми инородцами права на национальное самоопределение. Проще говоря – все инородцы имеют право поддерживать и развивать свои национальные особенности... Логически развивая эту мысль, сторонники идеи национального самоопределения инородцев, мало-по-малу приходят к заключению, что России выгодно представить им самую широкую автономию». (с. 148)

«Мировое положение России и неприкосновенность ее территорий покоились до этой войны исключительно на ее военной мощи. При укоренившемся в Европе взгляде на Россию, как на культурную опасность, и при бездарности и податливости нашей дипломатии смело можно сказать, что – не располагая мы столь доблестной армией, – нас давно бы постигла участь Турции, Персии и Китая. Планы к разделу России существовали уже давно, но никогда они не обсуждались нашими врагами с такой откровенностью, как после нашей последней войны... Со всех сторон России угрожают если не окончательным разделом, то отторжением наших окраин. И при нашей антигосударственной, скажу короче – преступной политике на окраинах – в таком отторжении нет ничего невероятного. Вот до чего померкла наша военная слава!» (с. 124)

«Наши отношения урегулировала всесильная бюрократия, которая... будучи при том сама полуинородческой, поделила всех наших инородцев на патрициев и плебеев... Вторые как подобает плебеем, получили только крохи с барского стола и притом были объявлены подозрительными. На них-то собственно и производились различные обрусительские опыты, прямым результатом которых явилось то, что в один прекрасный день у нас народился совершенно неожиданный сепаратизм – хохлацкий!..

Ничто, никакие самые возвышенные идеи, никакие материальные выгоды, не могут заставить нас поступиться хотя бы пядью дедовской земли, орошенной русской кровью. Нам не нужно чужого добра,



но то, что принадлежит нам по праву, мы будем защищать до последнего издыхания». (с. 149, 151)

А коли редакція цитованого вище журналу пише, що використання російської мови, як засобу навчання, є зростаючою тенденцією розвитку національної школи в СРСР, то звучить це як насмішка. Який же тут розвиток національної школи народів СРСР, коли ця національна школа щезає?

У першому номері за 1964 р. редакція цього журналу повідомляла «о вполне удовлетворительных результатах» навчання російською мовою дітей карелів та фінів.

Яка жорстокість! Фіни і карели у Фінляндії можуть навчатися своєю мовою, а в СРСР — зась! Якось ще припустимо цей принцип застосовувати до емігрантів. А хіба карели та фіни живуть в еміграції, на чужій, а не споконвічній своїй землі? Росіяни прийшли на землі карелів тільки кілька століть тому. І тепер карели замість господарів стали емігрантами на своїй землі...

Цікаво, як реагував би росіянин на такий запис в енциклопедії (БСЭ), коли б це стосувалося його, а не карельської мови:

«Карельский (уявно: русский) язык является бесписьменным народным языком и служит в быту средством общения карел (уявно: русских) между собой. Государственным и письменным языком служит ...русский (уявно: китайский) язык».

Це так записано про народ, що має автономну республіку, яка донедавна була навіть союзною республікою! Що ж тоді дав соціалізм карелам? Від усього цього віє страшним цинізмом...

Але на щастя у світі існують також інші моделі вирішення цього питання питань сучасного розвитку суспільства.

Узяти б хоч і Чехословаччину. Дуже довго чехи домінували в усіх галузях суспільного життя держави, що складалася в основному з двох народів: чехів і словаків.

1966 рік започаткував більш реальний підхід компартії Чехословаччини до цього питання.

Словацька культура, словацька мова були повністю зрівняні з чеською шляхом... економічним. Справжній суверенітет словацького народу розповсюджується тепер на всю територію, що заселена словаками суцільною масою. Словацька мова (а не чеська) по всіх фабриках і заводах, по всіх інститутах і установах Словаччини. І нехай чех вибачає, коли він живе з тих чи інших причин не в Чехії, а в

Словаччині. Він повністю підкоряється словацькій мові, як і словак, що поселився у Чехії, підкоряється чеській. І нікого у Чехословаччині не дивує це. І хоч чехів у два з лишком рази більше, ніж словаків, чехи зрозуміли, що тільки таким шляхом можна створити однакові умови для обох народів, для реальної дружби.

Цікаво це питання розв'язується також у Югославії та інших країнах.

## XIV. ЩЕ РАЗ ПРО САМОУСВІДОМЛЕННЯ

---

Дуже складним є процес самоусвідомлення народу, позбавленого державної незалежності.

Ще складнішим є самоусвідомлення народу, загнаного в кут політичної безвиході, розділеного сусідами на ізольовані одна від одної частини. Під гнітом важких обставин одірвана від національного організму частина єдиного народу може себе в певній історичній епохи іменувати інакше, ніж більшість цього народу. Багато прикладів цього дає нам наша історія (бачванські українці, руснаки, лемки, поліщуки, тутешні, кубанці тощо).

Оскільки це дуже велика тема і я не готовий її підняти в цілості, обмежуся тут тільки деякими питаннями самоусвідомлення тієї частини українського етносу, що живе в сучасній Російській Федерації на схід та південний схід<sup>11</sup> від УРСР, зокрема на Кубані.

Хоч матеріал цей і має досить таки «сирий» вигляд, я подаю його з надією, що порушене тут, хай і поверхово, коло питань зацікавить моїх ровесників і спонукає до ретельнішої розробки і опрацювання теми самоусвідомлення українського народу в першу чергу на матеріалах з інших районів поширення українського етносу (лемки, поліщуки, тутешні) кимось із лемків чи «тутешніх», більш обізнаних з перебігом і проблематикою цього процесу в себе.

На жаль, адміністрована історична наука обходить цю тему наче кіт гарячу сковорідку, а тому хай вибачає читач переобтяження цього розділу конспекту довгими витягами з різних джерел. Розпочну книжкою, що давно стала бібліографічною рідкістю (П. Лісовий, Кубань, Нариси. Харків, Видавництво «Рух», 1928 р.).

«Історія Ростова йде в далеку сивину. Це тут недалечко було древнє таємниче місто Тапаїс, що про нього часто згадували грецькі пись-

---

<sup>11</sup> Окремі райони цієї великої смуги в різні часи зараховувалися до України, в чому читач переконується з доданих до конспекта мап.

менники. Тут колись були скіфи, хозари, сармати, греки, римлани, генуезці, турки. Доходили до нього дружини князя Ігоря, і не раз гуляли братчики з Січі Запорізької...

Хто володіє Ростовом, той володіє Північним Кавказом. Та не тільки Північним Кавказом, а й взагалі впливає на весь Близній Схід...

А товариші в Ростові, коли я з ними прощався, прохали:

– Та ви, будь ласка, нащот мови нашої напишіть. Чи й справді вона така як у вас, на Радянській Україні, чи може дійсно, якась особлива, кубанська чи північнокавказька! ...

Прислухаюсь пильніше, і оказується, що по всьому вагоні лунає українська мова. Ну, точнісінько так, як на наших дачних потягах, коли їдеш на Мерефу або Деркачі. Піввагону зайняли, як тут кажуть, «хахли» і ніскільки не думаючи, що вони знаходяться в РСФСР, говорять собі, хай нікому не буде страшно – ростовською, особливою руською мовою, що дуже скидається на харківську та полтавську говірки. Але, як відомо, та мова в нас зветься українською. Тут цього не знають.

Проте, звідки ж тут, у Ростові й біля Ростова українці взялися? ...

Землі було багато, землі були вільні і от сюди з України й сунули переселенці. Осіли вони, можна сказати під самим Ростовом. На північ по Дону колонізація не йшла, бо по-перше, там сиділа суцільна маса козацтва, потім йшли такі ж переселенці з Центральної Росії. Зате на півдні, в так званому Прикубанському степу, осідали цілі українські хутори й села, і, мабуть, важко було іноді сказати, кого більше тут козаків, чи «городовиків».

Але факт залишається фактом – кругом Ростова повно українців. А щоб не бути безпідставним, дозвольте офіціальну справку дати. В Донецькій окрузі (центр Ростов) налічується, за даними статбюра, 200 тисяч українців, а шкіл українських на всю цю масу не то 16, не то 20, бо точно ніхто цього не знає. ...

Але гадаємо, що викладати політграмоту й взагалі грамоту в приростовських селах, звідки оті дівчата й оті робітники, мовою, якою вони говорять – їй-право, для революції не пошкодило б!...

Коли говорити про Кубань, то треба розуміти величезну область, що починається, власне кажучи, від Ростова й тягнеться аж до Кавказьких гір. Самі кубанці проводили кордон трохи ближче:

– По Кущівку наше! – кажуть вони. Кущівка – станиця, від Ростова верстов на 80–100. За нею починалися землі донських козаків. ...

Так от, значить про «історичне» обґрунтування того, що на Кубані живуть не «руські», не яка-небудь окрема «кубанська нація», а таки справжнісінькі українці.

Коли говорили про це з місцевими людьми, то вони іноді справляють кумедне враження. Це мабуть через те, що Кубань (чи Чорноморія) – terra incognita (земля невідома) не тільки для нас, що живуть на Великій Україні, а й для багатьох, багатьох місцевих тубільців. ...

Наприклад, в ст. Ахтирській живе дід Теліга, тесть відомого Кубані Безкровного, того самого, що зараз закордоном перебуває. Так цей дід Теліга каже:

– Кубань – це менша сестра України. Що значить «сестра», яка «сестра», якої України «сестра», – цього, звичайно, дід Теліга не пояснить. Але це вважається за голос народу. Хоча в цьому «голосі» абсолютно ніякого ні політичного, ні практичного змісту немає.

Цей зміст є в інших. Вони кажуть:

– Ну, чого ж нам під «Москвою» перебувати?.. Взяли б і приєднали до України. Тут же і зовсім близьенько: Озівське море – і Україна!

Знов таки прихильники «приєднання» не уточнюють цього. Це, так би мовити, патріоти, поборники України «від Сяну й Карпатів до Дону й Кубані». І я гадаю, що для них все одно, до якої України приєднуватись: чи до Радянської, чи до буржуазної, аби, мовляв, – до України.

Але тут впливає третій погляд, що його можна кваліфікувати, як застереження, як узаконення на віки віків кубанської «окремінності». Я б назвав його «козачим» поглядом, або як тут кажуть, «свідомого козацтва», яке не забуло, що воно походить від славних запоріжців і свою кривність з Україною визнає. Його можна висловити словами:

– Волим під Україну, але з одною умовою... Ці «умови» викрив й розвинув мені один із місцевих людей. Він казав:

– Взагалі, наші кубанські козаки великі місцеві патріоти. Вони вважають Україну за свою матір, але ніколи не погодяться на таке об'єднання, щоб Кубань обернулася в звичайну округу. Ну, коли хочете, на засадах федерації, навіть правильніше – конфедерації, то на це свідоме козацтво піде. А так, то й не нагадуйте!

Отже це погляд «автономістів». А мета «автономістів»? Темна та мета, як вода в річці Кубані. Варто тільки відзначити, що «автономісти» ніколи й не згадують за «городовиків».

Далі йдуть такі:

– Никаких українців на Кубані нет. Здесь живут испокон одни русские.

Ну, ці «фрукти» нам відомі.

– Мы ни русские, ни украинцы, – мы казаки!..

І нарешті:

– Я считаю, что впоследствии придется Кубанский округ выделить в отдельный автономный округ! Выделили ж мы в Горской республике такой казачий округ. Почему здесь этого нельзя?..

Як бачимо, існує п'ять чи шість точок зору. І всі вони мають під ґрунтом одне:

– Кто ж такі кубанці?

До речі, коли я доводив декому наївність їхніх поглядів, коли казав, що ми на Радянській Україні не збираємося ні «приєднувати» Кубані. Ні «анексувати», ні взагалі якоїсь там «автономії» чи федерації з Кубанню творити, то мої слова, на диво мені, зустрічалися й вислуховувалися з великим недовір'ям, ба навіть і вороже зустрічались.

З одного боку представники «не было и не будет» українців на Кубані, бояться й не вірять цьому, бо «как же так? Если здесь будет Украина, значит будет и украинизация. А поэтому, что же нам прикажете делать: уйти прочь?»

Апеляція до фактів на Україні, наведення прикладів того, як українізація проводиться у нас, де зовсім нікого не гонять «прочь» – їх не переконує...

Що ж до «патріотів», то їх так само це не задовольняє. Коли їм доводиш, що в процесі зросту, розвитку й проведення національної політики партією можуть виникати всякі зміни, – вони тільки хитають головами. І вже зовсім вони не розуміють нас, коли ми «самостійність», «союзність», «автономію» розглядаємо не як абстрактну формулу, а з погляду доцільності, закономірності, інтересів революції й інтересів вселюдськості. Перед ними стоїть погрозою «Москва»

і вони розцінюють це, як капітуляцію перед «Москвою», як зраду й здачу «національних позицій»....

Але я відхилився від теми. Все це я казав для того, щоб показати, як скільки сумбуру й нерозберихи накопичилося в національному питанні тут. А тепер повернімося до теми, а саме:

– Звідкіля ж узялися українці на Кубані?

Це буде корисно й для нашого широкого читача, і може... для деякого з кубанців.

Отже безперечно, що частина кубанських козаків справді є нащадками запоріжців. Підкреслюю – частина, але не всі. Але потім до переселенців запоріжців переселилися й з Полтавщини і Харківщини, і з Чернігівщини, а після 1861 р. сюди сунули вихідці з усіх місцевостей України.

Скільки є українців тут і взагалі на Північному Кавказі – ніхто не знає, ніхто не обраховував, і правду кажучи, ніхто серйозно й не цікавився... Отож, кажу, колонізація краю українцями робилася в кілька прийомів, не зразу. Першими «культуртрегеранми», коли так можна висловитись, були запоріжці.

Коліївщина перелякала панство і українське й російське, бо воно побачило, у що може вилитись селянський гнів. Не даремно ж і Катерина писала в своєму указі про зруйнування Січі, що «запорожцы, вопреки порядкам державы нашей, хотят свою республику учинить и вольные земли пахать».

В 1792 р. їм було «пожаловано» півострів Фанагорію (нині Тамань) з усією землею, що лежала на правому боці Кубані, в кордонах між її устям, Усть-Лабинським редутом, Озівським морем і містом Ейськом, – у вічне володіння...

В тому ж році запорізька флота прибула на нову землю, там де зараз стоїть ст. Таманська, і тоді ж між Карасуном та Кубанню, на тому самому місці, де зараз Краснодар, була заснована «Нова Січ». «Нова Січ» була лише блідю тінню старої переселилося мало не 25 тис. чол., при чому переважна більшість було нежонатих – «козаки-нетяги». Жінок було зовсім мало. Так з'явилися перші українські поселенці на Кубані...

Козаки не мали ніякої охоти воювати з черкесами. Вони розселилися по степах і зайнялися скотарством, ловили рибу, би́ли звір'я, хліба сіяли

мало... В цей час між черкесами точилась боротьба. Воювали дворяни й нарід. Руський уряд став на бік дворян... Це втручання в громадянську війну гірських народів царських генералів поклато початок довгої боротьби, що забрала кілька десятиріч і десятки тисяч людей...

Черкесія була підкорена і «приєднана» чи «возз'єднана» (не знаю, який саме термін застосовується щодо Черкесії останнім часом в історичній науці!) «с великим русским народом». Царизм зайнявся «освоением новых приобретений». Ставку робить на чорноморців: у «столицах и на местах» спішно розробляють плани переміщення «непокорных черноморцев» на черкеський бік Кубані. Але чорноморці запротестували дуже рішуче.

П. Лісовий так описує події зв'язані із замиренням і переселенням чорноморців на Кубань, зокрема посилаючись при цьому на статтю історика Кубані П.П. Короленка «Переселення козаків за Кубань» (друкована в «Кубанском сборнике» за 1911 р., том.16):

«Покорение» коштувало десятки тисяч солдатських і козацьких трупів. Але що до того було руському імперіалізові?! Уряд виготував проект поголовного переселення кубанських козаків за Кубань; було відпущено 14 млн. крб... Спершу думали поселити тут запоріжців, що їх Гладкий вивіз із Туреччини в 1828 р. Сам Гладкий оглядав місце й повіз доклад до Петербургу. Але там «убедились в большой опасности селить на Кубань запорожцев». Мовляв, їх мало, і горці їх переб'ють. Та це було про око. А справжньою причиною було те, що Гладкий вивів козаків з Дунаю без їхнього відому й згоди. І тому в Петербурзі просто боялися, щоб запорожці, користуючись тим, що близько турецькі володіння, не втекли назад. Отже, це діло не витанцювалося, але генерали, як бачимо, не покинули своєї гадки і кінець-кінцем вирішили переселити кубанців.

Барятинський хотів перетасувати чорноморців як колоду карт, для того й назви їх історичної позбавив і з лініями з'єднав. Він боявся їх. В листі до Мілютіна він писав, що «Черноморские казаки показывались каким то страшилищем, могущим перевернуть весь Кавказ вверх дном»... «Я почел долгом слить их в одно, по возможности скорее, с прекрасным нашим казачьим русским элементом на Кавказе»...

Барятинський ненавидів чорноморців, а Євдокімов взагалі не любив усіх козаків. План у них був дуже простий. Вони тримали курс на те, щоб козаків зовсім зігнати з землі в гори, іншими словами – приго-



тувати їм ту саму долю, що й черкесам. ...Але козаки захвилювались, деякі станиці рішуче відмовилися переселятися. ...Генерали заметушились. Вони не чекали такого опору... Наскільки взагалі атмосферу було насичено незадоволенням, можна судити з того, що при проїзді царя через Кубань, йому не радили ночувати в ст. Полтавській... Цар зупинився в «Копилі» (нині ст. Слов'янська). Коли він виходив із екіпажу, його побачила стара козачка, що сказала: «Ач! Тим воно на світі й правди немає, що цар із москалів!..» ...Бунтівників було покарано, а станиці все таки за Кубань переселили...

Правда, тільки частину... Решту привозили із Слобідської України, а також з Терека та Дону...»

Нижче наведу ще деякі витяги з брошури про дореволюційну Кубань («Из жизни на Кубани», Київ, 1913 р.):

«У нас на Кубани принято говорить, что «если сравнить век нынешний да век минувший» в жизни нашего края, то разница замечается большая, обновление края прогрессирует так, что если бы чубатые прадеды наши поднялись из гробов своих, то они несомненно ужаснулись бы и, открешиваясь, как черт от ладана, сказали бы:

– О, Господи, хай минує нас мара ця!..

Нет у нас любви к национальному, родному... Даже если мы обратим внимание свое на сторону, совсем, так сказать, безобидную, – на говор кубанцев-хлеборобов, то и здесь увидим подтверждение сказанного.

Помимо господствующего отечественного языка и языка туземцев, на Кубани говорят в большинстве по-малорусски и в меньшинстве по-линейски, и население, владеющее этими наречиями, одарено двумя различными характерными чертами.

По станицам, где живут казаки-линейцы, наречие сходно с великорусским, но отличается убожеством оборотов, не блещет благозвучием, изяществом, как и сама жизнь линейцев. Кроме ленивой обработки «зямляцы» да преданности военщине, у этих хозяев края нет ни к чему склонности.

Больше шансов в этом имеет малорусское население, часть представителей которого по праву старейшинства занимает первое место. Потомки славных запорожцев занимают северную часть Кубанщины; они называются «черноморцами», и, по справедливости, счита-

ются лучшими сынами Кубани, а мелодичное, красивое наречие ихнее, как и сама жизнь, нравятся каждому.

Кроме черноморцев на малорусском наречии говорят селяне-мужики, многочисленные жители и иногородние, забившиеся из малоземельных украинских губерний и живущие по селам Кубани.

Где преобладает малорусский элемент, там и народ самобытнее, энергичнее добывающий себе кусок хлеба и более имеет поэтический облик – чего не замечается в прозаично настроенных станицах и хуторах линейцев.

И казалось бы, что для много обещающей малорусской массы должно быть бы побудительное средство, благодаря которому проливался бы достаточный свет, раздувалась бы искра самосознания, прогресса. Нужен путеводный огонек. Однако этого не замечается. Кубанская пресса чужда этой черты; в ней, кроме беглых ироний о «хохлах», никогда почти не встречается материал о потомках тех, которые

*Діждалися від цариці  
за служби заплати  
переселенням на Кубаницину хозяйничать...*

Только Русская Императорская Академия Наук иногда подает свой компетентный голос в защиту угнетенных малороссов. Не забывает она и кубанцев. Так от 28 января 1911 года за № 55 ее отделение русского языка и словесности, получив от Н.Н. Мнушко, в ответ на доставленную ему малорусскую программу, рукописную статью под заглавием «Малорусское наречие на Кубани и особенности его говора» – постановило благодарить г. Мнушко.

Но в общем положение малорусской массы находится под давлением. Даже линейцы, имеющие непривлекательный духовный облик свой, и те с малорусским населением обращаются свысока и с презрением, – что невольно разжигает вражду и служит тормозом к единению, прогрессу. Совсем не того заслуживает малорусское наречие; оно, то там, то здесь луная по Кубани, нуждается в симпатии, в культурной защите.

Ведь малороссы – не академический вопрос только... Среди кубанцев нет того главного источника, который называется национальной гордостью, самосознанием и который мог бы послужить живою водою для процветания края...

Гордяться тепер правовим положенням не настоящие хозяева края – потомки славных запорожцев, а казаки-линейцы, которые никак не нахвалятся тем, что, мол, ихние «предки Рим спасли», «кровь проливали за кубанскую землю»...

Однако линейцы дальше презрения, ненужной враждебности к людям, без которых наверно не было бы из них ничего, не идут и являются индифферентными в отношении экономического обновления»...

Так поступово формувалася ота область, що й до сьогодні зветься Кубанню.

Незважаючи на ізоляцію від Наддніпрянщини, і сюди згодом проникла «бацилла малорусского сепаратизма». Правда, тут процес національного усвідомлення українців проходив за одмінних від Наддніпрянщини умов, при значних деформаціях і повільніше. Це і не дивно, бо економічний, соціальний, політичний та історичний розвиток цих районів був не синхронний.

П. Лісовий про цей процес національного пробудження українців Кубані пише так:

«Кубань щодо українського руху жила відгомоном тих подій, що відбувались на Великій Україні. Що до зв'язків із Західною Україною, то вони здається ніколи не були тривкими, а носили чисто випадковий і персональний характер. Не виділила Кубань і жодного будь скільки помітного українського письменника чи поета. Окрім В. Мови та Кухаренка здається не маємо нікого.

Правда, в панських родинх завжди жили козачі традиції, що потім вилились в так зване «козакофільство». Козакофільство спершу було зафарблене в український флер, вихвалялись запорізькі «доблесті», а по суті між кубанським козакофільством і поступовим українським рухом 40 та 50-х років минулого століття мало дуже зв'язків, якщо їх зовсім не було. А чим далі, тим козакофільство набирало характеру заховання козачих привілеїв на «віки вічні».

Загалом кажучи, носіями національного українського руху на Кубані була інтелігенція із городовиків і вихідців із Великої України. Кілька могіканів цього руху живі й досі, але вони, розуміється, зараз не відіграють жодної ролі, бо другі часи – другі пісні. При цьому ці діячі не пішли далі так званого українофільства, політичних вимог вони майже зовсім не виставляли й обмежувалися чисто культурницькою роботою.

1917 р. вніс оживлення в український рух. В Катеринодарі, на Чорномор'ї (в Новоросійську) починають виходити українські газети, закладаються по містах та селах «Просвіти», українські гуртки тощо. По відношенню до українства козака станиця поділяється, на скільки мені здається, на два табори – на «кубанських самостійників» і на «єдине ділимоців». «Козакофіли» в більшості опинилися в таборі «неділимоців», бо вони над усе ставили свої класові інтереси, і для них... Центральна Рада була надто революційна. Городовикові було не до національного питання, бо він боровся за землю, тобто за те, чи жити, чи не жити йому. Ото ж соціальна боротьба на Кубані була домінуючою, і національне питання не так тісно вилилось у боротьбу за радянську владу, як у нас на Україні. «Козак» перед усім боровся проти «городовика» як проти більшовика, що зазіхав на козачу землю. «Козак» ішов під стяг Денікіна, боячись, що радянська влада його «розкозачить»... Після того, як Врангель розгромив Кубанську Раду, на українців було оголошено білий терор. Досить було, щоб у вас знайшли «Кобзаря» Шевченка, – вас розстрілювали без суду. Білогвардійці вчинили цілковитий погром усього українського.

За радянської влади починається піднесення української національної роботи. Розуміється, що вона йде поволі, туго, тим більше, що молодій радянській українській інтелігенції на Кубані були одиниці. Старі кадри або повтікали, або їм просто не можна було довіряти, – отак українське питання повисло в повітрі. Крім того, українське питання не можна було розв'язати якось окремо. Воно входило, як складова частина всієї національної роботи на Північному Кавказі. І тут по українському питанні відбувалися досить великі словесні бої. Звичайно чимало було людей, що загалом не визнавали ніяких українців на Північному Кавказі. Були й такі, що визнавали, але ставили різні «але». А коли взяти ще несвідомість мас, коли при переписах цілі українські села, станиці й райони записували себе як «руських», то ви можете зрозуміти ту опозицію до українізації, що й досі є, і має численних прихильників. Перш за все треба відзначити, що до цього часу як на Кубані, так і по всьому Північному Кавказі не виявлені всі українські райони»...

Тут доречно спинитися на так званих народних переписах в РСР та царській Росії.

Питання народності фігурувало не в усіх переписах населення, а тільки у переписах 1920 і 1926 року. Перепис 1897 року намагався визначити народність через питання про рідну мову.

Як справедливо зазначає відомий демограф А. Гозулов у своїй праці «Морфология населения», встановлення національного складу населення є одним з найбільш важких питань народних переписів.

При вивченні народності з погляду соціально-психологічного вирішальне значення матиме ознака суб'єктивної свідомості окремого індивіда. Навпаки, при генетичному вивченні народності, вирішальним моментом буде етнічне походження, тобто не суб'єктивна свідомість, а об'єктивний критерій зв'язку з певною етнічною групою.

Це розмежування суб'єктивних та об'єктивних засад при визначенні народності, відокремлення самосвідомості опитуваного як вирішального моменту, від генетичного встановлення народності, є тим критерієм, на основі якого приступають до оцінки змісту ознаки народності у російських демографічних переписах.

Саме в цьому розмежуванні треба шукати глибокі зрушення в національних масивах, що фіксують народні переписи.

Справді, чим можемо пояснити настільки різку зміну чисельності українців у Донецькому окрузі впродовж між переписами 1920 та 1926 рр., коли питома вага українців у 1920 р. була всього 2,5%, а в 1926 р. при тих же межах округу і за відсутності масових вселень піднялася до 63%. (За даними розробки перепису 1926 р. все населення, що перемістилося у Донецькому окрузі за період з 1926 по 1929 рік становить 30 207, із них українців — 13 540, або 3,7%; до всього населення — див. цитовану працю Гозулова, с. 11). Цей же Гозулов зазначає, що *«хохол» из Донецкого округа может в одном случае оказаться чисто «русским»..., а в другом случае чисто «украинцем»* (стор. 12).

За даними перепису 1920 р. українців у межах Північно-Кавказького краю нараховувалося не більше як 11–12%, а за переписом 1926 року їх стало 37,13%. І це збільшення числа українців по краю мало територіально повсюдний характер.

Усі російські переписи в питанні народності завжди підходять «с пристрастием», не зупиняючись перед прямою фальсифікацією. Гозулов пише: *«В переписи 1897 г. великорусский шовинизм при столкновении русской и национальной грамотности фиксировал всегда русскую грамотность и только ее...»* (с. 20).

І далі: *«Так, украинцев, владеющих родной грамотностью, по переписи 1897 г. совершенно не было найдено в пределах Северо-Кавказского Края, по переписи же 1926 г. их удельный вес в общей грамотности был 5,7%».* (с. 20).

Відверто кажучи — 5,7% — це також дуже мало. Та й чи може бути більше за відсутності українських шкіл? Де можуть українці Кубані, Вороніжчини та інших районів навчитися отої грамоти рідною мовою? Адже ж українських шкіл у цих районах офіційні вершители політики бояться як прокази чи вогню пекельного!..

До цього часу найбільш об'єктивним переписом населення в РСРС і царській Росії є перепис 1926 року. Тоді ще добре відчувався подих революції, пам'ятними були ідеї справжньої рівності народів і їх мов. В Україні в той час можна спостерігати бурхливе культурне відродження. По всіх етнічно українських землях організуються українські школи, газети, журнали, видаються книжки...

Це були «майже нормальні», а порівняно з іншими часами — просто райські умови розвитку.

Коли б цей період тривав ще десять-п'ятнадцять років, то число «хохлів», що стали українцями, зросло б у більших пропорціях, ніж це подає Гозулов у своїй книжці по Донецькому округові (за шість років з 11% до 63% від загального населення округу).

Але цього не сталося. І тепер ми можемо тільки звертатися до результатів перепису 1926 року для виявлення українських потенцій цього приспаного, національно дезорієнтованого району.

Ось деякі результати цього перепису по Північному Кавказові.

У Донецькому окрузі із загальної кількості населення в 375 т. росіяни становили у 1926 р. біля 159 тисяч, а коли ж відкинути три суціль російські райони на північному сході (Вешенський, Казанський та Пешковський, де росіяни становлять 96—98%), то їхня кількість не перевищить і 15 тисяч. Отже, у Донецькому окрузі українці становлять понад 91%.

У Шахтинсько-Донецькому окрузі, що є значним районом гірничої промисловості, де зосереджено чимало міського населення, більшість становлять росіяни. Аналогічно і в Донецькому окрузі. Але питома вага росіян серед сільського населення різко падає і становить десь близько третини.

Населення Донського округу — біля 1 млн. 132 тис. Якщо відкинути Аксайський, Багаєвський, Семикаракорський та Новочеркаський район, де росіяни становлять більшість, то отримаємо населення Донського округу в межах української етнографічної території

біля 641 тис., з чого українців понад 602 тисячі (біля 94%), а росіян тільки 28 тисяч (4,3%).

Отже, бачимо, що ці райони, якщо брати їх тільки в українських етнографічних межах (див. розділ про розселення) за офіційними даними перепису 1926 року з етнічної чистоти не поступається, скажімо, перед Полтавщиною чи Черкащиною. І тільки великоруська шовіністична політика відірвала їх від України і включила до складу РРФСР.

Така ж картина спостерігається і в Сальському окрузі, якщо не брати до уваги майже чисто російські райони цього округу — Романовський та Цимлянський, а також частини Дубовського, Західно-Коннозаводського і Пролетарського районів.

Що стосується Таганрозького округу, то *«Таганрогский, как и Донецкий, дает резкое преобладание украинского населения, снижая удельный вес великорусского населения до 21,9%. В этом округе великорусское население во всех районах занимает второе, а иногда и третье место. Только Таганрог дает преобладание великорусского населения»* (Гозулов, с. 171—172). І далі там же: *«В Кубанском округе великороссы составляют около 1/3 населения 33,45%, уступая первое место украинцам. Великороссы преобладают здесь только в районах Тихорецком и Усть-Лабинском и в городах Краснодаре и Тихорецке...*

*В Черноморском округе великороссы занимают второе место уступая украинцам. По районам преобладают только в Туапсинском...»*

Трохи інший вигляд мають етнічні взаємини на сході краю на Ставропілщині. Тут етнічно українські райони розташовані по периферії, центральні ж райони дають перевагу російському елементу.

Усі дослідники морфології населення Північного Кавказу вказують на особливо активну міграцію туди населення з різних кінців імперії від середини XIX століття.

У 1926 р. прийшлого населення (що не народилося в краї) було 1 202 306 осіб, у тому числі із сільських місцевостей — 659 987.

Із загальної кількості прибуло з російських етнографічних земель близько 360 тис. осіб, із українських етнографічних земель біля 590 тис., решта з інших районів — Закавказзя, Середньої Азії, Казахстану, Білорусії тощо.

Як же розмістилося прийшлое населення по території Краю?

*Розміщення прийшлого населення по округах краю*

| Округи                    | Прийшлого населення | На 100 осіб населення припадає прийшлого |
|---------------------------|---------------------|------------------------------------------|
| Армавірський округ        | 157 174             | 16,95                                    |
| Донецький                 | 35 016              | 9,34                                     |
| Донський                  | 216 087             | 19,08                                    |
| Кубанський                | 220 752             | 14,82                                    |
| Майкопський               | 55 418              | 16,79                                    |
| Сальський                 | 70 734              | 14,99                                    |
| Ставропільський           | 52 854              | 7,26                                     |
| Таганрозький              | 32 800              | 12,22                                    |
| Терський                  | 91 319              | 14,19                                    |
| Чорноморський             | 93 832              | 32,20                                    |
| Шахт-Донецький            | 71 364              | 12,21                                    |
| Владикавказький           | 25 889              | 33,04                                    |
| Грозний з нафтопромислами | 38 142              | 39,29                                    |
| Адигея-Черкесія           | 14 106              | 12,43                                    |
| Чечено-Інгушія            | 4 861               | 2,86                                     |
| Кабардино-Балкарія        | 9 202               | 4,51                                     |
| Карачаївська              | 834                 | 1,29                                     |
| Північна Осетія           | 8 323               | 5,46                                     |
| Сунженський округ         | 2 462               | 7,06                                     |
| Черкаський округ          | 1 137               | 3,07                                     |
| Всього по Краю            | 1 202 306           | 14,38                                    |

За обчисленнями Гозулова постійно-прийшло населення Північно-Кавказького краю за переписом 1897 року становило 1 158 276 осіб, а стосовно загальної кількості населення краю того часу — 22,1%. З українських етнографічних земель прибуло у Край за даними перепису 1897 року понад 850 тисяч осіб, тобто біля 74%. Ось ці дані і змушують сумніватися в даних про національний склад населення Північно-Кавказького краю за народними переписами. Навіть перепис 1926 року, мабуть, багатьох «хохлів» зараховує до росіян. Але, як зазначає Газулов, *«факт «отнесения» или «причисления» не есть еще основание определения народности»* (с. 12).

Газета «Вісті» за 15 листопада 1927 року у статті «Українізація на Північному Кавказі» відзначала, що українців на Північному Кавказі було насправді значно більше, ніж подає перепис населення



1926 року, бо «були скарги, що під час перепису «хохлів» зараховували до росіян, бо вони не чисті українці, бо не говорять літературною українською мовою.

За нормальних умов розвитку оці «хохли» чи «руські» (до речі, на противагу собі, руським, вони росіян називають кацапами) безперечно себе називали б також українцями.<sup>12</sup>

Але цього не сталося. Як писав нарком Луначарський у статті «До планової українізації шкіл в РРФСР» (газета «Вісті» від 25 жовтня 1927 року), потрібно ще багато попрацювати, щоб завершити українізацію в РРФСР. Він вказував у цій статті, що на Воронежчині вже є 142 українські школи, на Курщині — 25, на Самарщині (зараз Куйбишевська область) — 5, на Кубані — 746, у Сибіру — 64 українські школи.

А скільки українських шкіл є в цих районах зараз? Жодної. Декому був не до смаку цей процес самоусвідомлення українців поза межами Української РСР. І ось результати.

Коли перепис населення 1926 р. засвідчує на Кубані 1 445 225 українців (а якщо взяти до уваги скаргу газети «Вісті», то ця цифра буде значно більшою) і — 1 359 906 росіян, то перепис населення 1959 р. подає вже тільки 145 592 українців, а росіян аж 3 363 711.

Звідки така різниця? Адже ніяких грандіозних міграційних рухів не було за ці 33 роки. Зробімо такий простий розрахунок. 1926 р. за переписом було українців разом з росіянами 2 805 131, а 1959 р. відповідно — 3 509 303, або на 704 172 більше, ніж за переписом 1926 р. Отже, за 33 роки між переписами населення Кубані зросло на 25,1%, що дуже не відрізняється від природнього приросту населення в середньому по СРСР.

Очевидно, що тут просто сталося переміщення примусове, вірніше, напівпримусове (набагато сильніше, ніж це було за переписом 1926 р.) українців у рубрику «русские». І тільки 145 592 українцям «пощастило» бути записаними справді українцями.

За нашими підрахунками на Кубані 1959 р. мало бути українців не менше 2 мільйонів (навіть без коректив на значно вищий природний приріст серед українського населення Кубані, а росіян не більше 1,5 мільйона). Такий розрахунок зроблено на основі аналізу даних перепису населення 1897 р. та 1926 р., не беручи до уваги, що

<sup>12</sup> Із 70-х рр. уже й українців УРСР росіяни, «войовничі росіяни» називають у кращому разі «хохлами», а переважно принизливо «глобами», аналогічно як кавказців — «зверями».

й попередні переписи населення також не дуже точні щодо кількості українців, бо завжди дають занижене їх число.

Щось подібне спостерігається і по інших районах, що заселені українцями суцільною етнічною масою. Так, перепис населення 1926 р. подає майже 8 млн. (7 873 331) українців у Російській Федерації, а перепис 1959 р. тільки 3 359 083 українців, хоча мало бути не менше 12 мільйонів. Коли ж узяти до уваги добровільне і примусове переселення українців за ці 33 роки у Російську Федерацію, то ця цифра буде значно вищою — десь близько 15–16 мільйонів.

Звичайно, серед цієї великої маси, одірваних од своєї батьківської землі людей є різні за самосвідомістю: є українці, є хохли, є руські (залежно від часу та умов емігрування з України).

Але як би себе не йменували оці окремі віти українського народу — це такі ж українці, як і ті, хто живуть в Україні. Безперечно у їхній мові, а іноді навіть побуті, з'являються і живуть не властиві решті народу елементи. Але це не дає права викреслювати їх із числа українців. Хто б насмілювся викреслювати з числа українців, скажімо, гуцулів, бойків чи лемків? Оце і є якраз ті віти єдиного національного організму, що розвивалися в дещо відмінних од решти України умовах.

У лемків, зокрема, цей процес національного самоусвідомлення був також сильно загальмований. І чи навіть не найбільше. Перші свої кроки він робить тільки під час першої світової війни. Бачванські ж українці (в Югославії) тільки останні роки щільно підійшли до цього питання, намагаючись поєднати свій діалект з українською літературною мовою.

Цей процес, мабуть, не на належному рівні і в 1,5 мільйона українців, що заселяють Брестську і частину Гомельської області (район Мозиря) Білоруської РСР, що й дало «підставу» включити їх до складу Білоруської РСР, а не Української РСР, хоч усі дослідники-мовознавці їх вважають українцями.

А як думають самі ці 1,5 мільйони? Інколи в розмові з місцевими мешканцями можете почути здивовані запитання, чому їх не включено до складу Української республіки. Це, правда, поодинокі запитання, а основна маса мовчить. Бо «благоденствує»...

Чи тут справа тільки в низькому рівні національної свідомості? Мабуть, не тільки.

Дуже часто посилаються на історичні умови.

Справді, так звані «історичні умови» можуть надовго розірвати терен посідання нації на окремі частини. Так сталося з азербайджан-

#### XIV. Ще раз про самоусвідомлення

---

ським народом. Більша частина його живе в Ірані і менша — в СРСР. Так сталося з таджицьким народом, 2/3 якого живе в Афганістані і 1/3 — в СРСР. Так зроблено і з осетинцями. Цих поділено між Грузинською РСР та РРФСР: Південно-Осетинська Автономна область потрапила до складу Грузинської РСР, а Північно-Осетинська Автономна республіка — до складу Російської Федерації.

Культ Сталіна закінчився. То чому не виправити жорстоку несправедливість цього періоду щодо осетинського народу?

Що ж — дається взнаки інерція: осетинців якось «зручніше» бачити розділеними...

Виправдовуючись, посилаються здебільшого на природні умови, що, мовляв, Кавказькі гори не «дають можливості» осетинцям «консолідуватися» в єдину автономну республіку.

Звичайно, в таких випадках винні не якісь там вигадані «історичні» чи географічні умови, а політика буцімто в інтересах нації, що посідає повний, хоч і незаконний, суверенітет над цією несвоєю територією. Над роз'єднаним — бо народом деяким «дядям» простіше здійснювати економічний, політичний і культурний самосуд.

Здається, у розшматованого на частини народу немає жодних засобів до самозбереження. Але ні, на перешкоді знищення народу стає тут низка дуже сильних чинників, чи обставин, зокрема мовно-культурних.

Спільність мовно-культурна, що складалася за попередніх епох, дуже стійка, і при політичному об'єднанні цих розділених кордонами частин сама стає чинником, що сприяє господарському з'єднанню народу. Тут прикладів можна навести дуже багато як з історії інших народів, так і українського народу. (У свій час Галичина, Закарпаття, так тепер Берестейська земля — тутешні, чи Кубань — кубанці, або просто козаки).

## XV. ЧИ УТВОРИЛАСЬ НА КУБАНІ НОВА КУБАНСЬКА НАЦІЯ?

---

Після зруйнування Запорозької Січі частина козаків пішла за Дунай і створила там Нову Січ, частина ж поселилася на узбережжі Чорного моря між Бугом і Дністром і стала називатися Чорноморським козацьким військом.

Царський уряд намагався одрізати найбільш енергійну частину народу українського — його козацтво — від решти народу, щоб можна було безкарно здійснювати щодо України політику соціального та національного закріпачення.

Наприкінці XVIII століття така нагода трапилася. Царизмові після важких боїв на Передкавказзі вдалося загарбати і приєднати до своєї імперії землі колишнього Тьмутороканського князівства, що було надзвичайно цікавим районом у період існування Київської держави. Йде тут мова — про сучасну Кубань.

Тьмутороканське князівство (центр його — місто Тьмуторокань або ще Матарка, що виросло на місці давньогрецької Германаси) виникло ще десь у VII–VIII століттях і, мабуть, називалося спочатку Артанією (за арабськими джерелами). Це один із центрів зародження Рутенії — Руси. У X ст. Тьмутороканське князівство вже у складі Київської держави.

У князівстві було розвинене хліборобство, виноградарство, рибальство, різні ремесла та торгівля.

На початку XII століття з захопленням причорноморських степів половцями Тьмуторокань втрачає зв'язок з Києвом і потрапляє у васальну залежність спочатку до половців, згодом Візантії, тоді генуезців і Золотої Орди. У XV ст. тут знову панують генуезці, а наприкінці століття увесь район захоплює Туреччина.

Туреччина зовсім зруйнувала головне місто країни, інші ж міста пристосувала до інтересів своєї торгівлі на Кавказі та в Південно-Східній Європі.

Ця турецька колонізація втрималася тут майже до самого кінця XVIII століття (а у причорноморській смузі Анапа—Адлер — аж до початку XIX століття), після чого розпочинається т.зв. «слов'янська» колонізація краю під рукою російського царя.

Коротко історія т.зв. «слов'янської колонізації» цього краю має такий вигляд.

Як відомо, монгольська навала майже суцільно заповнила степову смугу Східної Європи кочовою стихією.

У міру того, як кочова стихія у Причорноморських степах виснажувалася, відбувався рух на ці землі старих мешканців цих районів — хліборобів із Середньої Наддніпрянщини.

XV—XVI століття пройшли під знаком бурхливого освоєння степових районів по обох берегах Дінця, Дону і далі на схід. Це була народна колонізація — повернення народу на територію свого попереднього, домонгольського періоду, заселення.

Московська колонізація розпочинається тільки у другій половині XVI ст. Ця колонізація здійснювалася московським урядом. У середині XVI століття росіяни все ж таки не просунулися на південь за свою укріплену лінію, що проходила приблизно так: Тула — Нижній Новгород.

Десь наприкінці XVI ст. ця урядова московська колонізація вже зіткнулася з попередньою народною українською колонізацією.

Український колонізаційний потік рухався з правобережжя і сіверщини в широтному напрямі з заходу на схід і досить швидко досягнув Волги і перевалив за неї.

Російський колонізаційний потік був куди менш чисельним, зате здійснювався як державна політика. Потік цей рухався від Тульської укріпленої лінії на південь. Це так звані «служилые люди», що будували на колонізованій раніше сільським українським населенням території укріплені міста (остроги) і несли в них службу «батюшке-царю».

Виникають численні інциденти між «міською» та «сільською» колонізаціями (звичайно, не слід уявляти українську колонізацію як чисто сільську, бо вона супроводжувалася також виникненням своєрідних козацьких міст; йдеться про переважно сільський характер українських переселенців).

Один із таких інцидентів закінчився спаленням у 1590 році «черкасами» або «малорусскими казаками» Воронежа, спорудженого царськими служилими людьми 1586 року як фортеці-форпоста у

просуванні «русского элемента на юг» на землі, заселені вже «черкасишками», тобто українцями.

Політичне приєднання України до Росії не змінило суттєво процесу «слов'янської колонізації» цього степу, правда дещо зросла доля «русского элемента» на землях, залучених для обробітки українцями, але «приобщенных к Русскому государству» «непоколебимой силой русского оружия».

Але повернемося до Кубані.

У результаті закріплення в цьому районі російського царизму, Суворов виселяє з Кубані татар, а Гудович знищує турецьке населення, що жило по містах. Уся величезна країна залишилася пустою (тільки у передгір'ях на своїх землях жили та чинили впертий опір загарбницьким намаганням Росії волелюбні черкеси). Указом Катерини II 1773 р. всі землі, розташовані на Таманському півострові і правобережжі р. Кубані від її гарла до впадіння в неї р. Лаби, було відведено Чорноморському козацькому військові. Переселення чорноморців на ці землі з цілого ряду причин почалося тільки восени 1792 р.

Так українці знову повернулися на землі своїх предків тьмутарканців. Але повернулися туди ім'ям загарбника цих земель — царської Росії.<sup>13</sup> 1794 р. переселенці засновують Катеринослав, де й зосереджується управа Чорноморського козацького війська. Склад цього війська весь час поповнювався виселенцями з Полтавщини, Чернігівщини та Слобідської України. Особливо масово це поповнення відбувалося у 1820–1825 роках, а також у 1848 році. Принагідно слід зазначити, що російський імперіалізм робить усе, щоб порвати будь-який зв'язок цього нового придбання імперії з т.зв. Малоросією і Новоросією.

Оскільки за останні три десятиріччя з'явилося чимало спекулятивних праць, де автори намагаються довести «русский характер Кубани», «жемчужины России», тут потрібно хоч кількома словами подати загальну історію заселення Кубані.

Основна частина Кубанського краю (західна, північно-західна і північна) заселялася впродовж усього періоду колонізації вихідцями з «Малоросії» та Слобідської України.

Дещо інакше йшло заселення тих степових районів Прикубання, що були на схід від устя Лаби. Вздовж Кубані тут проходила т.зв.

<sup>13</sup> Треба зазначити, що запорожці на Кубані бували й раніше, у XVI–XVII ст., але це були поодинокі відвідини з метою промислів. Узагалі ж Кубань тяжіла майже однаково як до Наддніпрянщини, так і до Кавказу ще з доскіфських часів. Але це окрема тема.

Кавказька лінія укріплень, відома ще під назвою «Стара лінія». На цих землях дещо пізніше за чорноморців було поселено так зване Кавказьке лінійне військо. Що воно являло собою в етнічному відношенні?

Монографія «Кубанские станицы. Этнические и культурно-бытовые процессы на Кубани» (М., 1967) між іншим подає з цього приводу таке:

«Значительная роль в заселении Старой линии была отведена донскому казачеству. Донские казаки переводились сюда, главным образом, принудительно, из Усть-Медведицкого, Хоперского и Второго Донского округов. (Прошу зауважити, що Хоперський округ заселений був як тоді, так і тепер в основному українцями – примітка моя – З.А.). Новые поселения были размещены по побережью Кубани восточнее устья Лабы, при укреплении, которые позднее были переименованы в станицы: Усть-Лабинскую, Кавказскую, Прочноокопскую, Григориопольскую, Темнолесскую, Воровсколескую... В 1802 г. на Старую линию были переселены казаки Екатеринославского войска, образованного в 1788 г. из крестьян, однодворцев, мещан – выходцев преимущественно из Екатеринославской и Слободско-Украинской (переименованной позднее в Харьковскую) губерний. Их поселили между станицами Кавказской и Усть-Лабинской, в новых станицах Темишбекской, Казанской, Тифлисской, Задонской. В 1804 г. была основана ст. Воронежская, где были поселены выходцы из Змиевского уезда Слободско-Украинской губернии (підкреслення зроблено для того, щоб показати етнічний характер цих районів Кубані – З.А.).»

«В 1925 г. было основано еще несколько станиц в верховьях рек Кубани и Кумы – Невынномысская, Беломечетская, Баталпашинская, Бекешская, Суворовская, Боргустанская, Ессентукская. Они были заселены Хоперскими и частично волжскими казаками.

Для усиления линейного казачества в 1833 и 1848 гг. в казачьи станицы были преобразованы 17 крестьянских казенных селений, расположенных по степным речкам Вейсугу, Челбасу, Ее, Калалы, Егорлыку, Расшеватке и др. К концу 40-х годов в составе Старой линии числилось уже 36 станиц. (З того числа мінімум 12 було заселено українським етносом – З.А.).

В отличие от Черномории в селениях Старой линии преобладали выходцы из русских областей (Дон и Центральные черноземные губернии – Воронежская, Курская, Орловская, Тульская, Тамбовская).

В этих же районах были поселены также и группы украинского населения (Екатеринославские и Хоперские казаки, позднее и украинские крестьяне). Особенно заметно украинское влияние в хоперских станицах Бекешевской и Боргустанской.

*(Див. «Кубанские станицы», с. 19–20).*

«С 1841 г. начинается колонизация так называемой Новой линии, т.е. пространства, расположенного между Кубанью и ее южным притоком Лабой. Основной контингент переселенцев на Лабу был из казачьих станиц Старой линии и с Дона. На Новую линию направляли также население из некоторых станиц Терского войска, из украинских казачьих войск и сел Ставропольской губернии. Позднее на Лабу ... приезжали жители южнорусских и украинских губерний и в отдельных случаях – и более северных районов России.

Особенно сложным был этнический состав населения южных станиц Новой линии, расположенных по Урупу и Большому Зеленчуку, где поселилось значительное число семей украинских казаков и так называемых анапских поселян, большинство которых было выходцами с Украины.» (Див. с. 20).

У 40-х роках XIX ст. царизм вирішив порвати останні видимі нитки, що в'язали чорноморських козаків з Україною. Всі курені Чорноморського козацького війська, що несли свою назву із Запорозької Січі, було перейменовано на станиці, а військо розділено на три округи. 1860 р. створено окрему адміністративну одиницю – Кубанську область, куди залучено всі землі басейну Кубані разом з передгір'ями Західного Кавказу (тобто Закубання). Відповідно об'єднують і всі козацькі частини, що були в басейні Кубані – Чорноморське військо, шість бригад Кавказького лінійного козацького війська на Старій та Новій лінії (етнічний склад населення цих ліній див. вище), і все це називають «Кубанське козацьке військо». Так російський уряд «убив двох зайців». Одрізвав Чорноморське козацтво від українського народу за принципом: «разделяй и властвуй», а тоді всю його енергію став посилено скеровувати на «освоение новых приобретений империи», на підкорення народів Кавказу.

З 1864 р. розпочинається колонізація передгір'їв Західного Кавказу, коли більшість черкесів покинула батьківські землі і переїхала в Туреччину.



## XV. Чи утворилась на Кубані нова кубанська нація?

«Этнический состав населения районов, расположенных по левобережью Кубани, отличается особенно большой пестротой. Данные о составе первых поселенцев в различных районах Закубанья свидетельствуют о возрастании доли украинского населения в направлении с востока на запад. Станицы западных районов Закубанья до р. Афинса заселялись преимущественно черноморскими и азовскими казаками (последние формировались из бывших запорожских казаков и государственных украинских крестьян), следовательно здесь преобладало украинское население. Станицы восточных районов, расположенных в междуречьи Кубани, Лабы и Белой, заселялись в основном кубанскими линейцами и донскими казаками. В центральной части Закубанья были поселены и линейные и черноморские казаки, причем между Афинсом и Псекупсом преобладали переселенцы из черноморских станиц, а восточнее Псекупа в значительной части станиц большинство населения составляли линейцы и донские казаки».

*(Див. «Кубанские станицы», с. 21)*

Так у короткому викладі складалося заселення Кубанського краю. Слід зазначити, що протягом усього періоду колонізації Кубані зберігалось чітке етнічне розмежування окремих районів, інакше кажучи, нові переселенці з України селилися в основному в українських районах Кубані, а переселенці з Росії — в лінійних станицях. Щоправда, потік переселенців з України був чисельнішим, що й зумовлювало постійне переважання в населенні краю українського етносу. Сталий доплив переселенців забезпечував швидкі темпи зростання загальної кількості населення Кубані. Так якщо перепис населення 1897 р. зафіксував на Кубані 1 911 193 особи, то в 1913 р. вже там жило 3 050 391 особа. За національністю 1913 р. показує такий склад населення: українці разом з росіянами — 2 825 944 (92,64 % кавказькі горяни — 131 566, або 4,84%, вірмени — 21 262 або 0,69 %, грузини — 1 596 або 0,05%, німці — 25 640 або 0,84%, поляки — 4 333 або 0,14%, євреї — 2 334 або 0,07%, іноземні громадяни — 27 236 або 0,8%)

Як же оцінити кількість українців і росіян окремо в населенні Кубані тих років? Зробимо це так. Відомо, що перепис населення 1897 р. подає, що українську мову рідною вказало 49,1% населення Кубанської області, російську — 41,8%. Перепис населення 1926 р. подає етнічний склад населення дещо ширше: відсоток українців по окремих округах Кубані був таким (за національністю та мовою

відповідно): Кубанський округ — 66,58% та 55,95%; Армавірський округ — 34,45% та 9,05%; Майкопський — 31,35%, та 12,38%.

Зробивши поправки на національність за даними перепису 1926 р. отримаємо, що на Кубані було таке співвідношення між українцями та росіянами: 1897 р. — українців не менше як 1 051,1 тис. (55% до всього населення, росіян — не більше 688 тис. (34,9%), а разом — 1 739,1 тис. (90,9%). 1913 рік: відповідно — 1 740 тис. (57%) і 1 085 тис. (35,6%), а разом — 2 825,9 тис., або 92,6%. Щоб читача не мучили сумніви щодо цього розрахунку, нагадаю слова з тогочасної газети «Вісті», що перепис 1926 р. далеко не повністю зареєстрував українське населення Кубані, що багатьох українців записували тоді до рубрики «русские».

Якщо ж відкинути райони краю, що лежать поза етнічно українською смугою, то відсоток українців зростає на основній частині Кубані до 75–77%.

Але це тільки одна площа, в якій я розглянув населення Кубані у дореволюційний період.

Друга — станова. Саме наявність станів і зумовила значні відмінності між Наддніпрянщиною і Кубанню. Відомо, що на 1913 рік населення Кубанського краю складалося на 42,9% з козаків, та на 52,8% — неказаків т.зв. іногородніх (в основному селяни з «Малоросії» та Слобідської України), та на 4,3% — з черкесів, вірмен та ін.

Але слід зазначити, що кількість іногородніх та їх питома вага у населенні Кубані постійно зростала, незважаючи на всі існуючі обмеження. Отже, Кубанський край у якійсь перспективі повинен би стати за «мирних» умов краєм ще більш «іногороднім», ніж був.

Коли в 1868 р. на Кубані нараховувалося тільки 24 819 чол. іногородніх, то в 1878 р. число їх доходить до 112 000, становлячи 17% усього населення краю, а в 1888 р. число іногородніх уже становить 727 307 чол., або 53,2% всього населення краю. У 1913 р. населення Кубанської області становило 3 177 431 чол. (в тому числі козаків 1 367 212 та іногородніх — 1 810 219, або 57%). За статистикою 1913 р. найбільше було іногородніх, що мали осілість — 45,4% всієї кількості іногородніх. Менше було «іногородніх корінних» — 23,4% загального числа іногородніх, і нарешті, «іногородніх квартирантів» — 31%, або 17,7% всього населення краю.

Іногороднє населення на Кубані, за винятком хіба корінних, не мало і долі тих прав, що мало козацтво. Земля Кубанського краю на 70% належала козакам.

Цілком зрозуміло, що добра частина іногородніх, будучи безправною масою й перебуваючи в тяжкому економічному стані, неприязно ставилася до козаків як привілейованої групи, добробут якої охоронявся царськими законами. Усе це й зумовило складність соціальної ситуації на Кубані в революції 1917 року, зумовило втрату національної орієнтації переважної більшості її політичних діячів через низький рівень культурного життя краю і його відірваність від України.

16 березня 1917 року в Катеринодарі зібралися надзвичайні збори міської Думи, присвячені переворотові в Петербурзі. 17 березня організувався з представників різних партій Громадський комітет, що оголосив себе вищою владою у Катеринодарі.

Сама козацька станиця поставилася до революції дуже сторожко.

А тим часом член Державної Думи Кіндрат Бардіж, з'явившись на Кубань комісаром Тимчасового уряду, усякими способами намагався обмежити діяльність і вплив Громадського комітету на хід подій, що розгорталися, і взяти кермо влади до своїх рук.

22 квітня в Катеринодарі відкрився обласний з'їзд уповноважених від населених пунктів. І тут, коли почали обмірковувати самоврядування в Кубанській області, виникла перша сутичка між іногородніми і козаками.

Доповідач Довгополов запропонував, щоб становище козаків та іногородніх було залишено по-старому. Тобто козаки самі по собі, а іногородні самі по собі. Козачі справи нехай розбирає Військова рада, що незабаром має зібратися. Козаки повинні мати свій військовий уряд.

Почалися суперечки... Врешті з'їзд ухвалив резолюцію, яка говорила, що «іногороднє населення на паєві козачі землі й майно не має ніяких претензій, будучи переконане, що Установчі збори найдуть за можливе вдовольнити щоденні потреби іногороднього населення області, не порушуючи інтересів трудового козацтва».

Друге питання, що викликало так само чимало спорів, була справа з орендною платою за планові місця іногородніх. І тут більшість з'їзду не пішла на те, щоб одним махом вирішити це проклятуше питання. Вирішено поки що справу з посаженною платою відкласти з тим, щоб її розглянув Виконавчий комітет, обраний потім з'їздом, і Військова рада.

Як бачимо, і Обласний з'їзд підходив до таких пекучих питань, як земельне й про посаженну плату дуже й дуже обережно.

У питанні про громадські комітети в станицях, що мали стати за вищі органи влади на місцях, з'їзд ухвалив, що вони в селищах із мішаним населенням у козацькі справи не втручаються. Громадські ж справи козацького населення розбирають станичні збори й отамани. Таким чином у станиці утворювалося рівнобіжно два органи влади: громадські комітети й станичні збори з отаманом... Щоправда, недовго в станицях існували громадські комітети — незабаром Бардіж звелів скасувати їх.

Трохи пізніше в Катеринодарі відбувся козацький з'їзд — Військова рада. Тут уже не панували ті гострі суперечки й скандали, що мали місце на Обласному з'їзді уповноважених. Військова рада мала суто становий козацький характер. Всі вирішення ухвалювалися однодушно, без будь-яких суперечок. Комісар Тимчасового Уряду Бардіж, виступивши на з'їзді з приводу утворення майбутнього уряду, сказав: «Новий уряд поважатиме права козачого самоврядування — право, завойоване кров'ю наших предків. Козацтво завше буде підпорою законності й порядку».

Військова рада обрала Військовий уряд на чолі з Бичем і закрилася.

У червні Обласний Виконавчий Комітет обмірковував положення про земство, що його думали завести в області.

До відання земства мали перейти всі громадські справи, а військовий отаман і отамани відділів повинні були керувати лише військовими справами.

Уже в цій, до смішного куцїй реформі, козаки вбачали зазіхання на їхні права з боку іногородніх. Зокрема, Іваненко говорив так: «Під соусом земства нам пропонують знищити козацтво...»

Питання про земство було виплило знову й поставлено на обговорення Кубанської Обласної ради 1/14 липня. На засіданні есер Білоусов повідомив, що козаки проти земства й що з цього приводу у них відбулася таємна нарада, де вони голосували проти земства, як і сам отаман Філімонов.

На засіданні знявся страшений галас. Козацькі депутати удали з себе тяжко ображених і покинули Обласну раду, відкликавши своїх представників з Обласного комітету.

Становище Обласного комітету після виходу із нього козацьких депутатів ставало непевним. Комітет ухвалював постанови, яких приводити в життя не було кому. Маючи номінальну владу, він не мав чим її підтримувати.

Повстання Корнілова застережливо вплинуло на козацьких ватажків. Коли раніше вони скеровували свою політику на підтримку Тимчасового уряду, то тепер у лавах козацьких верхів починається вагання, а далі вони стають просто в опозицію до Тимчасового уряду.

Оголошення Росії республікою, без зазначення якою, дали приключку до того, що липові демократи з Військового уряду, обвинувачували уряд Керенського у поправінні. Чому, мовляв, не «демократична» й не «федеративна»?

І от на з'їзді Кубанської Військової Ради її ватажки виступають за те, щоб домагатися федеративного ладу... Щоб забезпечити Кубані самостійний розвиток, треба, щоб вона входила в майбутню федерацію як окрема державна одиниця.

Це був лише початок. 7 жовтня (нов. стилу) в Катеринодарі відкрилося засідання другої Кубанської Військової Ради. Тут розмови про козацьку владу, федерацію й самостійництво провадилися сміливіше, упевненіше...

Отже, не дивно, що Рада, обмірковуючи «Тимчасові основні положення про вищі органи влади в Кубанському краї», визнала, що їх можуть обирати лише козаки, горці й селяни, що володіють громадською землею. Таким чином, іногородніх-квартирантів і осілих знову обійшли: їх не визнано за правомочних громадян краю.

За цим положенням правомочне населення обирає Кубанську Краєву Раду, що виділяє зі свого складу Раду законодавчу, і обирає військового отамана. За виконавчу владу править Військовий уряд, куди мало увійти 7 представників від козаків, 3 від іногородніх і 1 від горців.

Коли Краєвий Кубанський уряд дізнався про Жовтневий переворот у Петербурзі, то у своїй телеграмі військовим отаманам на місцях поспішив чітко виявити свою лінію до Жовтневого перевороту.

«Дізнавшись про злочинне повстання більшовиків у Петрограді, — Військовий Уряд Кубанського війська ухвалив боронити Тимчасовий Уряд усіма засобами, що є в його розпорядженні; ... взяти на себе здійснення державної влади в Кубанській області; оголосити в області воєнний стан. Ми діємо в порозумінні з загальнокозацьким з'їздом у Києві, всім козацьким військом Кавказької армії...»

Певний своїх сил Військовий уряд поводить себе незалежно. 1(14) листопада в Катеринодарі відкрився другий з'їзд іногородніх. З'їзд теж ухвалив постанову, що в ній ганьбить більшовиків, які довели країну до розпаду, та підтримує «учреділовку».

Що революційного зробив з'їзд іногородніх, так це те, що ухвалив скасувати посаженну плату.

І ось Законодавча рада шукає контактів з іногородніми. Вона надсилає на з'їзд своїх трьох делегатів. З'їзд у свою чергу робить «галантний» порух у сторону Ради, відряджаючи на її засідання своїх представників. Було утворено погодницьку комісію, що складалася з однакового числа представників Законодавчої ради і з'їзду іногородніх. Ця комісія мала виробити положення про управління й самоврядування в області.

У грудні 1917 р. майже одночасно із засіданням Краєвої Ради в Катеринодарі відбувається з'їзд іногородніх. І от, за думкою голови уряду Бича й голови з'їзду іногородніх Турутіна 9(22) грудня мало бути влаштовано спільне засідання іногородніх з козаками, на якому малося на думці дійти порозуміння між обома ворогуючими таборами. Та дарма: стався розкол.

Хоч і працювали обидві половини з'їзду одночасно, але нарізно, кожен по-своєму виявляючи власне ставлення до біжучого моменту. Одна половина з'їзду під назвою Другого Загальнообласного з'їзду розпочала свою роботу постановою, що не визнає влади Ради Народних Комісарів і наголошує, що встановити владу можуть тільки Установчі збори. Далі ця течія з'їзду обмірковувала, як мають будуватися краєві органи влади — Законодавча рада й Військовий уряд. Вирішено обмежити кількість членів Ради 46 представниками від козаків і таким самим числом представників від іногородніх, горці мають посылати 8 чоловік. Члени Ради обирають на цьому з'їзді Краєвий Уряд, що складається з 11 чоловік — по 5 від іногородців і козаків і 1 від горців.

Дражливим питанням по-старому залишалася справа з самоврядуванням у станицях. За постановою з'їзду в усіх станицях заводяться станичні збори з козаків і іногородніх... Станичний отаман повинен бути обов'язково з козаків, а одним з його помічників обирається хтось з іногородніх.

Правом брати участь у виборах могли користуватися лише ті іногородні, що пробули в Кубанському краї не менше як два роки.

Говорив з'їзд і про землю. Навіть ухвалив резолюцію про скасування з 1 січня 1918 року посаженної плати. Було ухвалено постанову про організацію земельних комітетів.

Треба зазначити, що Законодавча рада в засіданні 8(21) січня ухвалила низку законів, що обіцяли деякі реформи з дальшими по-

ступками робітникам і селянам. Між іншим було встановлено й 8-годинний робочий день.

Але й більшовицькі сили не дримали. Вже 17(30) грудня на зборах найактивніших груп з'їзду іногородніх-більшовиків-анархістів і есерів було вирішено вступити в збройну боротьбу з Військовим урядом і було обрано воєнного комісара — анархіста Тимофеева. В Новоросійську влада була в руках Ради, що спиралася на численні кадри пролетаріату.

У планованому захопленні влади на Кубані дуже важлива роль відводилася 39-й більшовицькій дивізії, що розташувалася на залізничній лінії Армавір-Тихорецька, яка повністю контролює Кубанський край. 2 лютого н. стилю під ст. Енемом відбувся перший бій між червоними й білими, що став за початок громадянської війни на Кубані. В цьому бою червоні зазнали поразки.

Але вони далі старанно організовують розпорошені сили груп і загонів. Для цього утворено спільний Кубано-Чорноморський Ревком. У Новоросійську за декілька днів були збудовані два бронепотяги і відряджені на ст. Кримську. Організація червоних частин ішла швидким кроком. На середину лютого проти Катеринодара по лінії Троїцька-Кримська-Абинська вже виставлено до 15 тисяч вояків.

Військовий уряд розумів, що боротьба з червоними буде нелегою. Він гарячково починає організовувати бойові сили — добровольчі батальйони й так зване військо «вільного козацтва».

Полки «вільного козацтва» повинні були будуватися за старою конструкцією козацького війська, поділяючись на курені, сотні, чоти й зони... До «вільного козацтва» мали право вступати лише козаки. Військо «вільного козацтва» за статутом мало поділятися на два коші: чорноморський й лінійний (стан), що ними керують наказні отамани.

Тим часом південно-східна революційна армія, розташована в районі Ставрополя й по залізничній лінії Тихорецька-Армавір, починаючи з другої половини лютого, переходить у наступ на Катеринодар з боку Тихорецької і Кавказької.

У той самий час червоні наступають з боку Новоросійська й станіці Тимошівської. Кільце навколо Катеринодара щораз вужчає.

І от 9 березня на засіданні Міської думи голова уряду Бич запитує в присутніх, чи можна сподіватися, що міське самоврядування й населення дасть підмогу урядовим загонам. Відповідаючи Бичеві, гласний Думи Безходарний сказав: «Бич і тут додержується тієї думки, якої додержувався і в Раді. Він говорив: «Підтримайте нас, а ми

вам за це нічого не дамо». Це ура-коза́ча політика. Вона ясна: землі іногороднім ні-ні». Реальні події кидають Кубанську Раду в обійми Корнілова.

13 березня група членів Законодавчої ради, укупі з урядом і загоном з 3000 чоловік, відступила за Кубань.

Залишаючи Катеринодар, загін Покровського вкупі з Військовим урядом і членами Законодавчої ради просувався по станицях Закубання, тероризуючи іногороднє населення. Через деякий час загін Покровського з'єднався біля станиці Калужької з генералом Корніловим, що заявився сюди з Дону.

З цього моменту військо Кубанського уряду й Корнілова починає вести сукупну боротьбу проти червоного війська.

Як проходила і як закінчилася ця боротьба — всім добре відомо. Формально Кубанська Рада знову стає сувереном на Кубанському Краї. Але цей суверенітет був умовним, бо Кубанський Уряд допустив існування на своїй території військових формувань, що не підлягали йому, а прихильникам єдиної і неділимої Росії і їе з ними.

За це й довелося незабаром поплатитися Кубанській Козацькій Республіці на чолі з великим українським патріотом, а не вузько козацьким, Лукою Лаврентійовичем Бичем.

Цікаву сторінку становлять відносини між Україною та Кубанською республікою у ті роки.

Відсутність систематичних матеріалів не дозволяє зробити тут огляду цього періоду в такому напрямку. Все ж певний інтерес становлять виступи Л. Бича у Краєвій раді з приводу заарештування секретаря українського посольства при Краєвому уряді 14 листопада 1918 року. Ось витяг з його виступу 23 листопада 1918 року:

«Господа Члены Рады! В заседании 20 ноября Вам было доложено об аресте секретаря украинского посольства. Я докладывал по этому вопросу в таких словах: ...Рада постановила: «Выслушав заявление Правительства по поводу ареста секретаря посольства, поручить Правительству спешно установить основания, послужившие поводом к аресту и доложить Раде». До сего времени Правительство не могло выполнить поручение Рады, и поэтому я считаю необходимым дать объяснения о причинах задержки, исполнения такого поведения Рады.

Войсковому Атаману было обещано, что ему будут присланы документы и письмо или сведения, послужившие причиной ареста. Письмо это не было прислано, и поэтому Правительство не имело материалов, чтобы ознакомиться с этим делом...



Между тем в газете «Россия» в сегодняшнем номере появилось официальное сообщение от Штаба Главнокомандующего Добровольческой Армией с изложением оснований, послуживших поводом к аресту. В начале этого сообщения описывается история переговоров, которые вел секретарь украинского посольства с городом Екатеринославом по прямому проводу...

От Правительства Кубанского явился на телеграф уполномоченный, сотник Жежель, член Краевой Рады. Ему было поручено Правительством вызвать Киев ... и осведомиться, что там происходит, тем более, что в Киеве находятся наши представители, уполномоченные, чтобы закончить операцию по получению массы предметов, нам необходимых: снарядов, инженерного имущества, авиационного имущества, аппаратов, медикаментов и т. д., на много миллионов рублей. Там остался наш уполномоченный полковник Курагин, вместе с целым отрядом казаков – приемщиков. Сотнику Жежелю поручалось вызвать полковника Курагина и просить у него сведений; если сообщение с Киевом явилось бы невозможным, вызвать Екатеринослав и узнать, что происходит на Украине.

В ту ночь, когда произошел арест секретаря украинского посольства Поливана сотнику Жежелю вызвать Киев и говорить с полковником Курагиным не удалось; вызван был только Екатеринослав, так как дальше сообщения не было. В то же время там присутствовал секретарь посольства, который имел разрешение от Краевого Правительства вести переговоры с Украиной. Таким образом, состоялись переговоры секретаря украинского посольства с Екатеринославом. Когда мне донесли, – это было около 12 часов ночи, – что происходят на телеграфе недоразумения, что представитель Штаба Добровольческой Армии хочет иметь ту телеграмму, то сообщение, которое было получено из Екатеринослава, то я прежде всего поставил вопрос: кто говорил? Говорил ли временный уполномоченный Правительства сотник Жежель, или же секретарь украинского посольства? И когда сказали, что фактически говорил секретарь украинского посольства, я заявил, что не мог дать разрешения изъять телеграмму из рук секретаря украинского посольства. Это было передано. Кроме того, я заявил, что если будет употреблено насилие, то это – дело представителей Штаба Добровольческой Армии...

В сообщении Штаба Армии указано, что разговор велся с повстанцами, – явными врагами Добровольческой Армии и дружественной

ей Донской Армии. Кто вел разговор из Катеринослава, само собой разумеется, я знать не могу, затем, мне достоверно известно, что Добровольческая Армия, в состав которой входят кубанские казаки, находилась в состоянии войны с повстанцами на Украине...

В сообщении говорится, что по докладу происходящий разговор был прекращен, и Главнокомандующий приказал подвергнуть Поливана задержанию и отправить его в Киев, что и было сделано. Мы полагаем, что посольство украинское состояло только при Кубанском Краевом Правительстве, и, если бы было доказано упущение или какое-нибудь преступление со стороны того или другого члена посольства, то только Кубанское Краевое Правительство могло бы предпринять те или другие меры...

Следующий абзац представляет чрезвычайно большой интерес – это отношение Добровольческой Армии к Петлюре и возглавляемому им движению, которое согласно официальному сообщению, вполне определяется приведенным ниже текстом разговора Поливана, причем видно, что это движение вносит в страну анархию, совершенно родственную большевизму. Вот это – основные пункты. В дополнение к тому, что сообщено здесь, в этом официальном сообщении, могу добавить, что 21 ноября я получил от генерала Драгомирова письмо, при котором мне был прислан манифест временного рабоче-крестьянского Правительства Украины и прокламация, распространяемая в районе Харькова и Катеринослава. В письме говорится, что «манифест не оставляет сомнения в том, что главное движение на Украине – чисто большевистское, а поступающие сведения указывают на то, что оно идет рука об руку с национальным движением Петлюры и др. самостоятельных, которых вы защищали в своей Раде 11 ноября».

Вероятно, члены Рады помнят, что я не защищал ни Петлюры, ни Болбочана, ни других, о которых я даже и не упоминал, ибо прежде всего, я думаю, что они в моей защите не нуждаются, а затем – я только хотел для себя и для других выяснить истинное положение вещей на Украине. Вот та прокламация, которая здесь приложена, поможет нам выяснить это положение.

Я в свое время возражал ораторам – Филимонову и другим – и говорил, что будет колоссальной непоправимой ошибкой теперешнее движение на Украине, возглавляемое Центральной Украинской Радой Винниченко и Петлюры, смешивать с большевистским движе-

## XV. Чи утворилась на Кубані нова кубанська нація?

нием, а мне прислали в доказательство того, что это движение есть большевистское прокламацию большевистскую...

Я тогда говорил, что первыми кандидатами на расстрел со стороны большевиков являются Петлюра и Винниченко и все те, кто стоит на платформе украинской Центральной Рады. Эта прокламация только лишний раз подтверждает, что я был прав, что нельзя смешивать эти два движения.

Затем я имел случай доказывать о том, что мы стоим на той точке зрения, что вмешательство во внутренние дела Украины мы не признаем; что на Украине идет своя борьба, с одной стороны – между Центральной Радой и гетманом, а с другой стороны – между Центральной Радой и большевиками. Как разрешится эта борьба, мы не знаем, но ни той, ни другой стороне оказывать помощь не будем и не желаем. Не желаем, чтобы мы были втянуты во внутренние дела Украины и чтобы наша казачья кровь проливалась».

Далі Бич говорить про внутрішнє становище на Кубані у цей період:

«В последнее время вокруг Краевой Рады и Правительства атмосфера до чрезвычайности сгустилась, и стоит взять ту газету, которую я цитировал, для того, чтобы притти к такому выводу. Я процитирую одну фразу: «Жутко становится от подобных настроений общественных собраний», т.е. от Рады нашей...»

*(Цитується за стенографічним звітом засідань  
Кубанської Краєвої Ради, с. 680–685)*

Це ускладнення становища Краєвої Ради та її уряду було викликане намаганням Добровольчої Армії стати повновладним хазяїном становища на всьому Північному Кавказі для перетворення його у плацдарм у боротьбі за відновлення єдиної і неділимой Росії під монархічним скіпетром.

Кубанський уряд, що дозволив незалежне існування на Кубані Добровольчої Армії як третьої сили, став незабаром жертвою цієї армії. І не допомогли тут ні застереження самого Бича, ні його більших чи менших прихильників у Краєвій Раді (Рябова, Ільченка, Шевченка, Іванченка, Демиденка, Крикуна, Шуплика, Фоменка, Ткаченка, Писаренка, Зуба, Троценка, Тимченка, Гулецького, Макаренка, Омельченка та ін.). ось що сказав член Краєвої Ради І. Макаренко 23

листопада 1918 р.: «Добровольча Армія втягнулась в усю колотнечу суспільно-політичного життя Краю, у вир боротьби місцевих політичних груп та партій».

Це була констатація факту без жодного практичного висновку для Краєвої Ради та її уряду.

І розв'язка настала. Краєва Рада незабаром була розігнана Добровольчою Армією. Багато її активних діячів було розстріляно за наказом Денікіна. Під час подорожі Кубанню у 1965 році я від одного кубанського українофіла-краєзнавця чув, що нібито було розстріляно і Л. Бича, але письмових згадок про таке не показував, обмежуючись «апріорністю».

Коротку статтю про Кубанську Краєву Раду подає довоєнна «БСЭ»:

«Кубанская Рада или Кубанская Краевая войсковая Рада (1917–1920 гг.) казачья сословная представительная организация, возникшая в апреле 1917 г. в Екатеринодаре (ныне Краснодар)...

Оно (правительство – йдеться про уряд Кубанської Ради) пыталось вести самостоятельную внешнюю политику (посылало делегации на Версальскую и Советско-украинскую конференции, вступало в переговоры с сепаратистами Украины, Грузии, Азербайджана и другими контрреволюционными окраинными правительствами).

В 1919 г. в Кубанской Раде обострилась борьба линейцев – сторонников Деникина – и черноморцев – сепаратистов, федералистов. Лидерами черноморцев были Н.С. Рябовол, Калабухов и др. В июне 1919 г. в Кубанской Раде преобладание получили черноморцы. Они были избраны во все правительственные органы, провели эсеровский земельный закон и несколько расширили права иногородних. Против такого направления выступили деникинцы: 13.VI деникинскими офицерами был убит Рябовол, против черноморцев было выдвинуто обвинение в изменнических сношениях с границей. 6.XI.1919 деникинский генерал Покровский окружил Кубанскую Раду войсками и произвел «государственный переворот». Часть черноморцев бежала, другая, во главе с Калабуховым, явилась сама к Покровскому. 7.XI.1919 г. Калабухов был публично повешен. Очищенная от черноморцев Кубанская Рада выбрала правительство из линейцев, уничтожила законодательную раду и усилила власть атамана»...

Це визнання «БСЭ» про гостру боротьбу чорноморців з лінійними прошу взяти на увагу, бо воно спростовує сучасні праці про

## XV. Чи утворилась на Кубані нова кубанська нація?

Кубань революційну та післяреволюційну, що виходить з концепції «єдиного потоку» на Кубані.

Мені вдалося натрапити на одне важливе повідомлення тодішньої преси про відносини в Кубанському краї. Голова Ради С. Чалий у розмові з представниками преси заявив з приводу арешту Чорноморської Ради (цитую за газетою «Нова Рада» від 30 жовтня 1918 р.):

«Телеграма Делегації Ради у Києві, послана до Львова, то є лише причіпка, аби здійснити давній намір командного складу російської добровольчої армії — розквитатися цілком з найменшими проявами українського життя на Чорноморщині...

Найбільша небезпека для українських справ на Чорноморщині полягає в тому, що всі прекрасні слова про самовизначення народів, проголошені президентом Вільсоном і прийняті всіма воюючими державами, у відношенні до українського народу на Чорноморщині, а може й на всій українській землі, можуть зостатись тільки на папері».

Отже з розгромом українського національно-визвольного руху на Кубані, по всій області запанував Денікін та збанкрутіла ідея відновлення «єдиної неделимої Росії». Це триває до квітня 1920 р., коли більшовики вибивають Денікіна з Кубані.

Після революції на Кубані, як і в інших районах, де українці становлять більшість, прискореними темпами пішов процес національного самоусвідомлення, бо був сильно ферментований революцією. Створювались українські школи, газети, журнали. Намітилось деяке культурне зближення з Українською РСР. Але лінійці на інші «неделимці» не дрімали: процес національного самоусвідомлення українців зустрічає з їхнього боку шалений опір. Досить порівняти сьогодення Кубані і ситуацію, описану П. Лісовим у вже цитованій праці, щоб побачити результати роботи братерських рук.

«Коли перейти до стану української школи на Кубані й Північному Кавказі, то матимемо таку картину. В 1925 році було (Северный Кавказ после районирования, том. 1, с. 403) українських шкіл першого ступеня – 109, вчителів – 112, учнів – 4113. Другі національності охоплені рідною школою далеко краще. На першому місці ідуть німці (107 шкіл, 206 учителів, 7692 учні), далі вірмени (86 шкіл, 149 учителів, 7548 учнів). В той час як українці Північного Кавказу мали в 1925 р. на 2.200 тис. українського населення всього 109 шкіл, вірмени, наприклад, на кілька тисяч населення 86 шкіл і т. д.

Проте після 1925 р. українська школа значно розвинулася, але не досить. Найкраще стоїть українізація школи (відносно, розуміється) в Кубанській окрузі. За даними, що мені дала українська секція Крайкому ВКПб маємо таку картину: Кубанська округа – 714 українських комплектів шкіл Армавірська – 12, Майкопська – жодної, Ставропільська – жодної, Донська – 16 чи 20, Таганрозька – жодної (?), Чорноморська – 3, Терщина – 1, Сальська – жодної, Шахтинська – жодної, Північно-Донецька – жодної, в автономних областях – жодної...

Кубанська округа загалом стає центром українського руху на Північному Кавказі. Окрім значної кількості українських шкільних комплексів, тут маємо український педтехнікум у станиці Полтавській, із Краснодара переводять до ст. Слов'янської С-Г школу, де вона мусить згодом розвинутися в український С-Г технікум. У самому Краснодарі при робфаці є український відділ. За останнім розпорядженням Наркомосу РСФРР має організуватись український відділ при Краснодарському Педагогічному інституті.

Одначе, ми мусимо сказати, що українізація (ми тут розуміємо лише Кубанську округу) переводиться за принципом: «Крок вперед, два назад!». ...Часто приходилося мені чути: «українізація, будирує станицю, вносить непотрібні пристрасті»...

За це хапаються українські націоналісти місцевого гатунку й руські шовіністи. Одні незадоволені квалістю переведення українізації на Кубані та Чорномор'ї, другі – загалом гальмують справу. Ні ті, ні другі не розуміють, що українізація на Кубані – це історичний складний процес. Українізації не втекти (але читач бачить, що П. Лісовий помилився – З.А.), до того веде вся політика радянської влади. Для Кубані треба знайти відповідні політичні форми, а наголос мусить поставити Москва. Бо поки Москва цього не робить, то ми матимемо на Кубані багато ненормальностей в національній політиці щодо українського населення.

Яка це політична форма? Вона ніби знайдена самими місцевим робітниками, а саме: українізацію треба використати, як засіб змички між біднішим козацтвом та біднішими городовиками. Таким чином українізація не тільки не поглибить станової боротьби в станиці, а навпаки, сприятиме скорішому її відживанню, а крім того, вона дасть основу для втягнення українського населення краю в соціалістичне будівництво. Без українізації цього не досягти.

Проте українізація в Кубанській окрузі зупинилася на півдорозі. Наприклад, школа українізується тільки першого ступеня, а другого – ні. На всю Кубань є тільки одна українська семирічка в Краснодарі, і вона живе жалюгідним життям, і вже кілька разів над нею висів дамоклів меч закриття. Значить треба щодо школи піти далі й почати поступово українізувати школи 2 ступеня.

Далі, між школою й життям існує розрив. Це чудово розуміє й саме населення, що часто каже: «Українська школа? Це гарно, це ми розуміємо. Але що ж? У станраді говорять і пишуть по-російському, у вищих школах учать по-російському. Повчиться дитина чотири роки по-українському, а тоді переучуйся, або сиди дома. Та нехай воно так буде, як є!...»

Русотяни за це хапаються й кажуть: «От бачите, само населення не бажає української школи!...». Таким чином, на черзі дня – заповнити цю прогалину між школою й життям. Другими словами, час у Кубанській окрузі не тільки планово розгортати українізацію всієї радянсько-громадської роботи в Кубанській окрузі.

Друге – це так само планове виділення українських районів по інших округах Північно-Кавказького краю так, як це робиться в УССР.

Щодо Кубанської округи, то торік було намічено широкий план українізації установ, але план залишився на папері, і до цього часу нічого не зроблено...

Наприкінці, я хочу торкнутися культурних зв'язків між Радянською Україною та Кубанню. зв'язки ці не тривкі, а зв'язати їх треба. Річ у тому, що на Північному Кавказі немає жодного українського журналу, щоб об'єднував українські культурні сили краю. Отож люди щось пишуть «на колись» і складають у скриньках свої рукописи. Треба ширше відкрити сторінки наших журналів для кубанських культурних діячів.

Є там і письменники, і поети, і взагалі літературні сили, але вони безпритульні. Отже, нашим літературним організаціям якось треба зв'язати з ними зв'язки й подати їм товариську пораду й дати можливість друкувати свої твори.

Те ж саме слід сказати й про чисто наукову роботу. Мені здається, що було б хороше (я тут не передбачаю організаційної структури) утво-

рити в нас і в Краснодарі товариство культурного зв'язку між Радянською Україною і Кубанню.

...І тоді не було б ото таких ляпсусів, як ота окрема «кубанська» мова тощо. А то, коли я виїздив із Краснодара, то по місту носились уперті чутки, що при ОкрОНО має утворитись «комісія» для вивчення «кубанської» мови.

Не знаю, чи склалась ця комісія, чи ні. Проте, самий факт цього дуже показовий і свідчить про те, що комусь треба культурний розвиток української Кубані загнати в глухий кут обмеженого провінціалізму і тим самим не поширювати зв'язків з Радянською Україною, а навпаки – рвати їх. А загалом кажучи, слід з Великої України частіше їздити нашим культурним робітникам. Багато цікавого можна побачити на Кубані...»

Усі «русотяпи», об'єднавшись, зробили своє діло: вони не тільки «культурний розвиток української Кубані загнали в глухий кут обмеженого провінціалізму», вони загнали у справжню безвихідь усю кількомільйонну українську людність цих районів, прирікши їх на повну асиміляцію, легалізовану й узаконену по всіх можливих напрямках.

Зусиллями «объединителей», що спиралися на російську етнічну меншість Кубані, українське «питання» було «закрито совсем и навсегда». Повоєнна «БСЭ» пише, що «Краснодарский край заселен преимущественно русскими». Не засвідчив там серед корінного населення українців і Всесоюзний перепис населення 1959 р.

Про методи і засоби дій «русотяпів» можемо довідатися від місцевого населення Кубані. Інколи пробивається на світ і дещо з літературних свідчень. Страшна картина «усмирення» станиць Кубані постає при уважному читанні і розділу колективної монографії «Кубанские станицы». Звичайно, не все там названо своїми назвами.

«В ряде районов Кубани в первые годы колхозного движения были допущены нарушения линии партии и злоупотребления властью. ... В некоторых крупных станицах процент раскулаченных и лишенных избирательных прав (що саме це означає, читач, безперечно, знає) оказался чрезвычайно высоким. Все это (!?..) привело к тому, что 1932–33 годы были весьма трудными в истории колхозного строительства Кубани. (прошу звернути увагу не населення, а «колхозного строительства»!!!). В результате раскулачивания и выселении кулаков в другие районы страны, а также неурожая (???) и голода 1932/33 года (до речі,



## XV. Чи утворилась на Кубані нова кубанська нація?

цей голод був одночасно з голодом на Наддніпрянщині і робився він одними і тими ж руками) в некоторых (тільки в «некоторых»?) станциях произошло известное снижение численности населения».

(Див. «Кубанские станции», с. 26).

Але це тільки половина плану «приборкання» Кубані. Була й друга:

«С целью укрепления молодых кубанских колхозов и ликвидации подрывной деятельности кулаков в начале 30-х годов было организовано переселение на Кубань добровольцев (главным образом из семей демобилизованных военнослужащих).

В 1933 г. 500 семей переселенцев прибыло в станицу Медведовскую, около 200 семей – в станицу Троицкую и Голубицкую, 136 семей – в станицу Старо-Мышастовскую и значительное число семей в другие станицы. Особенно много переселенцев было направлено в Прикубанские станицы Казанскую, Тбилисскую, Кавказскую, Тенижбекскую, а также Полтавскую. Во многих станицах (Платиновской, Медведовской, Ново-Рождественской, Гостоговской и др.) прибывшие семьи поселяли компактно, а местное население переселяли на другие улицы. Из приехавших создавались отдельные колхозы, или их селили в уже существующие». (Див. с. 26).

Всякий, хто знає етнічний характер населення станиць Кубані, зверне увагу, що переселяли в основному до станиць, де жили чорноморці, або українські селяни. І переселенцями, безперечно, були в основному «русские люди из Центральных губерний».

«Укреплению кубанских колхозов способствовало и осуществленное в это время переселение целых колхозов из Ставропольского края и Ростовской области. Так, из села Дербетовки Винодельческого района Ставропольского края был пересел колхоз в станицы Пластуновскую, Платнировскую и Дядьковскую; колхоз из Ставрополя приехал в станицу Михайловскую, в станицу Старо-Мышастовскую оттуда же переселилась коммуна «Шпак»». (Див. с. 27).

Це була перша хвиля переселення. Не забарилася й друга.

«Во второй половине 1930-х годов, когда колхозы Кубани укрепли (дивно, що вся аргументація авторів монографії кожен раз зводиться до «укрепления колхозов»!!!), на Кубань переселяются жители из гус-

тонаселенных районов Ростовской, Воронежской, Орловской, Курской и других южно-русских областей страны». (Див. с. 27).

Безперечно, після таких «революционных мер», а також дрібніших типу закриття українських шкіл, газет та журналів, чи насильного записування всіх корінних чорноморців при паспортизації «русскими»..., українців як корінного населення Кубані «зовсім» не стало.

«По нашим наблюдениям, в 1958–65 гг украинцами называли себя в большинстве случаев уроженцы Украины, проживавшие на Кубани сравнительно небольшой срок – 10–20, иногда до 30 лет, то-есть сравнительно поздние переселенцы...» (Див. с. 33).

На думку авторів цієї монографії (а також інших сучасних «дослідників» Кубані) це і зумовило особливу єдність населення Краснодарського краю.

Між іншими «прогресивними» рисами кубанського сьогодення автори цитованої монографії вказують на величезну «тягу украинцев по происхождению» до російської літературної мови. *«Это проявляется в том, что никто из старых станичников не решается говорить на собраниях на местном говоре, каждый выступает на русском языке. Нередко в семье маленьких детей приучают к русскому языку, исправляют их речь, сердятся на них, если между собой говорят на местном диалекте»*. (Див. с. 52). Але цікаво: хто ж навчив цих маленьких дітей так званого «местного говора» під яким автори ховають українську мову?.. «Оригінальні» аргументи авторів на користь російської мови!..

Автори монографії так захоплюються, перераховуючи «прогресивні результати» останніх тридцяти років, що забувають навіть основні положення марксизму-ленінізму.

*«В условиях социалистического строительства и особенно в период построения коммунистического общества процессы сближения и взаимного влияния различных групп русского и украинского населения, происходившие и в дореволюционные годы, не только значительно усиливаются, но и приобретают качественно новые черты, обусловленные социально-экономическим преобразованием в стране, осуществлением ленинской национальной политики»*. (Див. с. 353). Автори зараховують «успіхи» русифікації українського населення Кубані до активу ленінської національної політики! Дозвольте їх спитати, чи ленінська національна політика є продовженням (на якісно вищій основі!) русифікаторської політики царизму — творця «тюрми народів»??

## XV. Чи утворилась на Кубані нова кубанська нація?

А ось ще «перли» — результат «сумлінного дослідження» цих авторів:

*«Включение Кубани в состав Российской Федерации сыграло важную роль в формировании современного национального самосознания кубанцев. (мабуть, автори жалкують, що не вдалося Україні «включити в состав Российской Федерации», бо це також зіграло б «важную роль в формировании современного национального сознания» українців; чисельність росіян від цього зросла б на 40 млн., а наша «страна вплотную приблизилась бы к коммунизму»...). «В настоящее время большинство коренных кубанцев украинского происхождения живет среди русских, в одних с ними станицах и трудятся в общих производственных коллективах, участвуют в общественной жизни края. (Не відомо, як можна писати так про більшість населення Кубані? Адже — навпаки — росіяни живуть серед українців! — З.А.). При определении национальности решающим для них становится место рождения или длительного проживания... (Тут шановні дослідники етнічних процесів на Кубані показали особливу ерудицію! Як доказ вони вербують і дивовижні неусвідомлені самовизнання. — З.А.): «Мои отец и мать родом с Украины, а я считаю себя русским, так как родился на Кубани; еще называю себя кубанцем...» або: «По паспорту я сейчас пишу русским». Що більше за цю останню фразу промовляє? Адже автори не додивились: рано святкувати перемогу! Він тільки «по паспорту» і тільки «сейчас», і тільки «пишется» «русским»!..).*

«Большое внимание на развитие этого процесса (йдеться про процес асиміляції Кубанців, хоч автори називають це сором'язливо «формированием современного национального сознания кубанцев» — З.А.) имело также и то, что официальным языком на Кубани всегда был русский. До Октябрьской революции в школе, на военной службе, во всех официальных учреждениях употреблялся русский язык. Школьное обучение на русском языке продолжается и в настоящее время. (Див. с. 33–34).

«Изменение в определении населением своей национальной принадлежности, происходившее на Кубани за сравнительно короткий исторический отрезок времени, были обусловлены сложной совокупностью причин. Проведение ленинской национальной политики, социально-экономические преобразования в стране — коллективизация сельского хозяйства, социалистическое строительство, новые условия труда и быта — уничтожили обособленность различных в прошлом групп населения, способствовали созданию его экономического и

культурного единства. (Справді-бо: відсутність отого «економічного і культурного единства» становить серйозну загрозу соціалізму... Як можуть існувати при соціалізмі поруч з російським народом і його культурою, інші народи і їхні культури?.. Адже це суперечить самому розумінню соціалізму! – З.А.). Большой наплыв на Кубань переселенцев из различных районов страны в 1930-е годы и послевоенные годы, со значительным преобладанием русских, еще более усиливал сближение русских и украинских групп населения». (Див. с. 33).

Отже, рекламоване «сближение» розуміється як русифікація, бо коли б не було «значительного преобладания русских» в «большом наплыве переселенцев», то і не було б таких блискучих успіхів «сближения». Якщо я «зблизився» із сусідом і економічно, і культурно, значить, я повинен умерти в ім'я процвітання того сусіда... Ура! Хай живе сусід!..

«Постоянный приток переселенцев из других районов страны со значительным преобладанием русских, включение Кубани в состав Российской Федерации, школьное обучение на русском языке, распространение более прогрессивных форм культуры в период построения коммунистического общества (мабуть, так позначається тепер умовно насаджування російської «культури»?.. – З.А.) и многие другие причины – приводят не только к сближению (!!!), но и к о н с о л и д а ц и и (А це що таке?! З тексту видно, що словом «консолидация» автори умовно позначають «вищу форму» відомого вже «сближения», тобто русифікації – З.А.) различных групп русского и украинского населения Кубани». (Див. с. 355).

*«Вместе с тем, как показало исследование, процесс сближения различных групп восточнославянского населения проявляется неравномерно в отдельных областях культуры и быта кубанцев. Развитие социалистического быта и усиление общих интернациональных черт культуры не исключает сохранение прогрессивных национальных традиций».* (Див. с. 354). Чиїх «прогрессивных национальных традиций»? Російських чи українських?.. Якщо обох, то як бути з мовою? Яка з мов належить до прогресивних, а яка не належить? Якщо мова не є ознакою прогресивності чи реакційності «национальных традиций», то як тоді пояснити відсутність національних шкіл для місцевого населення «при успехах ленинской национальной политики»?! В чому оті «успехи»? Чи тільки в оцьому сакраментальному «сближении»?.. Як тоді витлумачити оті ганебні інциденти, що мали місце на Кубані під час

## **XV. Чи утворилась на Кубані нова кубанська нація?**

спроб відзначити там Шевченків ювілей 1964 р., хоч він відзначався у всьому світі? Чим викликані викрики офіційних чинів Кубані: «Какое отношение имеет Шевченко к Кубани?», чи не турботою про «дальнейшие успехи ленинской национальной политики», турботою про знесення перешкод для «сближения» та «консолидации»?..

«В процессе социалистических преобразований происходит становление культуры, социалистической по содержанию и национальной (якої саме? української, адигейської, російської? Чи, може, всіх разом? Тоді треба написати: культур!) по форме. Своеобразные национальные (знову езуїтське вживання слова «национальные» – З.А.) формы культуры находят свое выражение в отдельных сторонах жизни сельского населения». (Див. с. 354).

Спостереження «з життя» етногонічних процесів на Кубані дає дуже багато для роздумів. Але читач позбавлений цього, а тому буду далі дотримуватися літературних джерел.

«В районах, в которых преобладало украинское по происхождению население, формировали говор с украинской основой; в районах, где русских оказалось больше, – с южнорусской основой. Однако, часто и в пределах одной станицы складываются разные говоры». (Див. с. 37).

«Южнорусский диалект на Кубани сложился в основном на востоке и юго-востоке края, в тех населенных пунктах, где численно преобладало русское население или где выходцы с Дона и центральных губерний Росси играли важную роль в общественной жизни станицы...

Говоры с украинской основой сформировались главным образом в Черноморских станицах с украинским населением, в западной и юго-западной частях края сохраняют бывшие названия куреней Запорожской Сечи или связаны с украинскими географическими наименованиями и произошли от украинских слов: Уманская, Киевская, Запорожская, Днепровская, Полтавская, Кущовская, Варениковская, Копанская, Незамаевская. Встречаются на западе края украинские названия лиманов и озер: лиманы Рясный, Чумаков, Кущеватый, Курчанский. Данные ономастики дают такую же картину: в восточных станицах чаще встречаем русские фамилии..., в западной части – украинские... Кубанские диалекты – южнорусские и украинские – неоднородны: внутри них постепенно складывались отдельные говоры с более или менее определившейся лексической

системой, фонетическими и грамматическими чертами. ... География кубанских говоров мало изучена. Она сложна не только в силу многообразия сплавлявшихся в них элементов, но еще и потому, что их система, не успев окончательно оформиться, стала претерпевать заметные изменения и усложнения под воздействием русского литературного языка».

(Див. «Кубанские станицы», стор. 38).

«Кубанский русский диалект – типичный диалект южнорусского наречия, однако его нельзя отнести ни к одной известной подгруппе южнорусского наречия: в нем есть свои особенности, которые ясно ощущает местное население, называя его «кубанским языком», «казачьим языком». (с. 39).

«Таким образом, носители украинского диалекта «наламывали» свой язык, стараясь общаться с русскими жителями станицы на русском языке. Но с другой стороны, русские в линейных станицах тоже перенимали украинские слова, усваивали некоторые фонетические и грамматические черты украинских говоров. Этому способствовало не только живое общение между русскими и украинцами, близость языков, но и, на наш взгляд, влияние народно-поэтического творчества: русские знают и любят украинские народные песни. Станичники, кроме южнорусского говора, как правило, знали в какой-то мере и украинский язык и сейчас в отдельных случаях пользуются им (при передаче чужой речи, исполняя произведения устного народного творчества, для выражения насмешки, иронии), а иногда свободно переходят с русского на украинский... О.А. Скляров (ст. Ново-Рождественская) говорил, что все зависит от того, с кем он будет говорить: он может и по-русски и по-украински.» (Див. стор. 40).

Крім констатації сильних фонетичних впливів української мови на російські говірки сходу Кубані, визнається також, що «не меньшее воздействие на русские говоры оказала и лексика украинского диалекта». (с. 41).

Все языковые явления в говорах протекают не механически, не повсеместно; наблюдаются всевозможные отклонения, колебания: некоторые процессы в одних населенных пунктах интенсивнее, чем в других; в одних группах населения изменяется словарный состав,

в других как бы стабилизируется; одни диалектные черты быстро исчезают, другие устойчивы и т. д. Такая неравномерность объясняется многими причинами и этнического, и языкового характера, например, зависит от расположения населенного пункта, от экономического положения колхоза, от состояния культурной работы в станице. ...В станицах, удаленных от путей сообщения, особенно по левую сторону реки Кубани имеются отдельные населенные пункты, в говоре которых значительно заметнее выражены украинские черты. Украинская основа в говорах не всегда бросается в глаза, так как украинским говорам Кубани свойственно двуязычие, т. е. более или менее свободное владение местным говором и русским языком в форме, близкой к литературной норме. ...Сферы русского и украинского языков (в том виде, как это сложилось на Кубани), особенно в бывших черноморских станицах, там, где их различие осознается, четко разграничивается. Русский – это язык официального общения, на котором разговаривают во всех государственных и местных органах власти, общественных местах, на заседаниях, собраниях, конференциях, в культурных учреждениях: в школе, библиотеке, клубе, больнице, по-русски часто говорят на улице, обращаются ко всем приезжим. «У нас в обиходе часто балакают, но с посторонними разговаривают» (слова 17-ти річного хлопця Н.Н. Пелипенка із станиці Старо-Мишастовської – З.А.).

Школьники, молодежь, люди среднего возраста, особенно грамотные, хотя и знают местный диалект, но пользуются им только в узком кругу».

(Див. «Кубанские станицы», с. 51, 52, 53).

«В новогодней обрядовой поэзии на Кубани возобладали украинские формы. Это сказывается в распространении по всей Кубани щедривок, рассматриваемых исследователями как типично украинские виды колядок...

В настоящее время колядование на Кубани представляет собой веселую забаву или игру, исполняемую преимущественно детьми, которые учатся колядкам от старших. ...Менее популярны на Кубани песни городского происхождения, и частушки. ...Частушка на Кубани теперь, как и в прошлом, не занимает ведущего места в репертуаре молодого и среднего, не говоря уже о старшем поколении колхозников Кубани... Многие станичники вспоминают, что в 30-х

годах переселенцы (из Центральных обл. России) ходили по улицам с балалайками и пели частушки, которые теперь забыты ими и их детьми. ...В восточных районах Кубани картина несколько иная. Здесь частушка более популярна, особенно среди молодежи и станичников среднего возраста. ...Однако и в этих станицах частушка не занимает ведущего места в репертуаре станичников, значительно уступая песне. Интересно отметить также, что ни в одной из кубанских станиц не принято танцевать под частушки». (Див. с. 335, 336).

«Переселенцев из других областей России можно разделить на две большие группы. Переселение 30-х годов было массовым и одновременным и поэтому оставило значительный след в культуре кубанцев, особенно заметный в бывших украинских станицах, так как большая часть переселенцев происходит из русских областей. ...В настоящее время «плановые переселенцы» утратив собственные фольклорные традиции, усвоили местный фольклор».

(Див. «Кубанские станицы», с. 338–339).

«Этнический состав первых казачьих переселенцев в значительной степени определил характерные этнографические особенности населения различных районов Кубани».

(Див. «Кубанские станицы», с. 350).

«В результате постоянного взаимодействия русской и украинской культуры на основе близости украинских и южнорусских этнических особенностей, сходных социально-экономических и природных условий развития складывались и однотипные формы культуры, или общие черты, характерные для значительной части населения Кубани. Во многом из них нашли свое отражение элементы быта, характерные одновременно и для украинцев и для русских (некоторые особенности земледельческой техники, пищи, типы традиционной мужской и женской рубахи, кожаной обуви, одежды из овчины, внутренний уклад семейной жизни, характер проведения праздников, обряды, обычаи и др.).

Вместе с тем в отдельных сторонах жизни население как западных, так и восточных районов, в типе жилища (строительная техника, внутренний план жилого помещения), в одежде (покрой шаровар,



## XV. Чи утворилась на Кубані нова кубанська нація?

способ ношения мужской рубахи, тип поясной женской одежды), в пище (распространение таких кушаний, как вареники, галушки) и др. особенно сильно проявилось влияние украинской традиционной культуры. Более стойкое сохранение в жилище и некоторых других элементах быта украинских этнографических особенностей по сравнению с южнорусскими, следует объяснить, по-видимому, историей заселения Кубани: черноморское казачество первоначально составляло более монолитный этнический массив по сравнению с линейными русскими казаками, среди которых сразу же были поселены и казаки из украинских казачьих частей». (Див. с. 351).

\* \* \*

Треба визнати, що «русотяпи», про яких згадував П. Лісовий, попрацювали добре, щоб довести, що на Кубані «не было и нет никаких украинцев».

На заваді «сближению» та «консолидации» стала початкова українська школа, — і ліквідували українську школу на Кубані «навсегда». На заваді «сближению» та «консолидации» стали українські газети, що виходили ще до революції, — закрили всі газети, що видавалися українською мовою, а російські — мовчали... Хоч і братні... На заваді стала графа «українська мова», — і загнали ту мову («местный говор») «на піч»...

Щодня на «сближение» та «консолидацию» працювала державна, передова і т. п. культура, «прогрессивный» та «могучий русский язык», щодня на «сближение» та «консолидацию» працювала веле-тенська машина, яка, здавалося, може перемолоти все, а український етнос на Кубані нікому було підтримати (бо уряд УРСР вдавав, що українцям нічого не загрожує)... Український етнос на Кубані залишений на самого себе (Ох, коли б на самого себе!!!)... І що ж: в одному місці автори монографії змушені визнати, що попри всі «грандіозні» «успехи ленинской национальной политики», попри всі велетенські зусилля «сближения» та «консолидации» —

«Национальные особенности русских и украинских поселенцев на Кубани в большей мере (!!!) продолжают сохраняться в современных говорах, их лексиконе и топонимике, ономастике, в народнопоэтическом творчестве, в некоторых элементах пищи, жилища, традиционных формах свадебного обряда и почти не заметны (але існують

також! – 3.А.) в одежде, в семейном, общественном быту и других областях культуры». (с. 354).

Невже не можна було зламати мужності і впертості кількох мільйонів українців Кубані, які хоч і не визнають себе сьогодні українцями («По паспорту я сейчас пишу русский»), все ж підкреслюють свою неналежність до російського народу, все ж «в большей мере продолжают» зберігати «национальные особенности» своїх предків? Невже всі виселення, переселення, масовий голод, заборона української школи тощо нічого не дали?..

А здавалося, що після революції українці Кубані матимуть більш-менш нормальні умови для свого розвитку, при яких усі етнічні масиви українців, що опинилися з тих чи інших причин поза межами УРСР, поступово об'єднуються і консолідуються в українській соціалістичній нації, в результаті – ці райони належатимуть не до РФСР, а до УРСР... Але великодержавний маховик нівеляційного преса, розкручений на початку 30-х рр., до цього часу крутиться... І справді, навіть після ліквідації культу Сталіна, справи появу національної свідомості українців залишено під цим пресом (до цього часу не відновлено, наприклад, ансамблю кубанських козаків<sup>14</sup>, а це – ще дуже далеко до українства). Є навіть спеціальна «теорія», яка твердить, що українці можуть жити тільки в межах УРСР, а ті, що живуть у Російській Федерації вже не українці, а «русские»... Посилання на цю теорію можна чути при оформленні паспортів від працівників міліції Білгородської, Воронізької та Ростовської області, Краснодарського та Ставропольського країв або від працівників, що «перемелюють» «іногородців» в армії, де під час перепису населення 1959 р. всіх військовослужбовців було записано «русскими»...

Є ще одна «теорія», що якоюсь мірою прилягає до горезвісної теорії про дві рідні мови. За цією теорією на Північному Кавказі взагалі, а Кубані зокрема, витворилася своєрідна українсько-російська спільність (побутова, мовна, звичаєва тощо). Ніхто не заперечує факту російського впливу на українське населення Північного Кавказу чи іншого району Російської Федерації. Не можна заперечувати такого впливу навіть в Українській РСР. Але говорити про створення українсько-російської спільності зонайменше негарно... Коли вже справді витворилася ота своєрідна спільність на Кубані, давайте зафіксуємо появу нової нації!.. Але ні, усіх кубанців зараховують до

<sup>14</sup> Сьогодні Кубанський козацький хор уже існує!

## XV. Чи утворилась на Кубані нова кубанська нація?

російської нації... Усі нові паростки національної свідомості українців Кубані своєчасно знищують... Отже, вся ця говорильня про «спільність» потрібна для приховання злочинних щодо українського народу дій.

Та як би там не було, але життя кожен день продовжує спростовувати всі «теорії». І нехай сьогодні українці Кубані підкреслюють свою індивідуальність словом «хохол», «козак» чи «кубанець», але процес самоусвідомлення українського народу нездоланий. Мало-росіянству та хохлянству настане таки колись кінець!..

## XVI. ДО ІСТОРІЇ ЧЕСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ

---

Подібно до українського чеський народ після поразки на Білій Горі 1620 р. (що своїми наслідками нагадає нашу Полтаву) політично занепав майже на цілих 300 років. Як у нас російська, так у чехів запанувала мова німецька, понімечилися були міста, а з ними й вищі верстви народу. Ще незадовго перед революцією 1848 р. понімецькому писали такі чеські провідники як Коллар, Шафарик, Палацький. Нарешті революція 1848 р. пробудила чеський народ і вперше за 250 років поставила чеське питання на порядок денний. Було немалою національною подією, коли 1861 р. тобто за 13 років по революції, новообраний голова міста Праги привітав міську раду спочатку чеською, а потім німецькою мовою. Від часу революції починається доба швидкого відродження чеського народу. Головними центрами національного руху стали органи місцевої самоуправи, головню — міста. Поряд з «чехізацією» міст та поширенням освіти в народні маси почалася «чехізація» вищих верств суспільства, а також «чехізація» торгівлі, промисловості тощо. Таким чином на ґрунті конституційних прав, що принесла революція, чеському народові вдалося відродитися культурно (мова), соціально (вищі верстви, інтелігенція), економічно (торгівля і промисловість) та політично (політичні партії) за якихось 60—70 років. Аж після цього чехи змогли 1918 р. створити свою власну державу.

Було це, коротко, так.

28 жовтня 1918 р. тодішній міністр закордонних справ Австро-Угорщини князь Андрасі звернувся з нотою до Президента Вільсона щодо мирних переговорів. Чехи та словаки визнали цей крок за доказ цілковитого розкладу імперії і того ж таки дня у Празі розпочалися демонстрації населення, що домагалося утворення незалежної держави. Того ж 28 жовтня Чеська Народна Рада, що діяла на еміграції у Франції, оголосила формальне утворення держави, і таким чином розпочався т.зв. «Празький переворот». Протягом трьох днів

цього перевороту населення примусило австрійське командування капітулювати, бо йому відмовили коритися мадярські та румунські підрозділи, що тоді були розквартировані у Празі.

30 жовтня представники словацької громадськості оголосили про створення Словацької Народної Ради і приєднання Словаччини до новоствореної республіки.

Ще в середині травня 1917 р. Масарик прибув до Петрограда, щоб із полонених слов'ян з австро-угорської армії сформувати велику армію для країн Антанти. Така армія була створена в жовтні 1917 р., тобто через два місяці по створенні такої армії у Франції, яка політично вже була підпорядкована Чеській Народній Раді в Парижі.

А як стояла справа з ідеологією чеського національного відродження?

Тут знаходимо майже повну аналогію з тим, що було в Україні. Всі чеські діячі, не виключаючи Масарика, стояли на ґрунті федерації з Австрією. Вже під час революції 1848 р. в Празі відбувся перший слов'янський з'їзд, що дуже нагадував наш київський з'їзд поневолених народів колишньої Росії, скликаний Українською Центральною Радою в кінці вересня 1917 р. Подібно до цього з'їзду, що висловився за перебудову Росії у федеративну державу, Празький з'їзд також у своєму маніфесті до народів Європи заявив, що «в імені свободи, рівності і братерства» він домагається рівноправності всіх народів, зокрема перетворення Австрійської держави в союз рівноправних народів. Крім Шафарика, що голосував на з'їзді, були також Палацький і Гавлічек, що стояли за федерацію з Австрією. (Гавлічек, зокрема, характером своєї діяльності у багатьох відношеннях нагадує нам Драгоманова). Усе своє життя він проповідував, що «тільки освічені народи можуть бути вільними» і що «свобода без освіти неможлива». Головним національним завданням він уважав поширення освіти в народі. «Ніяка сила у світі, — писав він, — не вдержить освіченого благородного й хороброго народу в підданстві, в неволі».

Ці погляди Гавлічка та інших чеських будителів пізніше ширив усе своє життя Масарик, намагаючись підняти чехів з рабського бо-лота.

Масарик, зокрема, писав: *«Без тверезого розуму ми не зможемо уникнути плутанини: врешті морального занепаду, а занепали ми вже так далеко, що починаємо вже сперечатися про те, чи нам потрібні*

*характери чи ясні голови».*<sup>15</sup> І народ цей з великими зусиллями зумів піднятися з цього болота... Піднятися, а після I світової війни і розпаду Австрійської імперії створити суверенну державу, що користується великою повагою та симпатією у світі.

Але це сталося не одразу. Народ, що цілі століття був у неволі, очевидно, потребує не рік і не два для того, щоб знову стати на власні ноги, утворити потрібні кадри інтелігенції (наприклад, вважається, що для нормального функціонування держави потрібно мати національну свідому інтелігенцію в кількості щонайменше 1–1,5% від загального населення держави), відродитися культурно, господарськи, соціально. На це чехи витратили цілих 60 років.

Як закінчення подаю витяги із статті Енгельса «Поляки, чехи і немцы. Панславизм. Шлезинг-Гольштинская война», написаної у 1852 році, бо вона безпосередньо стосується цієї теми.

«...Вся восточная половина Германии до Эльбы, Заалы и Богемского леса была, как известно, отвоевана в течение последнего тысячелетия у захвативших ее племен славянского происхождения. Большая часть этой области уже несколько веков тому назад была германизирована до полного исчезновения всякой славянской народности и языка, и население ее можно во всех отношениях считать немецким, если исключить островки славян, в общем менее 100 тыс. человек (кашубы в Померании, венды или сорбы – в Лужиции). Не то – вдоль границ бывшей Польши и в странах с чешским языком – Богемии и Моравии. Здесь в каждом округе перемешаны две народности, причем в городах в общем более или менее преобладает немецкий элемент, в деревнях – славянский, но и в них он, однако, постепенно разлагается и вытесняется безостановочным поступательным движением немцев ...»

Про національне відродження чехів та його перспективи Енгельс далі пише так:

«...Главный вождь чешской народности профессор Палацкий – сам свихнувшийся с ума ученый немец, даже не умеющий говорить по-чешски правильно и без иностранного акцента. Но, как часто бывает, умирающая чешская народность, умирающая судя по всем известным фактам истории последних 400 лет, 1848 г. сделала последнее усилие вернуть себе прежнюю жизнеспособность, – усилие, крушение которого, независимо от всяких революционных соображений, должно

<sup>15</sup> Про українців по революції 1917 р. Масарик, між іншим, сказав: «Хай доведуть, що вони вже дозрілі»...

## **XVI. До історії чеського відродження**

---

было доказать, что впредь Богемия может существовать только как составная часть Германии, хотя часть ее населения, пожалуй, еще несколько веков будет говорить на не-немецком языке...»

Але пророцтва Енгельса не допомогли. Чехи не повірили в ці пророцтва. Чеський та словацький народи повністю спростували «вчення» Енгельса про так звані «історичні» та «неісторичні» народи. Тут ми ще раз переконалися, що життя є найкращою пробою для всіляких теорій та вчень.

І нехай читач вибачає мені відхилення від теми у бік чеського національного відродження. Можливо це викличе у нього якісь додаткові асоціації при вивченні історії власного народу...

## XVII. САМОУСВІДОМЛЕННЯ ТА СУВЕРЕНІТЕТ

---

У цьому розділі зроблено спробу обговорити питання самоусвідомлення народу також з юридичного боку.

Це конче необхідно для привернення уваги сучасників до правного боку цієї надзвичайно важливої проблеми.

Ось визначення небіжчика Вишинського:

«Суверенітет – це стан повноправ'я держави на своїй території та її незалежності від інших держав».

*(Журнал «Советское государство и право», № 6, 1948 рік)*

Але погляньмо на це питання глибше.

Суверенітет означає, що у даному організованому в державу суспільстві, влада, яка виступає від імені цієї держави, об'єднує в собі такі необхідні ознаки.

I. Єдність влади.

Виявляється ця єдність влади у наявності єдиного вищого органу або системи органів, що становлять у своїй сукупності вищу державну владу.

II. Монополія чи концентрація владного примусу в руках держави в особі її органів.

Це означає, що владний примус над членами суспільства може здійснюватися тільки державою.

III. Необмеженість державної влади.

Це означає, що держава має право шляхом зміни конституції розширювати свою компетенцію.

Ось ці три ознаки вкупі становлять так зване повновладдя держави.

IV. Зовнішня незалежність влади держави.

В аспекті змісту суверенітету це означає вільне від втручання ззовні здійснення державою своїх завдань та інтересів.



В аспекті юридичної форми це означає відсутність зовнішніх юридичних обмежень волі дій влади даної держави, окрім обов'язкових для всіх держав норм міжнародного права.

Ось ці чотири ознаки і визначають суверенітет.

Відсутність хоча б одної з них означає відсутність суверенітету взагалі. Поєднання всіх цих ознак державної влади відбувається на певному ступені державного розвитку.

Наявність знарядь влади є елементарною ознакою суверенітету держави.

Повновладдя і незалежність існують, якщо органи даної держави не зобов'язані (силою державного права своєї або чужої держави, чи силою нерівноправного договору з іншою державою), підпорядковуватися диктатові іншої держави.

З цього приводу виникає питання про характер договору, що зафіксував юридично утворення Союзу республік між іншими радянськими республіками. Але про це — пізніше.

Звичайно, повновладдя і незалежність означають, що органи даної держави здійснюють волю та інтереси саме цього суспільства, а не якогось іншого.

Безперечно, що й цілком незалежна держава насправді не може у своїх відносинах не враховувати інтересів іншої держави. Вона не може не поступатися тою чи іншою мірою своїми інтересами з метою добросусідських відносин або ж для уникнення гірших наслідків.

Але де тут межа, за якою вже зникає справжня воля та інтерес даної держави?

Якщо держава пішла на кабальний договір для того, щоб уникнути повної загибелі, то і тут можна ще говорити про волю та інтерес, а саме про волю та інтерес уникнути найгіршого.

Тут доводиться задовольнитися такими поняттями як «істотні», «серйозні», «корінні», «життєві» інтереси, якими жодна держава не може поступитися з доброї волі.

При порушенні цих інтересів добровільний на вигляд договір є актом безперечного насилля над волею держави, тобто є порушенням її суверенітету.

До цих життєвих, корінних інтересів відносяться в першу чергу інтереси економічні.

Так, як і в попередні епохи, тепер нерівність військових сил та економічна нерівність держав відкриває всякі можливості для політичного тиску одної держави на другу. Дієвість суверенітету залежить від економічної, військової та культурної могутності держави.

Однак це не робить політичного суверенітету чимось байдужим та беззмістовним для слабких і відсталих націй та держав.

Досвід нашої епохи свідчить про те, що політична незалежність, яка спирається на певний мінімум економічних передумов, створює відносно найкращі умови для боротьби держав за зміцнення своїх економічних позицій, чим і створюється у свою чергу міцніша основа і для політичної незалежності, забезпечується більша дієвість суверенітету. Суверенність необхідно розуміти саме в такому діалектичному розумінні, динамічному, а не статичному, у взаємодії базису та політичної надбудови, — згідно з марксизмом-ленінізмом.

Не потребує ніякого доведення, що суверенітет — дійове знаряддя політичної боротьби.

Звичайно, про суверенітет не доводиться вже говорити там, де під покривом формальної незалежності ховається повна економічна і воєнна залежність, перетворюючи суверенітет у голу форму, позбавлену змісту. У цьому разі суверенітет відсутній не тільки в політичному, але й юридичному розумінні, як би не звучала відповідна стаття міжнародного договору.

Судити про наявність чи відсутність суверенітету лиш за словесною термінологією, що вживається у міжнародному договорі чи конституції, — навіть якщо ця термінологія у повному протиріччі з порядком речей і дійсному змісті договору — було б некоректно ні з політичного, ні з юридичного погляду.

Виходячи з цього, необхідно вважати, що держава, вся територія якої окупована ворогом і якій надана формальна незалежність і посаджено у її столиці «суверенний уряд», перестає бути суверенною державою, хоча б попередній уряд її, що знайшов притулок за кордоном, продовжував визнаватися всіма державами як суверенний уряд.

Старі німецькі автори з особливим педантизмом виписували різні права, що утворюють суверенітет. Безперечно, тут дуже цікаво було б їх навести. Однак, суверенітет не складається з прав: він є основою прав, виражаючи разом з тим і характер здійснення цих прав.

Суверенітет у міжнародному праві означає повні право- і дієздатність держави.

Повновладдя і незалежність держави проявляється у здійсненні функцій держави і вимагає тому наявності відповідних суверенних прав, що юридично забезпечують здійснення цих функцій. Сюди відносяться такі права, як право створення своїх органів влади, право провадження зовнішніх зносин, право вважатися воюючою стороною, право законодавства, право суду, право підтримування порядку

на своїй території та ін. Однак наявність цих прав, що є необхідною умовою суверенітету, само собою ще недостатнє для утворення суверенітету. Бо всіма цими правами може володіти і несуверенна держава. Специфічним для суверенних держав є перш за все повнота цих прав. Основною суттєвою характеристикою суверенітету є повновладдя і незалежність у здійсненні цих прав. Таким чином, суверенітет характеризується не тільки обсягом прав, але, — і що найбільш суттєво — особливим характером або якістю володіння цими правами. При цьому необхідно мати на увазі, що конкретний перелік цих прав не є постійним, раз назавжди даним, а визначається функціями держави на даній історичній стадії розвитку суспільства.

Суверенна держава відрізняється від несуверенної повнотою влади і характером володіння державними правами.

Звичайно, суверенна держава може, виходячи з своїх інтересів, без шкоди для суверенітету, передати іншій державі ті чи інші права, але при умові, що вона залишається господарем цих прав і може в будь-який момент повернути їх собі.

Так, якщо якась держава, навіть найменша, передає іншій державі право представництва в тій чи іншій формі, то вона не втрачає свого суверенітету при умові, що вона зберегла право в будь-який момент відмовитись від послуг іншої держави.

Те ж можна сказати про передачу державою, що вступила у федеративний союз, своїх прав союзові, якщо за цією державою зберігається право виходу з союзу.

Однією з характерних рис суверенітету є неподільність суверенітету.

Поняття часткового суверенітету — логічний абсурд, бо суверенітет може бути або повним, або його нема. Розділення суверенітету таким чином, суперечне самому його змістові.

Єдиність — необхідна властивість суверенітету.

«Дві суверенні влади не можуть одночасно, бік о бік, функціонувати в одній державі».

*(Маркс і Енгельс, Твори, т VII, с. 258)*

Іншою традиційною властивістю суверенітету є необмеженість. Це значить, що суверенна держава, строго кажучи, не несе юридичних зобов'язань стосовно своїх громадян, а має тільки права.

Суверенітет виражає повновладдя і незалежність держави. Звідси виходить обов'язок громадян підпорядковуватися державі, звідси

ж і непідпорядкованість даної держави іншій державі. Суверенітет у міжнародному праві охоплює не тільки зовнішній, але й внутрішній суверенітет. Це, до речі, дві сторони одної медалі. І внутрішній суверенітет є логічною передумовою і реальною основою зовнішнього суверенітету.

Слід підкреслити, що держава, яка має один внутрішній, або тільки один зовнішній суверенітет, не може бути суверенною державою.

Який же існує зв'язок між суверенітетом і носієм цього суверенітету? Безперечним є те, що зміна носія політичного суверенітету створює нову державу. З трьох «елементів» держави, що мають значення для міжнародного права — влади, населення, території, найбільш сталим є територія і населення. Тому, якщо характер носія суверенітету не змінюється, не можуть суттєво змінитися і його корінні інтереси всередині країни.

Тут постає питання про правонаступність різних державницьких формувань на тій чи іншій території, того чи іншого народу. Оскільки це окреме велике питання, подаю його тут тільки схематично.

Міжнародне право має кілька теорій правонаступництва.

Найдавнішою за часом виникнення є теорія, що існуючі договори залишаються на силі з утворенням нових держав на місці старої. Виникла ця теорія ще задовго до усталення принципу самовизначення націй і, звичайно, суперечить йому, бо окремі договори держави-попередника містять умови, що суперечать статусові нової держави.

За іншою теорією нова держава не може прийняти міжнародних договорів держави-попередника. Ця теорія, радикальна з погляду самовизначення націй, тільки на перший погляд здається корисною для нових державних організацій, бо при уважному підході можна помітити, як при цьому нова держава по суті самопозбавляється певних прав, що містяться в міжнародних договорах держави-попередника.

Прихильники ще іншої теорії вважають, що держава-наступник має право вибирати договори, які вона успадковує, тобто вона має право залишити на силі бажані договори і не визнавати небажаних.

Ця остання теорія найпослідовніше дотримується принципу самовизначення нації, бо дає можливість анулювати всі неприйнятні договори, що раніше уклалися від імені даної нації державою-монополією. Усіх, хто зацікавиться цією проблематикою, можу одісла-

ти хоча б до: О'Каннел, «Правопреемство государств», М., ИЛ, 1957. Тут же кілька слів про практику нових держав наших днів.

Досвід каже, що нові держави анулюють в основному політичні договори. *«К ним относятся союзы и альянсы, договоры о вступлении в политические организации, военные пакты и др. Аннулирование этих договоров может быть декларировано, может быть сделано молчаливо — это вопрос формы. Все неправомерные кабальные договоры, заключенные метрополией, аннулируются. В отличие от «чисто» политических договоров экономические соглашения, если они не противоречат принципу равноправия сторон, остаются в силе».* (Цитую «Советское государство и право», № 1, 1966, стаття М.М. Авакова). І далі за тим же автором:

«Вновь образовавшимся странам Африки и Азии по правопреемству переходит вся территория, принадлежавшая колонии. В основу решения всех территориальных вопросов должен быть положен принцип самоопределения. Право наций на самоопределение является высшим принципом территориального разграничения.

Вопрос о границах государства – это один из основных вопросов в борьбе наций за самоопределение.

...Иногда колонизаторы умышленно перекраивали территориальные границы своих колоний, стремясь расколоть единство поработанных народов. С.Б. Крылов в свое время справедливо отмечал, что отрицание аннексии, естественно, ведет к отрицанию насильственного удерживания государством в своем составе населяющих его народов, к требованию «дезаннексации» и предоставлению свободы самоопределения ранее аннексированным национально однородным областям, к провозглашению их права на отделение от государства». (С.Б. Крылов, Оптация и плебисцит и начало самоопределения в советских договорах, «Советское право», 1923, № 2, с. 44). «Позиция новых государств по вопросу о долгах обуславливается целевой направленностью долгов, к которым прибегло государство-метрополия. Новое государство-преемник не несет ответственности за те долги государства-метрополии, которые были сделаны в связи с расходами на подавление национально-освободительного движения, ведение войны, содержание колониальной администрации и на другие враждебные интересам колониальных народов цели».

Отже, якщо якась область (етнічний чи національний регіон), яка була під національним, економічним чи іншим гнітом носія су-

веренітету даної держави і виборює собі суверенну державу (наприклад, замість фікції суверенітету), чи приєднується до іншої держави, то немає жодних юридичних підстав вважати цю область (національний регіон) чи державу, до якої вона переходить, пов'язаними зобов'язаннями попередньої держави.

Ілюстрацією того, як міжнародне право змушене було враховувати також юридично невловимі моменти, може служити той факт, що Сан-Жерменський договір, що поклав на всі держави-наступниці Австро-Угорщини — фінансові зобов'язання останньої, звільнив усі ці держави, окрім власне Австрії, від зобов'язань по воєнних позиках. Тим самим цей договір визнав, що слов'янські та інші ненімецькі нації Австро-Угорщини не можуть вважатися відповідальними за війну. Тут довелося врахувати фактичне панування в імперії саме німецького елемента. Усе це показує, що міжнародне право не може зовсім абстрагуватися від питання про носія суверенітету в державі.

А як бути з питанням суверенітету за умов національно-визвольних воєн?

Відомо, що проблема створення нових суверенних національних держав є актуальною й пекучою. Відомо також, що суверенна національна державність формується у запеклій гострій боротьбі проти сил імперіалізму.

Немає також сумніву, що створення такої суверенної державності є необхідною передумовою прогресивного розвитку цих країв, повноцінного втягування нових мільйонів людей у всесвітній історичний поступ. Йдеться про втягування в активну історичну діяльність так званих «неісторичних народів», бо у виході на історичну арену цих народів криється потужне джерело дальшого поступу людства.<sup>16</sup>

Великодержавний шовінізм та імперіалізм неодноразово намагалися оголосити національну державу безнадійно застарілою, віджитою.

Ще в 60-х і 70-х роках минулого століття, напередодні звільнення Болгарії, відомий турецький ідеолог Намик Кемаль писав з

<sup>16</sup> Те, що паралельно у світі відбувається процес інтеграції однопонаціональних держав у різні об'єднання, цього не спростовує, бо це об'єднання не однакового безправ'я, а однакового повноправ'я. Отже, може відбутися наступне об'єднання (інтеграція) колишніх членів нерівноправного об'єднання на нових підставах рівноправ'я. Коли ж тенденцію інтеграції у світі використовують як аргумент заперечення права на дезінтеграцію нерівноправного об'єднання, це — лише ілюстрація живучості колоніальних стереотипів ще й сьогодні.

приводу вимог болгар, македонців та інших пригнічених народів Туреччини, що ера національних воєн вже закінчилася. Намик Кемаль запевняв, що *«різні народи, що населяють нашу державу, з географічної точки зору пов'язані між собою як члени одного тіла, що втратило здатність до розділення... Ані мова, ані походження, ані релігія не можуть заважати згуртуванню нації (цікаво, якої? Загально-турецько-імперської?) як в Румелії, так і в Анатолії»*.

Намик Кемаль при цьому посилався на «безперечну істину», що «добробут і цивілізація ґрунтуються на згоді», а не на роз'єднанні» (Намик Кемаль, Твори, т III, турецькою мовою (1912–1915), цитується за книжкою Левин і ін. Суверенітет, Москва, 1948).

У свій час (1912–1915 рр) подібних поглядів дотримувалися Бухарін, Пятаков, Троцький, Кунов та інші. Кунов зокрема писав:

«Нещодавно винайшли навіть якесь «природне право»... всякої нації на створення національної держави... Це так зване «право» зовсім не відповідає історичному розвитку; навпаки, якщо не обмежуватися вузькими межами південно-східної Європи та й її не розглядати тільки за останні декілька десятиріч, то історичний розвиток говорить не про процес національної диференціації, а про зворотний процес амальгамування, про прогресуюче злиття дрібних національностей з великими культурними державами... Відповідна вимога «права», як правила, тобто для всякого народу, без врахування того, що це за народ, безумовно реакційна, тому що у цій формі воно вимагає надання незалежності також для нежиттєздатних, тою чи іншою мірою некультурних націй, і навіть у тому випадку, якщо їх незалежність не сприяє (суперечить) інтересам дальшого культурного розвитку і є перешкодою на його шляху».

Це на сто відсотків імперіалістична позиція, хоч і висловлюється діячем соціалістичного руху.

З появою принципу національності суверенітет збагачується новим аспектом — аспектом національним.

Повновладдя держави, її незалежність, її єдність, інститути народного представництва — все це виражає і національну спільність, інтереси національного розвитку та національної консолідації під егідою того класу, що є носієм політичного суверенітету. У суверенітеті тепер знаходять юридичний вираз і правовий захист нації, свобода національного розвитку, національна незалежність.

Національний момент грав відому роль і у формуванні абсолютного суверенітету. Національний момент надає принципові сувере-

нітету нові життєві сили, пов'язуючи цей принцип з одною з найважливіших і прогресивних тенденцій найновішого часу — тенденції до національного самовизначення народів.

А яке ж співвідношення між правом націй на самовизначення і суверенітетом?

Неправильним було б просто ототожнювати ці поняття. Суверенітет — це юридично реалізована незалежність держави; право на самовизначення мислимо і як право, ще не реалізоване ні юридично, ні фактично.

Право на самовизначення народилося не як «право» в юридичному розумінні; воно ще не стало загально визнаним у міжнародному праві суб'єктивним правом недержавних націй у юридичному розумінні.

Сучасне міжнародне право визнає безумовно юридичне право на самовизначення за вже існуючою державою і в цьому розумінні це право дійсно збігається з суверенітетом, бо в такому разі право на самовизначення вже реалізоване.

Але діюче міжнародне право не визнає юридичного права на утворення своєї держави за народом, що не має своєї держави, або права на суверенітет за несуверенною державою, якщо це право стосовно даного народу чи даної держави не зафіксовано в якомусь обов'язковому міжнародному акті чи державно-правовому акті держави, до складу якої входить даний народ чи несуверенна держава.

Яка ж у такому разі природа права націй на самовизначення?

Природа цього права складна.

Перш за все, — це морально-політична вимога, тобто норма, зумовлена об'єктивними умовами життя і сучасного розвитку. Ця вимога відбиває реальний факт утворення особливих, стійких спільностей людей, спільностей національних, що характеризуються міцними економічними, територіальними, мовними й культурно-психологічними зв'язками. Ці спільності в силу вимог розвитку людського суспільства мають стати основою утворення держави, мають стати політичною спільністю. Це диктується тим, що побудова держави на засадах такої спільності є найбільш доцільним з точки зору економічної<sup>17</sup> і з точки зору нормальних взаємовідносин всередині держави та мирних відносин між державами.

<sup>17</sup> Див. Ленін, Твори, III видання, т. XVII, с. 428.

Національна спільність включає найважливіші сторони суспільного життя: економіку, культуру, мову, географічне середовище. Це означає, що існуючі громадські і особисті зв'язки, середовище, навіть рідні краєвиди мають національне забарвлення.



У національній спільноті складається потужна колективна воля її членів до утворення незалежної політичної спільноти, або, взагалі кажучи, до того, щоб самим вирішувати про свою державну належність. Ця воля «корениться» у самому характері національної спільноти.

Право народу на утворення своєї національної держави — це морально-політична норма епохи. За марксистською точкою зору право націй на самовизначення включає не тільки право на «відокремлення і утворення самостійної суверенної держави, але і право на об'єднання з другими національностями за загальною згодою».

Юридичне право на самовизначення поширюється на все населення, тобто включаючи і національні меншини, що живуть на даній території, які нарівні з більшістю беруть участь у плебісциті чи іншій правовій формі волевиявлення населення у питанні про долю даної території.

Морально-політичне право на національне самовизначення може існувати і до юридичного визнання, бо це і є право на юридичне визнання. Його основою є об'єктивні умови розвитку суспільства, з яких воно випливає і зумовлена ним правосвідомість і морально-політична свідомість народів; його об'єктом є нація, що становить більшість на своїй території (але не національну меншість, що не заселяє якоїсь компактної території).

Право на самовизначення включає і морально-політичне право на державний суверенітет, як і право відмовитись від суверенітету. Але відмова від суверенітету не є відмовою від права на самовизначення. Відмова від останнього неможлива, логічно немислима. Можлива лиш відмова від використання цього права у даний час, але ніяка нація не може сама себе позбавити на майбутнє морально-політичного права самій вирішувати свою долю, а отже, і права порушити у будь-який час питання про створення суверенної держави. Це право не може бути погашено ніякою давністю і ніякі «історично-географічні» і т.п. права проти нього недійсні.

З другого боку, це право само по собі поки що не є юридичною основою для перегляду існуючих кордонів, бо діюче міжнародне право, зробивши ряд кроків по шляху до юридичного оформлення права на самовизначення, продовжує виходити в оцінці кордонів держав з принципу територіального.

Юридичне право на суверенітет має той, хто володіє суверенітетом, як би несправедливо не було розподілення цього суверенітету.

Принцип права на самовизначення являє собою морально-політичну норму, що визначає межі значимості принципу територіального Status quo. Із сполучення обох принципів випливає, що кожна держава має право на свою територіальну недоторканність, але остільки оскільки, це право спирається на згоду народів, що населяють цю територію. Таку згоду можна юридично презумувати, поки неспростовно не буде доведено зворотне.

Знаменним є той факт, що принцип права націй на самовизначення отримав визнання у цілому ряді найважливіших міжнародно-правових актів сучасності, серед яких на першому місці слід поставити Статут ООН. У I розділі Статуту «Мета і принципи» підкреслюється, що метою організації є «розвивати дружні відносини між народами на основі поваги принципу рівноправності і самовизначення народів»... Серйозне принципове значення має Декларація про ставлення до несамоуправних територій. Декларація визнає колоніальне питання питанням міжнародно-правового значення, зобов'язуючи держави, що володіють «несамоуправними територіями» «розвивати самоуправління, враховувати належним чином політичні намагання цих народів і помагати їм у вільному розвитку їх вільних політичних інститутів».

Згідно з духом цієї Декларації прийнята і декларація ООН від 1959 р. про ліквідацію колоніалізму.

Яким би недостатнім не було визнання права націй на самовизначення у Статуті ООН, все ж Статут являє собою певну можливість міжнародно-правового захисту права народів на самовизначення, аж до можливості визнання юридичного титулу фактичних урядів, висунутих народами, що борються за свою незалежність. (Стосовно цього характерні приклади Індонезії, Палестини, Алжиру тощо).

Новим країнам, що звільнилися з-під колоніалізму, за правоспадком переходить уся територія, що належала до колонії.

Оскільки колоніальні держави всупереч зобов'язанням, узятим на себе при підписанні Статуту ООН, перешкоджають пригніченим народам здійснити право на самовизначення, виникає питання, як можна встановити, що той чи інший народ хоче стати хазяїном власної долі. Отже, при практичному вирішенні проблеми самовизначення першочерговим є питання волі народу.

Воля народу, що вимагає самовизначення, може встановлюватися різними способами.

Воля народу чи нації може бути визначена плебісцитом. Виразником цієї волі може виступити парламент чи інша представницька

установа, обрана (а не кимсь призначена) народом, що прагне самовизначення. Воля народів може висловлюватися також у формі масових народних рухів (активний рух проти існуючого режиму, «громадянський непослух» в Індії, демонстрації, мітинги, виступи у пресі тощо). Нарешті, засобом виявлення волі народу може бути збройне повстання або національно-визвольна війна. Можливі також інші способи народного волевиявлення.

Одною з найбільш демократичних форм розв'язання питання про самовизначення є проведення плебісциту. У рекомендаціях, прийнятих комісією з прав людини щодо дотримання у міжнародному плані права народів на самовизначення вказується, що воля народу може бути встановлена різними способами, в тому числі і шляхом плебісциту, організованого під керівництвом ООН. (Доповіді ООН E/2256, E/CN, 4/667, с. 38–39).

Плебісцит (або референдум) у міжнародному праві означає право більшості населення визначити державно-правову належність населеної території. Спочатку плебісцит був одним із способів здійснення «принципу національності», у наш час він є одним із засобів реалізації принципу самовизначення.

Щоб служити засобом справді народного волевиявлення, плебісцит повинен проводитися в демократичних умовах, за повної відсутності іноземних військ, за відсутності якого б там не було тиску на народ, що самовизначається, з боку інших народів і держав.

Проведення плебісциту при вирішенні питання про самовизначення зовсім не обов'язкове. Народ може вибрати і будь-які інші засоби боротьби за своє звільнення. Обмежити народ чи націю у виборі засобів звільнення від нерівноправності рамками законодавства колоніальної держави, що прикривається назвою федерація чи союз або якимсь іншим шляхом, ніхто не може.

Усякий колоніальний режим може виставити «свідoctва» про свої «права» на територію в результаті «первісного придбання» або придбання за договором, купівлею тощо. Може свої «права» мотивувати тим, що ця територія повністю «суверенна» і добровільно входить до федерації чи союзу. Може навіть ці мотивування робити устами «представників» «суверенної держави», що входить у так званий союз.

Очевидно, що будь-яке самовизначення якось зачіпає ці «права» і його здійснення неможливе без завдання більшої чи меншої шкоди інтересам колоніальної держави. Але оскільки принцип самовизначення проголошено — дотримання його є обов'язковим. Неминуче

при самовизначенні «ущемлення» прав колоніальних держав цілком правомірне, бо тут йдеться про другорядні права, тоді як визнання права пригніченого народу є для нього питанням життя.

Безсилі тут і вимоги поважати закони тої держави, що пригнічує той чи інший народ. Адже головна мета цих законів і полягає в тому, щоб увічнити гніт, увічнити становище колоніальності чи напівколоніальності цього народу. Здійснення самовизначення з урахуванням законів колоніальних держав позбавило б цей принцип усякого значення.

Встановивши способи і засоби боротьби за самовизначення, належить вияснити, коли можна буде поставити питання про самовизначення того чи іншого народу перед органами ООН, бо саме ця організація має найширші можливості у здійсненні цього принципу.

Очевидно, що ініціатива постановки такого питання належить у першу чергу тому народові, про самовизначення якого йдеться. Але питання про самовизначення того чи іншого народу може бути порушене також іншою державою.

Слід зазначити, що саме цей момент є найскладнішим. Часто трапляється, що колоніальна держава створює видимість суверенітету своїх колоній, замасковуючи колоніалізм конституційними статтями, яких не збирається виконувати, чи ще якимось. І справжня колонія представлена в ООН, її представник, а вірніше вірний слуга метрополії, сидить як «рівний з рівним» з представником метрополії. Метрополія може навіть «підказати» заздалегідь представникові від колонії «проявити» навіть ту чи іншу ініціативу... Звичайно, в таких умовах поставити перед ООН питання про самовизначення колонії, про вихід її з федерації чи союзу дуже і дуже важко. Але все ж таки можливо!

Бо нікого не повинно вводити в оману словесне приписування суверенних прав несуверенним утворенням.

Дуже цікавим є висловлювання з цього приводу видатного французького правника Комбетекри, він висловлюється тут дуже чітко.

«Назва держави, застосована до несуверенного утворення», «це тільки історична ремінісценція. З точки зору юридичної немає абсолютно ніякої різниці між двома державами-членами федеративної держави, і департаментами чи провінціями унітарної держави, общиною будь-якої держави і взагалі будь яким юридичним територіальним поділом держави». (1928 р., р. 85, с. 50).

Ось ще цікаве висловлювання Леніна: «Чи не є запереченням рівноправності заперечення права на свою національну державу?»

(Ленін, Твори, в. III, т. XIX, с. 234). Але через 22 сторінки того ж тому є такі слова Леніна: «Велика держава при соціалізмі буде означати: стільки-то годин праці в день менше, на стільки-то заробітку в день більше».

З цим погодитися ніяк не можна. Сучасна Швеція, наприклад, має найвищий життєвий рівень в Європі, а має населення 8 млн. Це висловлювання буде правильним тільки щодо народу-носія суверенітету, для того народу, навколо якого здійснюється «нанизування», «нагромадження» цієї великої чи архівеликої держави. Але ж це відбувається за рахунок інших народів, що втрачають при цьому свій суверенітет!

І в іншому місці знову йдеться про «беспспорное прогрессивное значение централизаций больших государств, единого языка». (Ленін, Твори, вид. III, т. XVII, с. 89). То в чому все таки полягає прогресивне значення великих держав, єдиних мов? Прикладів прогресу у підкоренні одних народів іншими навести неможливо. Зате можна навести багато прикладів зворотних результатів. Мабуть, не потребує ніякого пояснення з цього приводу приклад, скажімо, Чехословаччини, Югославії чи Бельгії, Голландії, Швеції, Швейцарії чи навіть Люксембурга.

Радянська юриспруденція визнає, що одним із найважливіших національних завдань є об'єднання всіх частин даної нації, що складає більшість на своїх територіях в єдину національну державу, концентрація в цій державі людських, матеріальних і духовних ресурсів нації, прилучення всіх частин нації до її державного суверенітету. Кожний народ особливо боляче переживає розлучення єдинокровних братів і неможливість їх спільного життя.

Національне об'єднання — одна з найважливіших умов нормального внутрішнього розвитку нації і нормальних відносин між націями, бо ліквідуються джерела міжнаціонального тертя і конфліктів.

Якщо це так і якщо УРСР є суверенною державою, то чому до цього часу УРСР не здійснює суверенітету над територіями, де українці становлять більшість? Маються тут на увазі окремі прилеглі до УРСР райони Брестської, Курської, Белгородської, Воронезької, Ростовської областей та Кубані.

Якщо були підстави поширити суверенітет УРСР на Крим, де українці не становлять більшості, то чому немає таких підстав на поширення суверенітету УРСР на вищезгадані райони, що становлять з УРСР одне ціле і де українці становлять більшість населення?

У той же час у спеціальній літературі, розрахованій на широкого споживача, явищам державного будівництва в СРСР приписуються такі риси, що не мають нічого спільного з правдою і йдуть проти елементарної логіки.

Дещо читається просто як насмішка над самими поняттями державного права. Наприклад:

«Изменение национального состава советских республик, уменьшение удельного веса отдельных народов и народностей в общей численности населения соответствующих республик и автономных областей при росте их численности свидетельствует о жизненности существующих форм советской национальной государственности».

*(Цитата взята з журналу «Советское государство и право», 2, 1966, с. 26).*

Або ще:

«В силу признака национальной компактности советская национальная государственность выступает как организация политической власти нации, народности, как воплощение национального суверенитета». ...

«Национальная государственность соответствует нуждам и потребностям всех национальных групп, входящих в состав населения. Это выражается в привлечении в государственный аппарат национальных государств или национальных государственных образований представителей всех населяющих их национальных групп, в обеспечении полного национального равенства, в использовании их родного языка и т. п.».

Ст. 82 Конституции Киргизской ССР предусматривает ведение судопроизводства на киргизском языке, а в районах с большинством русского или узбекского населения – на русском или узбекском языках. Точно так же согласно сложившейся практике делопроизводство в сельских Советах у учреждениях этих районов ведется соответственно на русском или узбекском языках».

*(там же само, № 7, 1965, с. 130).*

А тепер декілька слів про радянський федералізм.

Як добре відомо, СРСР за ідеєю виник як союз рівноправних і суверенних держав. Свідченням переваги такого розуміння є дис-

кусія 1922 року, що розгорілася навколо питання про об'єднання чотирьох радянських республік.

З плином часу і з перемогою російського шовінізму шляхом масових репресій із свідомості людей було «вибите» отаке розуміння СРСР і замінено новим, централістичним.

З формального боку радянський федералізм (СРСР ділиться на союзні республіки, союзні республіки на автономні республіки, а далі на автономні області чи округи...) побудований на національному принципі...

З національним характером держав-членів радянської федерації пов'язане і право радянських союзних республік на вільний вихід із Союзу. Це право стосовно союзних республік є юридичним оформленням і висновком із права націй на самовизначення. Це право союзні республіки мали не тільки на момент утворення СРСР. Це право вони зберігають постійно і безперервно (це пише радянська юриспруденція...). Так, але до тих пір, поки є союзними республіками. А Карело-фінська республіка тепер такого права вже не має, бо стала замість союзної автономною (Карельська АРСР).

Яке б пояснення цього факту не вигадувати, безперечним є те, що жодна союзна республіка в дійсності не гарантована від цих перетворень... Отже повисає в повітрі і багато з широко розрекламованих прав союзних республік.

Ще декілька слів про радянський федералізм.

З офіційної точки зору радянського федералізму не прийнятна доктрина виняткового суверенітету держав-членів.

Суверенітет Союзу не потребує доведень. Фактична і юридична зверхність і повновладність Союзу як у галузі зовнішніх, так і в галузі внутрішніх справ, не може викликати сумнівів.

У взаємовідносинах з союзними республіками суверенітет «виражається» в належності Союзові таких прав:

1) Компетенція компетенції, тобто право шляхом зміни конституції розширювати свою компетенцію.

2) Право видавати у межах своєї компетенції законодавчі та інші нормативні акти, обов'язкові для виконання і з однаковою силою на території всіх союзних республік, зокрема, і для законодавчих, виконавчо-розпорядчих та судових органів союзних республік.

3) Пріоритет законів Союзу над законами союзних республік: у разі розходження закону союзної республіки з законом загально-союзним діє союзний закон. Пріоритет союзного закону є, на думку «стовпів отечества», умовою єдності союзної системи права.

4) Визначення в Конституції Союзу основ суспільного і державного ладу союзних республік і право контролю Союзу над відповідністю конституції союзних республік Конституції Союзу.

5) Встановлення загального порядку у взаємовідносинах між союзними республіками та іноземними державами.

6) Встановлення керівних основ організації військових формувань союзних республік.

7) Затвердження змін кордонів між союзними республіками і утворення нових країв, областей і автономних республік у складі союзних республік.

8) Встановлення в ряді галузей (освіта, охорона здоров'я, праця і т.д.) основних засад законодавства.

Усі ці права Союзу взяті з офіційних підручників і нічого од себе не добавлено. При поверховому огляді цих прав впадає в око штучність формулювання деяких із них, зокрема йдеться про шостий пункт.

І якщо суверенітет Союзу, як би він не був сформульований, ні в кого не викликає сумніву, то цього не можна сказати про суверенітет союзних республік.

Докладно спинятися на цьому питанні не будемо, а читачів одішлемо до власного розуму. При розгляді цього питання в літературі завжди жонглюють навколо права націй на самовизначення.

Для в'яснення цього питання одного посилання на право націй на самовизначення недостатньо. Право на самовизначення, як ми вже бачили вище, ще не тотожне з суверенітетом. Звичайно, там, де є суверенітет, там і є право на самовизначення, але не зворотне. Для того, щоб право на самовизначення стало суверенітетом, необхідно, щоб нація реалізувала своє право на самовизначення у формі суверенної держави. Хтось може заперечити, що право на самовизначення – це тільки якась примара політичного суверенітету нації, це тільки право на створення суверенної держави, але не самий суверенітет. Це, до речі, визнається навіть усіма юристами-міжнародниками Радянського Союзу.

У цьому питанні в СРСР до сьогодні ще стільки жонглювань, що навіть і не для спеціаліста-правника очевидним є вся його штучність.

Ось деякі факти з цього жонглювання. 1944 року постало питання про членство УРСР та БРСР у майбутній міжнародній організації (ООН).



Але ні УРСР, ні БРСР не мали ніяких навіть формальних ознак суверенних держав.

І ось ці ознаки за велінням Сталіна були терміново «створені» — X сесія Верховної Ради СРСР 1 лютого 1944 року зафіксувала, що кожна союзна республіка має право вступати у безпосередні зносини з іноземними державами, підписувати з ними угоди, обмінюватися дипломатичними та консульськими представниками. Згідно з цією постановою Верховної Ради були створені в союзних республіках міністерства закордонних справ. Ця ж сесія Верховної Ради засвідчила для союзних республік право на створення своїх військових формувань. Так виникли статті в Конституції 17-а та 17-б.

Цікаво, що була навіть пошита форма для військових формувань Української та Білоруської РСР. Але згодом виявилось, що паперових гарантій для членства в ООН досить, і тому це питання не набуло розвитку, як, скажімо, по лінії міністерства закордонних справ.

Крім того, кожна союзна республіка має право вимагати скликання Надзвичайної сесії Верховної Ради СРСР, влаштування референдуму. Кожна союзна республіка дістала право приймати до громадянства (але громадянства, знову-таки союзного).

Безперечно, що ні цих нововведень, ні права на конституцію, ні добровільності входження до Союзу мало для суверенітету.

Найважливішою ознакою тут слід визнати тільки право на вихід із Союзу, але це право нічим не гарантоване.

Право на вихід із Союзу означає формальне право союзної республіки в будь-який момент за власним бажанням, не питаючи згоди на це інших членів Союзу, ліквідувати ті обмеження, у здійсненні суверенітету, що неминуче впливають з факту входження до Союзу.

## XVIII. ЯК УКРАЇНА СТАЛА КОЛОНІЄЮ

---

Колонія...

У більшості людей ще до цього часу це слово асоціюється з тропічною чи субтропічною екзотикою, природними багатствами і страшною відсталістю, що межує з напівдикунством... За цим поглядом колонія обов'язково повинна бути десь в Азії чи Африці, а в Європі колонії існувати не можуть. Це так званий пересічений, «популярний», я б сказав примітивний погляд на колонію, колоніалізм чи імперіалізм взагалі. Коли такий погляд 300 чи 100 років тому був якось виправданий, то у другій половині XX-го століття цей погляд зовсім неприпустимий.

Імперії більші чи менші виникають у різні часи. Інколи трапляється, що імперія і називає себе імперією. Та найчастіше справжнісінька імперія називає себе спільністю, співдружністю, союзом, федерацією чи ще чимось ніби-то вільних і добровільно об'єднаних народів. Але хіба від цього імперія перестає бути імперією?..

Бувають різні колонії, як бувають і різні імперії... Є колонії так званого «чистого», класичного типу, де цілковито відсутня політична та економічна незалежність.

Є колонії, що економічно хоч і залежні, але в політичному сенсі зберігають певну частку незалежності.

Спостерігаються колонії, що мають певну долю політичної та економічної незалежності, та все ж економічна діяльність їх у великій мірі залежить од певної імперіалістичної країни чи групи таких країн. Це так звані «напівколонії».

Цілком можливо, що напівколонія в економічному сенсі може бути в гіршому становищі навіть за звичайну колонію. У той же час можливо й таке, що колонія в економічній сфері досягає ліпшого становища за іншу метрополію.

Дуже часто буває, що окремі, навіть найрозумніші представники колоніального народу підкупом, обманом чи ще якось залучаються

до колісниці імперії, але від цього режим колонії для цього народу не зникає. Навпаки, стає ще важчим: адже імперія краде не тільки природні багатства землі і мускульну силу народу, але й мозок цього народу.

Також може виникнути своєрідна помилка і недооцінка економічного пригнічення, розгляд національного пригнічення виключно з погляду мовно-національно-культурного.

Колоніалізм завжди проступає в усіх сферах життя тої чи іншої імперії. Тільки попередньо треба «зняти» всі закони, що ними він прикривається...

Щодо тих колоній, що досягли певного рівня економічного розвитку і перестали зовні бути відсталими порівняно з метрополією, — то часто вважають чомусь, що тут економічного пригнічення немає, воно усувається, а разом з тим дана країна ніби перестає бути «справжньою колонією».

Відомо, що саме це у свій час спричинилося до помилки польських соціалістів у питанні про право відокремлення і самовизначення колоній. Польські соціал-демократи до 1917 р. вважали, що можна і треба вимагати права самовизначення для Туркестану, Кавказу, але не можна для України, Польщі, Фінляндії. На їх думку, колоній у власному розумінні цього слова в Європі немає, політична-бо й економічна концентрація разом із значним розвитком індустрії перетворили ці країни на невіддільні частини російської економіки. У таких поглядах відчувається, безперечно, дія російського державного гніту: колонії є у Франції, Англії, Португалії, але Росія колоній не має... Усе об'єднано в єдину неподільну Русь навіки (та й до того ж навіть добровільно!). Хто за таких умов посміє говорити про якийсь там російський колоніалізм? І особливо щодо України, тобто Малоросії, — адже малороси — це частина «общерусского народа»!

Якщо якогось читача не задовільнить дальша конспективність викладу цього питання, то нехай звернеться до статті відомого економіста 20-х років Волобуєва (Дивись: «Більшовики України», 1927 рік, № 1 і 2). Бо цей розділ — це і є конспект з тої статті.

Як же все-таки Україна стала колонією?

За висловом Маркса історія — це політика, звернена в минуле... То ж почнімо з минулого...

Переяславська угода 1654 р. і особливо дальші події поклали край політичній незалежності України. ...І купецтво російське посунуло в Україну за російськими військовими загонами, щоб опа-

нувати нове «придбання» імперії. А зусиль йому у цьому довелося докласти чимало.

«Основи українського та російського економічного життя у XVIII ст. були однакові – сільське господарство. Але у той час як продукти господарства українського кілька віків уже були відомі за кордоном, проклавши туди тривкий шлях, – російське сільське господарство лише починало туди шлях прокладати».

«І російський імперіалізм вільніш у прорубане до Європи вікно ви-зирнувши, повинен був потурбуватися закрити деякі двері і передов-сім самостійної торгівлі української аби запобігти шкідливим для нього втратам».

«Російська промисловість молода та незміцніла, не могла б сама із ста-рою та міцною західноєвропейською на перебій іти за пануванням над українським ринком. Інтереси російського купецтва владно проказу-вали ліквідацію української торгівлі. Мова йшла про те, щоб україн-ську торгівлю на цілком нові, незнайомі їй, шляхи перевернути».

*(Див. «Більшовик України», № 1, 2 1927).*

Як відомо, на початку визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького чужоземний торговельний капітал, що мав широкі інтереси в Україні, пробував був підтримати Польщу в її боротьбі з Україною. Так було на початку війни. Але з перемогою Хмельницького встановлюється безпосередній зв'язок між Україною і західноєвропейським торговельним капіталом і його ставлення до України змінюється на протилежне.

Козацька держава, відчувши смак політичної незалежності, вживає заходів до закріплення своєї економічної незалежності.

Москві довелося вести серйозну боротьбу за ліквідацію еконо-мічної незалежності України. Москва намагалася не тільки забрати до своїх рук чужоземну торгівлю України (що виявилось на почат-ку в прагненні обмежити чорноморську торгівлю), але й витиснути українські товари з російських ринків та перетворити поволі Україну на ринок для російської промисловості. Ще за часів Хмельницького ці тенденції виявилися у запровадженні мита на українські товари, а також у відомих репресіях, що часто-густо закінчувалися конфіску-ванням українських товарів у Росії.

Але Хмельницький умів відстояти гідність свою і народну і від-повідав на всі ці репресії тим же самим щодо російських товарів на

Україні. Він дуже енергійно ставив опір намаганням Росії перетворити Україну на колонію Росії. Але вона все таки нею стала. Стала дещо пізніше.

Міжусобиці, інтриги російські, поділ України між Росією й Польщею та дальші події остаточно зламали воєнний і політичний опір України.

А зламавши Україну політично, Росія розпочинає сильну експансію економічну на Україну.

Перемога політична, яка «давала Москві можливість здійснювати в як-найскоріший спосіб свої меркантилістичні плани і допомагала провадити на Україні колоніальну політику, через що Україна поступово ставала за ринок для руської обробної промисловості». (проф. Слабченко, «Організація господарства України», т. III, стор. 3).

Чисто адміністративні заходи, як, наприклад, різноманітні карантини, сполучалися в цій царині із заходами економічними:

«Російські купці, що приїжджали на Україну,... скуповували хліб та вино, при чому за голодних років з успіхом спекулювали на (цьому) хлібі. Торгівля йшла так жваво, що полковник Лесницький (прилюдно) висловлювався, що москвити пустять українців ходити в лаптях та рогожі... Потім з'явилася в умовах, коли вибирали гетьманів, довга низка статей щодо обмеження української торгівлі в межах Московської держави».

*(Слабченко, т. III, с. 146).*

Так тривало понад 100 років від Переяславської ради.

Але Україна за перше століття економічно ще не була зламана остаточно, хоч поразка її очевидно була. Імперія ще тільки посувалася до Чорного моря і на Кавказ. Їй треба було зміцнювати свої нові здобутки. І при Катерині II знайшовся, як виявилось, дуже ефективний спосіб.

«Искоренить развратное (украинцев) мнение, по коему поставляют себя народом от здешнего (великорусского) совсем отличным. Малая Россия, Лифляндия и Финляндия, – писала Катерина до Вяземского, – суть провинции, которые правятся подтвержденными им привилегиями. Нарушить оныя отрешением всех вдруг весьма непристойно б было, однако ж и назвать их чужестранцами и обходиться с ними на таком же основании есть большее, нежели ошибка, а можно

назвать с достоверностью – глупость. Сии провинции, также Смоленскую, надлежит легчайшим способом привести к тому, чтобы они обрусели и перестали глядеть, как волки в лесу».

*(Цитовано за книжкою С. Єфремов, «Історія українського письменства», с. 122).*

«В результаті економічної поразки України російський купець став панувати над українським ринком і..., «природні багатства, що були всій Європі відомі, як необмежені щодо кількості,... стали за предмет торгівлі одної з провінцій Росії...»

*(Слабченко, т. III, с. 178).*

Підірвавши українську торгівлю, Москва роздачею різним фаворитам земель так званої Новоросії розпочинає широку колонізацію півдня України, сприяючи разом з тим розвитку великого дворянського землеволодіння.

Але слід зазначити, що процес дальшого розвитку колоніальної політики Москви щодо України був дуже складним.

З одного боку, підривалася українська промисловість усіма можливими засобами, а торгівля українська посилено втягувалася до російської орбіти. Наприклад, заборона вільного експорту поташу та селітри не могла не відірвати української промисловості. Це становище посилювалося забороною ввозити в Україну закордонні товари, що відкривало російським мануфактурам вільний доступ в Україну.

З другого боку, українське господарство гостро відчувало нестачу традиційних фабрикатів західно-європейських (і цю нестачу мали пом'якшувати послуги російської фабрики). Безперечно, за інших умов це могло стати надзвичайним стимулом для розвитку української промисловості.

Але цей розвиток української промисловості настав тільки через 150 років, тобто у другій половині XIX століття, і то завдяки небаченому напливові західно-європейського капіталу.

Та перед тим, як цей процес нового розвитку української промисловості почався, Україні довелося витримати тяжкий період безпосереднього зруйнування національної промисловості, що була на той час уже досить розвиненою.

«Москва не вважала за вигідне розвивати українські фабричні підприємства і відпускати вироби їхні до західних країн та в Росію, де продукти українські легко з російськими конкурували».

*(Слабченко, ч. II, с. 92).*

Такий стан речей не сприяв розвиткові продуктивних сил України, і вона шукала виходу з цього становища у різноманітних політичних комбінаціях (послування Капніста до Прусії тощо).

Адміністративні заходи Петербурзького уряду скеровані були в першу чергу проти тих галузей промисловості, що їх розвиток загрожував російському господарству.

Зовсім захиріла дуже колись розвинена гутницька (скляна) промисловість, що бере свій початок від княжої доби. Для довідки вкажу, що перша скляна гута у Московській державі виникла тільки у 1634 р. і повністю наслідувала техніку та форми українського посуду. Така ж доля швидко спіткала і паперову промисловість України, колись розвиненішу за московську.

Славилася Україна також розвинутою суконною промисловістю. І звичайно, імперія пильно стежила за тим, щоб обмежити й цю галузь української промисловості. Наприклад, щодо великої Почаївської мануфактури, то було видано таке розпорядження: «В нынешнее лето — вывезти фабрику в великороссийские города». І вивезли її на Брянщину... Ось такими заходами цю галузь промисловості в Україні було ліквідовано...

А знамените українське винокуріння?.. І його не стало...

До середини 50-х рр. XIX ст. процес захоплення українського ринку було повністю завершено...

Жорстока боротьба метрополії з колонією закінчилася тим, що цілий ряд галузей обробної промисловості України, продукція яких у свій час дуже славилась не тільки на російському ринкові, але й на ринках Західної Європи, були зовсім ліквідовані.

І ось проф. Воблій у своїй економічній географії України пише напередодні революції, що «отсутствие текстильной промышленности на Украине составляет самую слабую сторону ее народного хозяйства». (Цікаво відзначити, що до цього часу для України характерним є слабенький розвиток текстильної промисловості. А причини...)

Не слід думати, що в Україні в результаті цього погрому української промисловості зовсім не залишилося промислових підпри-

емств. Деякі підприємства, особливо дрібні, залишилися, але майже суціль вони стали власністю царської родини, нащадків Меншикова, баронів Строганових, графа Мініха... «Ось короткий, але яскравий реєстр, що безмежно чужий Україні».

Цікаві дані, що сприймаються без коментарів, за 1832 р. на Україні дає така таблиця:

| Було у відсотках | Серед власників фабрик і заводів | Серед купців |
|------------------|----------------------------------|--------------|
| росіяни          | 44,6                             | 52,6         |
| українці         | 28,7                             | 22,2         |
| євреї            | 17,4                             | 20,9         |
| іноземці         | 3,6                              | 1,9          |
| інші             | 5,7                              | 2,4          |
| <b>Разом</b>     | <b>100,0</b>                     | <b>100,0</b> |

Хочу відзначити, що свого часу були також спроби затримати в Україні цукросіяння та цукроваріння шляхом штучної підтримки цієї галузі в центральних губерніях Росії. Та ця суперечка закінчилася перемогою України тільки завдяки її природним умовам. Виробництво цукру в Україні дуже швидко було доведено до 85 млн. пудів, з чого в Україні споживалося до революції не більше як 16 млн. пудів, решта — йшла до метрополії та за кордон, збагачуючи казну імперії. (Важливою статтею вивозу з України перед революцією було насіння цукрових буряків — 1911 р., наприклад, його було вивезено понад 1 млн. пудів).

На основі статистичних даних про вивезення вантажів по залізницях України можна визначити також середньорічний вивіз зерна з України на 340 млн. пудів<sup>18</sup>, що становить біля третини всього збору зерна по 9 губерніях так званої Малоросії. На пшеницю приходить 180 млн. пудів, далі йде ячмінь — 121 млн. пудів.

Разом із тим Україна була важливим постачальником зерна і борошна на світовий ринок. Найбільшими її конкурентами в цьому були США, Аргентина, Канада.

Ринками збуту українського зерна до революції були: Німеччина і Польща.

<sup>18</sup> Загальний експорт зерна за кордони Російської імперії становив до революції близько 800 млн. пудів (Україна, Північний Кавказ і Поволжя).



Важливе значення мала Україна у спиртовій промисловості Росії, даючи 67% загального імперського експорту спирту.

У цих галузях економіки України повністю панував російський капітал.

Але Україна виявилася дуже вигідною також для вкладання чужоземного капіталу, більш вигідною, ніж інші райони імперії.

І це дає величезний поштовх до економічного розвитку України.

В Україну пливуть капітали бельгійські, німецькі, французькі та англійські.

«Вестник финансов» (1897 рік, № 7) визначає вже, що «з числа заводів, що в Україні, чисто російських можна назвати тільки два: Сулинський завод Пастухової (зараз Ростовська область) і Олександрівський завод Брянського товариства».

Історичний спір Криворіжжя й Уралу вирішується саме завдяки втручання чужоземного капіталу всупереч тенденціям національного російського капіталу.

Україна дуже швидко посідає провідне місце в гірничій та металургійній промисловості імперії.

Відносини між метрополією та колонією тепер стають складнішими. Видимість колоніалізму ніби зникає. Але це — на перший погляд.

Це не значить, що тепер російський імперіалізм відмовився вже від прямого продовження щодо України старих колоніальних традицій.

Ось деякі цифри, запозичені з книжок: М. Порша, «Україна в державному бюджеті Росії» та П. Мальцев, «Україна в державному бюджеті Росії».

| Роки      | Державні<br>прибутки<br>з України | Державні<br>видатки<br>в Україні | Не повернулося в Україну |               |
|-----------|-----------------------------------|----------------------------------|--------------------------|---------------|
|           |                                   |                                  | млн. крб.                | % до прибутку |
| 1898–1902 | 1883                              | 1041                             | 842                      | 45            |
| 1903–1907 | 2367                              | 1301                             | 1066                     | 45            |
| 1908–1910 | 1645                              | 947                              | 698,0                    | 44            |
| 1913      | 699,6                             | 383,2                            | 316,4                    | 45            |

Отже, бачимо, що «царський режим у другій половині XIX і на початку XX ст. накинув на Україну більший фінансовий тягар, ніж у старі часи Гетьманщини». (О. Єфіменко, Історія українського народу, Харків, 1922 рік, с. 161).

Загальновідомо, що Україна мала великі зв'язки з європейським господарством. У всьому торговельному балансі України (за професором Остапенком) на долю Росії припадає – 40%, решта – торгівля з закордоном. У цій торгівлі з закордоном Україна завжди мала активний торговельний баланс (перевага вивозу над довозом). На початку 1900-х років і аж до I світової війни це переважання вивозу з України над довозом становило в середньому близько 375 млн. крб. Треба сказати, що коштом активного сальдо України імперія зводила свій торговельний баланс, різко пасивний для її решти (переважання довозу над вивозом).

Крім того, Україна давала загальний річний прибуток капіталістам російським та іноземним біля 1 млрд. крб. Це ті вершки, що збиралися в Україні капіталістами. Плюс до цього царат тягнув з України лише через бюджет та акцизом на свою користь теж біля 1 млрд. крб.

Навіть тільки ці цифри, що далеко не вичерпують всього визиску України, повністю пояснюють причину надзвичайної «зацікавленості» цією «житницею». Ми тут зовсім не торкаємося такого великого питання, що російська імперія була імперією над Україною не тільки в економічному, але й політичному, культурному, духовному і т. д. плані.

Цей екскурс в історію проілюстрував процес поступової втрати українським економічним організмом своєї економічної незалежності.

Той факт, що цей процес розпочався до того, як український народ зміг утворити національну державу, полегшив Росії справу ліквідації решток економічної незалежності.

Проте, помилково було б думати, що єдність українського господарчого терену остаточно було знищено.

Факт існування цього складного комплексу, що його було побудовано на основі експлуатації колоній у Європі й Азії і що зветься «єдиною російською економікою», не дає права, однак, відкидати наявність певних відцентрових тенденцій серед пригнічених колоній.

Ці відцентрові тенденції, зокрема, і були одною з підвалин утворення суверенної української держави в результаті лютневої революції 1917 року.

## XIX. ЯКІ ВИСНОВКИ З ЦЬОГО?

---

Правильно поставлене питання про історію взаємин російської та української економік за часів капіталізму може усунути багато помилок та непорозумінь і щодо сучасних проблем цього порядку. Передусім це дає можливість правильно сформулювати питання про ліквідацію колоніальної спадщини царату в економічній царині. Та це потребує також внести певну ясність у питання про взаємини російської та української економік після революції.

З колоній європейського типу Фінляндія, Польща внаслідок революції оформились у самостійні держави.

Україна ж увійшла вже не як колонія, а як рівноправна республіка до складу СРСР. Той факт, що колишні колонії Росії, що ввійшли до складу СРСР, були здебільшого колоніями азійського типу, зумовили своєрідний напрямок усіх наших декларацій і практичних заходів щодо розв'язання національного питання.

Але знаходилися і знаходяться такі діячі, які, виходячи з неправильного розуміння російської «єдності» і повторюючи старі помилки люксембургіянства, взагалі відкидали національну проблему. Нагадаємо хоч би деякі виступи тов. П'ятакова: «Соціалістичне господарство має охопити цілу низку націй. Тому (це «тому» прямо чудове, це класичний зразок відсутності будь-якої логіки — З.А.) з чисто господарського економічного погляду незалежність націй — момент застарілий, неможливий, що вижив себе...» (з промови П'ятакова на квітневій конференції РСДРП (б) 1017 р.). Не багато чим кращий був і виступ його на VIII з'їзді. Там він заявив таке:

«У разі ми економічно об'єднуємо, будуємо один апарат, одну Вищу Раду народного господарства, одне управління залізницями, один банк тощо, то все це самовизначення «виїденого яйця» не варте. Це або просто дипломатична гра, що її в деяких випадках грати треба, або це гірше за гру, коли ми це за серйозне приймаємо».

Ще один приклад.

Єнукідзе у своєму виступі на XII з'їзді так і розуміє національне питання. Для нього воно важливе лише з погляду міжнародного.

Не слід було б згадувати ці старі помилки, коли б вони були дійсно старими, коли б не відчувались аж до цього часу...

Ще й тепер панує нерозуміння того, що після революції колишня всеросійська економіка перестала бути єдиною економікою, національним російським господарством. Ще й тепер є намагання будувати економічне життя за цими старими принципами. Вже у самому цього питання є глибока методологічна помилка. Звичайно, можна умовно назвати СРСР «однієї країною», коли йдеться про протиставлення СРСР як єдності всьому капіталістичному світові, але тепер існує цілий ряд соціалістичних країн, що об'єднуються у Раду економічної взаємодопомоги, отже, і ця теза має вигляд дуже штучний.

На разі ж мова йде про внутрішню характеристику економіки СРСР називати її економікою однієї країни було б великою помилкою. Адже таке поставлення питання виявило б нерозуміння того, що після революції українська економіка не повинна бути «додатком» до російської, що ця економіка тепер має стати рівноправною і спільно з російською має «підвести до свого рівня господарського розвитку колишні азіатські колонії царату».

І багато з труднощів економічного життя СРСР тепер викликані небажанням центру рахуватися з фактом існування в СРСР багатьох досить завершених економічних організмів, викликані намаганням розглядати СРСР і в економічному плані як економічний організм російського народу, російської республіки, Росії.

Баранський у своїй книзі «Економгеография СССР» пише (с. 5:

«Зверхмагістралі, доповнивши їх електрифікацією Валки, зв'яжуть Москву з усіма потрібними їй джерелами сировини і з'єднає – Донбас, Баку, Туркестан, Урал, Сибір, Північ, закордон, і тим самим вигоди центрального становища Москви, які вона зуміє зберегти і поширити, і при наступній перебудові на електричну тягу...»

З таким проектом не може Україна погодитись не лише з політичних міркувань.

Для кваліфікованого русотяпа проблема єдності України не існує. Він накреслює собі свої абстрактні теми, не рахуючись з тим, що Україна – не провінція Росії.

Автор проекту районування, проф. Александров писав у свій час: «З того часу, як вікно в Європу зачинилось, а всю державу було

оточено ворогами і її роздирали зсередини, Москва знову прийняла на себе роль збирача, як 400 років до ...періоду, що переживаємо...» (проф. Александров. Хозяйственное районирование СССР, ст. II.) До речі, в цій книжці про Україну взагалі не згадується. Це «юг Европейской России», юг Росії, але не Україна.

Про це можна було б не згадувати, коли б це не проявлялося й сьогодні. Хто зблизька цікавиться питаннями розвитку економіки, може помітити дві «тенденції» у цьому розвитку. Одна тенденція — намагання зберегти за Україною її питому вагу у всесоюзному виробництві. Це так чи інакше все ж таки відбивало в господарських накресленнях Держплану УРСР.

Друга тенденція — намагання зменшити значення України у господарстві Союзу. Це знаходило своє відображення і в не завжди обґрунтованому прямуванні капіталовкладень на Схід (Урал і за Урал) і загальногосподарських накресленнях Державних комітетів при Держплані СРСР, а тепер міністерств, так і самого Держплану СРСР.

Тенденцію цю можна простежувати майже по всіх галузях промисловості. Виняток становлять тільки ті сировинні галузі, що не можуть існувати поза межами України.

У 1960 році, наприклад, об'єм капіталовкладень на 1 жителя СРСР становив у середньому 142 крб.

На Уралі це було — 166 крб., на схід од Уралу — 179 крб. Часто посиляються на такі міркування, що вкладення капіталів у Східних районах більш ефективне, ніж у «старих» промислово розвинених (Північний Захід, Центр, Північний Кавказ, Україна). Припустімо на мить, що це і справді так... То чому ж тоді розвивати промисловість у Центрі чи на Північному Заході темпами все-таки вищими, ніж в Україні?

Ось офіційні цифри. Випуск промислової продукції у 1960 р. у «старих» більш розвинених районах РРФСР (Центр, Північний Захід) був у 45 разів вищим за рівень 1913 року, а на Україні — тільки у 27 разів.

Чому це так?

Візьмімо для ілюстрації ще один приклад, стосовно хімічної промисловості.

Ось два ряди цифр від різних органів: УРСР у 1970 році за двома проектами плану.

| Вид продукції              | Одиниця<br>виміру | Намітки           |                                                        |
|----------------------------|-------------------|-------------------|--------------------------------------------------------|
|                            |                   | Держплану<br>УРСР | Державного хімічного<br>комітету при Держплані<br>СРСР |
| Сірчана кислота            | млн. тонн         | 4,54              | 2,99                                                   |
| Мінеральні добрива         | -”-               | 17,62             | 14,60                                                  |
| у тому числі:              |                   |                   |                                                        |
| азотні                     | -”-               | 7,26              | 6,26                                                   |
| фосфорні                   | -”-               | 8,53              | 6,60                                                   |
| калійні                    | -”-               | 1,81              | 1,73                                                   |
| аміак                      | -”-               | 1,98              | 1,69                                                   |
| Пластичні маси<br>та смоли | -”-               | 1,22              | 0,41                                                   |
| Хімічні волокна            | тис. тонн         | 288,4             | 192,4                                                  |

Добре відомо, як дуже сильно відстає в Україні виробництво пластмас. Україна у 1962 р. виробляла тільки 2,7% пластмас Союзу, тоді як переробляла 14,5%. Усього Україна споживала біля 18% всього виробництва пластмас в СРСР.

На перспективу до 1970 р. ця диспропорція залишиться.

Так, на 1970 рік заплановано виробництво пластмас довести до розмірів

по СРСР — 22,4 кг на душу населення

по УРСР — 8,7 кг на душу населення

Не кращим є становище щодо виробництва штучного та синтетичного волокон.

По УРСР на 1970 рік заплановано довести виробництво штучного та синтетичного волокна до 2,4 кг, у той час як по СРСР ця цифра становить 5,5 кг, а якщо брати союзне виробництво без УРСР, то дістанемо понад 8 кг.

Питома вага УРСР у цьому виробництві становила у 1964 році біля 9% від СРСР і залишиться такою ж у 1970 р.

Для порівняння вкажемо, що у 1961 р. (а не на 1970 рік!) виробництво штучних волокон становило:

у США — 4,6 кг

Японії — 6,3 кг

ФРН — 5,6 кг

Франції — 3,8 кг

Італії — 4,4 кг

Такі ж порівняння можна зробити і по інших нових та новітніх виробництвах. І всі ці порівняння не на користь УРСР.

Усе це свідчить про величезний тягар старих мірок і звичок при плануванні економіки України. Чому б економіку УРСР і справді не розглядати як додаток до російської?..

Спинимось ще на бюджетних правах України.

За союзнаю угодою з 28.XII.1920 р. Україна до 1.X.1922 р. взагалі не мала власного бюджету. Але й бюджет 1922–23 рр. будували при досить неясних і неоформлених правових підставах, хоч сесія ВУЦВК ще 27.V.1922 р. ухвалила прискорити оформлення бюджетних прав України.

Величезне значення права будувати бюджет, як одного з чинників економічного оформлення України як цілого. Ще V конференція КП (б)У 1923 р. у резолюції про «Нацмоменти в радянському і партійному будівництві» підкреслює: надати «...республікам-членам Союзу досить широкі фінансові і, зокрема, бюджетні права... і забезпечити за союзними республіками дійсну можливість контролювати союзні органи...»

Передусім треба мати на увазі, що: «Бюджет набуває лише тоді характеру фінансового плану ведення державного господарства на даний час, коли в ньому повністю відбивається вся різноманітна діяльність республіки. Коли ж він лише частину діяльності відбиває— тут між бюджетом і урядницьким кошторисом усуваються межі і бюджет швидше урядницький кошторис, чи точніше прибутково-витратний кошторис уряду, як балансове охоплення всієї сукупності проявів державного життя». («Хозяйство Украины». № 6, 1926 р.; Доброгаев, Новый закон о бюджетных правах).

Рейнгольд у статті «Эволюция государственного бюджета СССР» («Вестник финансов», № 7, 1924 р.) наводить такі дані розподілу народно-господарського зиску в 1923/24 фінансовому році (в млн. крб.)

| Республіки      | видатки | прибутки | сальдо |
|-----------------|---------|----------|--------|
| РРФСР           | 1458,0  | 1419,8   | –38,2  |
| УРСР            | 333,0   | 369,1    | +36,1  |
| БРСР            | 24,0    | 24,6     | +0,6   |
| Закавказька ФСР | 76,0    | 77,5     | +1,5   |

Навіть за цими дуже применшеними офіційними даними Україна передала за цей рік понад 36 млн. крб. на інші союзні республіки (кажучи точніше: не інші, а іншу – РРФСР).

Доброгаєвська стаття «Проблемы финансового баланса Украины», що надрукована у журналі «Хозяйство Украины», № 2 за 1928 рік, виходячи з дуже цікавих, хоч, можливо, і в дечому спірних підрахунків, наводить, зокрема, за 1925/26 рік такі дані прибутків-видатків УРСР. У цьому році прибутки перевищили видатки на території УРСР на 44,7%. Коли цю цифру порівняти з даними дореволюційними, що наведені нами вище, то ніякої різниці не помітимо. Тоді було 44–45% і у 1925/26 фінансовому році теж маємо ті ж 44%.

У вище цитованій статті Доброгаєв пише:

«...фінансовий баланс України був гостро від'ємним, цебто значна частина продуктів України поза її межами витрачалася. Темп цього від'ємного сальда загалом був на одному рівні з темпом розвитку державного господарства».

«...Україна братерськи допомогла нам (іншим республікам), зціливши їхнє культурне та господарське будівництво. Такий позитивний ефект цієї суми для інших союзних республік природно повинен був певну шкоду господарському та культурному розвитку України заподіяти, через те дальше додатування Україною менш міцних республік союзних ... повинно бути однак проаналізовано з погляду меж і кордонів. Коли ж дати цьому процесові йти в дальшому тими ж темпами, що ми в минулому мали, природно, що здоровий і міцний господарський організм може позбавитися сили коштом надмірного і частенько малоефективного будівництва по інших господарських районах». (Підкреслення нове – З.А.).

І далі:

«Коли вважати, що сума в 322 млн. крб. є та підтримка, яку повинно було зробити для менш міцних союзних республік, щоб підтягти їх до середніх всесоюзних норм, то з цього не слідує, що цю суму має бути покрито виключно з прибуткових ресурсів України. Ми гадаємо, що наявність у нашій спілці двох республік РРФСР та УРСР приблизно рівних щодо своєї міцності зобов'язує обидві брати участь у додатуванні державного господарства менш міцних республік...»

Але ніякого аналізу становища для уникнення надалі цього економічного нерівноправ'я не було зроблено. Не брались до уваги і вимоги переглянути порядок затвердження бюджетів, щоб не перетворювати бюджетні права УРСР у фікцію. Не брались до уваги і вимоги відкинути тенденції розглядати російську економіку як па-



нівну. Не брались до уваги і вимоги створити всеукраїнську систему регулювання притоку робочої сили до міст України з тим, щоб стежити за пропорційним розподілом місць на українських заводах між УРСР та РРФСР, щоб не сприяти дальшій русифікації українських міст. (Результати тут можна подати у двох цифрах. Перепис населення 1926 р. подає в Україні 2,6 млн. росіян, а перепис 1959 р. вже 7,1 млн. росіян). Не брались до уваги вимоги застерегти за Україною та іншими союзними республіками права «дійсного контролю за діяльністю союзних органів», де ще, на превеликий жаль, досить часто відчувався вплив старих великодержавних шовіністів (що засвідчила V конференція КП(б)У).

Навпаки. Вихід був «знайдений»... з іншого боку. Просто перестали публікувати навіть ті не зовсім точні дані про бюджетні та інші взаємини між союзними республіками. А тим, хто якимись околишніми шляхами порушував ці дуже наболілі питання, просто закривали рот. І все мовчало... Почалися так звані «економічні» репресії.

На цій сторінці «економічних репресій» щодо України спинимося на хвилинку. Йдеться про примусовий голод (і такий буває!) в Україні у 1932–1933 рр.

Ось невелика таблиця офіційних даних по УРСР. Аналогічні дані можна навести по інших хліборобських районах СРСР, зокрема по Північному Кавказові. Не було жодного спаду у валовому зборі зерна.

Валовий збір зернових у 1931–1935 рр. Української РСР (у тис. центнерів)

| роки         | зібрано всіх зернових | в тому числі |        |
|--------------|-----------------------|--------------|--------|
|              |                       | пшениця      | жито   |
| 1931         | 160 085               | 60 103       | 37 250 |
| 1932         | 170 096               | 60 520       | 37 600 |
| 1933         | 222 642               | 84 107       | 47 029 |
| 1934         | 123 349               | 39 458       | 24 597 |
| 1935         | 176 598               | 67 337       | 32 349 |
| У середньому | 170 544               | 62 305       | 35 765 |

Ця таблиця повністю спростовує версію про те, що небачений у світі голод 1932–1933 років в Україні викликаний неврожаєм. Як бачимо з таблиці, врожай 1933 року був в Україні набагато вищим за середній врожай 1931–1935 рр. І тільки у 1934 році врожай був ниж-

чим за середній. Тут усякому ясно, що це було викликано страшною смертністю 1932–1933 рр., що забрала понад 1/3 сільського населення України. А це не могло не вплинути на врожай наступного (тобто 1934) року, бо під обробітком була тільки частина площ.

За репресіями «економічними» посипались на Україну репресії «політичні», «культурні». Так звані «економічні» репресії знищили 9 млн. українських селян, а репресії «культурні» знищили цвіт української нації — думаючи інтелігенцію.

Так коротко про проблему національного усвідомлення з «економічного» боку. Адже відомо, що економічне питання — центральна частина національної проблеми сучасного світу (за Марксом).

Також усі погодяться, що ліквідація «провінціального становища» нашої мови, нашої літератури, нашої культури взагалі просто неможлива без ліквідації політичної нерівноправності УРСР, без ліквідації економічної нерівноправності УРСР.

У свій час економічна нерівноправність була, як офіційно визнавалося, і між СРСР як цілим та країнами народної демократії. Тепер цю нерівноправність в основному ліквідовано.

Чи не пора її ліквідувати і всередині СРСР?

## XX. РОЗСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

---

Суцільна етнічно українська територія лежить у південній частині Центрально-Східної Європи — на берегах Чорного та Азовського морів. (Це — в основному, бо західні її райони належать до Центральної Європи). Єдиною природною межею суцільного розселення українського народу є Кавказ і Чорне море, яке є південною межею етнічно української території: від схилів Кавказу поблизу Адлера по дельту Дунаю на заході.

На південному заході українці межують з румунами на протязі понад 800 км. Далі (100 км) — межа з Угорщиною вздовж р. Тиси, та 200 км — із Словаччиною (Скина-Яблінка-Ганушівці-Зборів-Сабинів-Ольшаниця-Липник) і далі до кордону з Польщею. Межа з поляками тягнеться від Липника по Санок довжиною 140 км, далі на відстані 50 км приблизно від Західного Бугу йде ця межа Холмщиною та Підляшшям і тягнеться біля 380 км (біля Тарнограду — далі Тишківці — Войславичі — через Боцьки до р. Нарви), де розпочинається вже межування з білорусами (уздовж Нарви, — на північ від Кам'янця, далі на Пінськ, Давид-Городок, Турів на Прип'яті, тоді Прип'яттю до Дніпра, а Дніпром — до Лоева.).

Етнічна межа з росіянами найдовша (близько 2 000 км). Вона складається з таких трьох відтинків: північного, східного та кавказького.

I — від Серединої Буди до Рильська, Суджі, а далі — на північ від Білгорода, Старого Оскола, Острогозька, Георгіу-Деж, через Бутурлінівку, а далі різко повертає на південь<sup>19</sup>.

II — майже уздовж сучасних кордонів Волгоградської області з невеликими відхиленнями від них: на схід від Богучара, далі — на

---

<sup>19</sup> Насправді розселення українців йде далі на схід до Волги, через Поволжя — у Сибір і Казахстан. Але за Новохоперськом українці не становлять вже суцільної етнічної маси, а розселені більшими чи меншими островами серед російської етнічної маси.

південь майже до правого берега р. Чиру і р. Цимли, ще далі біля Ростова виходить до Азовського моря.

III – вздовж р. Сал по Обильну, де розпочинається вже межа з калмиками. Межа з калмиками проходить уздовж гір Єргенів, Манича, аж по р. Куму на протязі близько 300 км.

Від р. Куми до р. Кури майже в меридіанному напрямі проходить межа з народами Дагестану (довжиною біля 250 км).

На півдні українська етнічна територія приблизно довжиною 500 км межує із кавказькими верховинцями (уздовж рік Тереку і Малки, на південь від Кисловодська, опісля повертає на південний захід і, перетинаючи Кавказький хребет біля м. Адлера, виходить до Чорного моря).<sup>20</sup>

Розселення українського народу наочніше можна уявити з карти, що додається.

Уся ця територія, що заселена суцільно етнічно українською масою, обіймає площу понад 900 тис. кв. км, з чого на сучасну Українську РСР припадає тільки 601 тис. кв. км.

Звичайно, вказану вище територію розселення українського народу не можна вважати абсолютно точною, бо тут треба ретельніше вивчити національний склад населення, ніж це дають сучасні переписи, щоб точніше вказати площу розселення. Наше ж обчислення розраховане на популяризацію цього питання і тут немає особливого значення, чи площа суцільного розселення українського народу була 900 тис. кв. км, 910 чи 890 тис. кв. км. Нам важливо тільки підкреслити порядок цифр, підкреслити, що близько третини етнічної української території перебуває поза межами УРСР.

На оцій суцільно заселеній українцями території живе разом 60 млн. чоловік (за станом на 1.I 1967 року), з чого на Українську РСР припадає близько 46 млн. осіб.

Розглянемо етнічну структуру населення цієї території.

З тих 60 млн. осіб, що населяють етнічно українську територію, на долю українців припадає біля 47 мільйонів, хоч значна частина їх і зараховує себе (або її зараховують) з тих чи інших причин до хохлів, руських, русинів, тутешніх, білорусів тощо. Отже, у загальній кількості населення цієї території (етнічно українських земель)

<sup>20</sup> Слід зауважити, що на Передкавказзі етнічно чиста українська територія тільки на Кубані, а на Ставропілщині – українсько-російська. Але російське розселення безпосереднього зв'язку з іншими районами Росії не має і переважно зосереджене в містах. Про докладніші межі розселення українців дивись у спеціальній літературі, частину з якої я наводжу наприкінці конспекту.

українці становлять понад 76 відсотків. З інших етнічних груп на цій території, найчисленнішою є росіяни, їхня чисельність перевищує, мабуть, десять мільйонів. У відсотках – це приблизно стільки, як було французів в Алжирі... (Але зайвих аналогій у цій площині читач хай не робить!..)

За загальною чисельністю населення усього району (60 млн. осіб) попереду такі країни чи народи: Китай – 711 млн. чоловік, Індія – 500 млн. чоловік, США – 200 млн. чоловік, Росія – 115 млн. чоловік, Японія – 100 млн., Пакистан – 100 млн., Індонезія – 103 млн., Бразилія – 80 млн., Німеччина – 75 млн. чоловік.

Крім суцільної етнічної української території навколо Української РСР, українці творять також великі суцільні території в Європі (Поволжя, Башкирія, Комі АРСР), Азії (Киргизія, Казахстан, Сибір, Далекий Схід) та інших куточках землі, куди їх закидала лиха чи добра доля.

Все ж основна кількість українців зосереджується в Європі. Тут можна навести для порівняння такі цифри.

У Європейській частині СРСР живе біля 60 млн. росіян, а українців 50 млн., з чого на суцільну етнічно українську територію, як уже зазначалося, припадає 47 млн. українців. Кажучи спрощено: в Європі живе 60 млн. росіян і 50 млн. українців. Кількісно різниця невелика. А яка за становищем?

Біля 1 млн. українців живе у Поволжі і прилеглих районах, понад 1 млн. – у Казахстані, понад 1 млн. – у Сибіру, і ще біля 2 млн. українців розпорошено по всьому Союзу РСР. В окремих місцях вони становлять етнічно суцільні українські території.

Так, на Далекому Сході на площі біля 80 тис. кв. км українці становлять близько 60% населення району. А на значно ширшій площі Далекого Сходу (1 млн. 400 тис. кв. км) – близько 48%, що також дає більшість, тільки вже відносно. Усе це подаю за переписом 1926 р., бо перепис 1959 р. скрізь там зафіксував «русских».

Слід відзначити, що йшли українці не на освоєні землі, а на ті напівпустельні, що опинилися в результаті «мирного присоединения» у складі Російської імперії і вимагали для свого освоєння мускульних та, мабуть, і розумових зусиль. Тут підкреслюємо, що з українським народом в'яжеться не тільки освоєння цих величезних територій в Азії, але й дуже значних територій у Північній та Південній Америці.

А як результат – надзвичайна розпорошеність українського народу у світі...

У США українців близько 2,5 млн., у Канаді — понад 500 тис., в Аргентині — понад 200 тис., Бразилії — понад 100 тисяч. В інших країнах світу від Європи до Австралії включно живе понад 1 млн. українців. А всього — поза межами СРСР є понад 4,5 млн. українців.

Отже, підсумовуючи все, бачимо, що у світі проживає біля 58 млн. українців, з чого тільки близько 47 млн. називає себе українцями. Над рештою тяжіє ще різна кличка чи регіональна самоназва: хохол, руський, русин, тутешній, козак тощо.

Але етногонічний процес триває!.. І процес національного самоусвідомлення українців неспинимий...

## XXI. ГЕОГРАФІЧНО-ЕКОНОМІЧНИЙ НАРИС

---

Сучасна територія, заселена українцями суцільною масою, складається з двох нерівних і дуже різних за будовою поверхні частин: рівнинної (південна і південно-західна смуга величезної Східно-Європейської рівнини) та гірської, що складається з Українських Карпат, Кримських та західної частини Кавказьких гір<sup>21</sup>.

Із загальної площі приблизно 75% займають сільськогосподарські угіддя, 14% — ліси, 3% — ріки та внутрішні водоймища, і 3% — болота, чагарники та яри.

Окреслена у попередньому розділі територія не скрізь однакова. У північних, центральних, південних та південно-східних частинах вона низинна, а на заході та сході височинна. Та які б значні не були відмінності у рельєфі, все ж загалом вона має чітко виражений низинний характер: понад 62% території має висоти над рівнем моря — не вище 30 м, понад 21% — висоту від 30 до 60 метрів, біля 4% — 60–100 м і тільки біля 1% території піднімається над рівнем моря на 500 м і вище.

Через усю територію від Полісся до Приазов'я у напрямі Овруч-Запоріжжя-Жданов проходить так званий Український кристалічний масив, що являє собою одну з найстаріших ділянок земної кори. Це немовби своєрідна вісь усієї етнографічної української території.

На геологічній будові цієї території спинятися нема сенсу, значу тільки, що це — один з найбагатших у світі районів. Це справжня перлина на Землі.

Нижче подам короткий перелік природних багатств цієї території.

---

<sup>21</sup> Найвища точка Українських Карпат — Говерла — 2058 м над рівнем моря, найвища точка Кримських гір — Роман-Кош — 1543 м, а заходу Кавказьких гір — Фішт — 2856 м.

## ГОРЮЧІ КОРИСНІ КОПАЛИНИ

На окресленій вище території ці копалини є майже всіх видів. Найзначнішими слід вважати величезні поклади природних газів, розкиданих по різних районах цієї території (Прикарпаття, Рostоччя, Лівобережжя, Крим, Ставропільський та Краснодарський краї. Є газ також по інших районах цієї території).

За станом на 1960 р. це майже дві третини запасів горючого газу усього СРСР. Найбільшими, звичайно, є Шебелинське та Ставропільське.

Промислові запаси нафти значно менші, та причиною цього, мабуть, є недостатня дослідженість території. Адже прогнозні запаси нафти тут дуже великі і становлять понад 12 млрд. тонн. Для довідки вкажемо, що промислові запаси нафти у всьому світі оцінюються приблизно в 40 млрд. тонн. Хоч це промислові запаси, а не прогнозні, як це стосовно України, та все ж маємо уявлення про порядок цифр.

Найголовнішими нафтоносними регіонами є: Дніпровсько-Донецька западина, Передкавказзя, Прикарпаття та Причорномор'я.

Найбільший видобуток нафти зосереджується зараз у Передкавказзі, далі йде Прикарпаття і Дніпровсько-Донецька западина. У Причорномор'ї якогось значного видобутку нафти поки що немає.

Дуже великі запаси вугілля має окреслена територія. Кам'яне вугілля є і в Донбасі, і у Львівсько-Волинському басейні, і у передгір'ях Кавказу. Буре вугілля, хоч і має значно менше значення, теж розкидане по різних районах (Закарпаття, Придністров'я, Придніпров'я і навіть Придунав'я).

Найбільше значення безперечно має Донецький басейн. Запаси вугілля тут є різних марок (від «пісного» і спікливого до антрацитів) і дуже значні. За промисловими запасами вугілля Донбас посідає перше місце в СРСР та одне з перших місць у світі. За загальними геологічними запасами Донбас теж має помітне місце в Європі, де разом з Рурським басейном у Німеччині посідає перше місце. За станом на 1962 рік загальні запаси вугілля у Донбасі становили понад 240 млрд. тонн.

Набагато менші запаси кам'яного вугілля зосереджені у Львівсько-Волинському басейні — всього біля 4 млрд. тонн. Але беручи до уваги віддаленість його від Донбасу, він має теж важливе економічне значення, особливо для західної частини Правобережжя.

Родовища кам'яного вугілля у передгір'ї Кавказу особливого значення поки що не мають, а тому спинятися на них не будемо.



Поклади бурого вугілля найбільші у Придніпров'ї (смуга родовищ тягнеться вздовж Дніпра від Житомирської до Кіровоградської області. Це майже 6 млрд. тонн бурого вугілля. Буре вугілля відоме у Придністров'ї, Закарпатті, на Одещині, Вінничині, Чернігівщині, але значення їх ще не вияснене. Запаси горючих сланців зустрічаються у багатьох місцях (Карпати, Придністров'я, Лівобережжя), але досліджені поки що недостатньо. 1965 р. відкрите величезне родовище горючих сланців на Кіровоградщині. Особливий інтерес становлять поклади менілітових сланців у Карпатах, що є також цінною хімічною та будівельною сировиною. Запаси їх обчислюються сотнями мільярдів тонн, причому потужність залягання шарів досягає десяти метрів.

Є можливість налагодити беззалишкову переробку сланців. Після вилучення органічної частини ми отримуємо напівкокс. У складі органічних речовин — смоли, підсмолена вода і неконденсований газ. Із смоли можна отримувати сланцеве масло, бензино-керосинову фракцію і бітум. З підсмоленої води — феноли і технічну оцтову кислоту. Неконденсований газ сірководень послужить сировиною для виробництва елементарної сірки, гіпосульфату натрію тощо.

Словом, на базі сланців можна утворити цілий комплекс виробництв.

Не треба скидати з рахунку і торф'яні ресурси.

На закінчення вкажемо ще на значні поклади озокериту у Прикарпатті.

## **МЕТАЛЕВІ КОРИСНІ КОПАЛИНИ**

На всій окресленій території є багато зон зруденіння як первинного так і вторинного. Усі найголовніші родовища металевих руд в'яжуться з Українським кришталевим масивом<sup>22</sup>.

Найважливішим і найбільш вивченим районом залягання руд є Криворізько-Кременчуцький. Рудоносні метаморфічні породи залягають тут у вигляді вузької складки, що вціліла від розмиву тільки у глибшій частині. Ця вузька рудоносна смуга має ширину 3–6 км. І тягнеться у меридіональному напрямі майже на 210 км. Основною

---

<sup>22</sup> Великі родовища залізних руд та інших металів є і поза межами цього масиву (Керченський півострів, Кавказ).

цінністю Кривбасу є його корінні багаті руди, які щодо якості не мають собі рівних у світі. Вони містять багато заліза (біля 66%) і відзначаються винятковою хімічною чистотою. Геологічні запаси залізних руд у цьому районі оцінюються в 30 млрд. тонн.

Другим дуже важливим районом залягання залізних руд є район Білгорода – Вовчанська. Це так звана Курська магнітна аномалія. Тут рудоносні поклади тягнуться кількома смугами. Одна з них іде від Вовчанська в Харківській області і через Білгород, Льгов. Дві інші – розпочинаються від Валуйок та йдуть у напрямі через Новий та Старий Оскіл, Тім, Щигри. Руда тут залягає значно глибше, ніж у Кривому Розі, її розробка дуже ускладнена сильними пливунями. Геологічні запаси цього району майже такі ж, як і Кривого Рогу, але руди в основному гіршої якості. Вміст заліза в них становить від 25 % до 45 %<sup>23</sup>.

Третім залізрудним басейном є Керченський. Хоч руди тут і невисокоякісні (вміст заліза всього біля 40 %), зате дуже легкоплавкі й містять в собі також марганець. До цього часу широке їх використання стримується вмістом шкідливих (з погляду минулого століття) домішок – фосфор, сірка, арсен. Керченський басейн зосереджує в собі понад 3 млрд. тонн заліза.

Крім перелічених районів, залізні руди виявлені також у багатьох інших. Наприклад, у Приазовському районі Запорізької області, Оріхівському районі, на р. Конці і Білозерське родовище високоякісних залізних руд, що вже розробляється. Відомі залізні руди також в деяких місцях на Південному Бузі.

Поза межами кристалічного масиву є цілий ряд родовищ залізних руд, наприклад, бурих залізняків і сидеритів. Це, зокрема, донецькі руди. Своєю якістю вони не поступаються перед залізними рудами центрального району РРФСР, на яких працюють Тульський та Липецький металургійні заводи. На північному узбережжі Сивашу в районі сіл Ново-Константинівки і Ново-Троїцького відкрито і частково розвідане велике родовище бурих залізняків керченського типу. На площі Житомирської, Рівненської, Волинської, почасти Київської і Чернігівської областей є численні поклади болотних та дернових залізних руд. На базі цих руд уже в XVI–XVII століттях працювала металургія козацької України. Так звані гути цього району проіснували до кінця XIX ст.

<sup>23</sup> Щоправда останнім часом відкрито родовище високоякісних залізних руд, що дещо нагадують собою криворізькі руди.

Родовища бурих залізняків та сидеритів відомі також у багатьох місцях Карпат і Кавказу.

Підсумовуючи все, слід відзначити, що окреслена територія чи не найбагатший у світі регіон за покладами залізних руд.

Для порівняння вкажемо найбільші родовища залізних руд у світі.

У першу чергу це райони Великих озер у США і Бразильське плато. Руди цих районів за якістю майже дорівнюють криворізьким. Ці райони зосереджують у собі по 5 млрд. тонн кожен. Великі запаси високоякісних залізних руд має у своїх надрах Центральна Африка — біля 4 млрд. тонн. В Європі слід відзначити тільки Францію, що має великі запаси залізних руд (біля 7 млрд. тонн заліза), але залізні руди Франції невисокої якості (біля 36 % заліза в руді). Високоякісні руди в Європі має тільки Швеція. Але запаси їх набагато менші.

Далі кілька слів про марганцеві руди. Український кристалічний масив містить у собі грандіозні поклади марганцевих руд. Це, в першу чергу, два величезних масиви Нікополь-Марганцівський та Токмацький, це і ряд невеликих родовищ у Побужжі. За межами кристалічного масиву відомі родовища марганцю у Чернівецькій області та Закарпатті.

Відомі у світі поклади марганцевих руд оцінюються в 1,3 млрд. тонн чистого металу, з чого на українській кристалічний масив припадає 1 млрд. тонн. Це — 75 % світових запасів.

Рудами інших металів Український кристалічний масив бідніший. Епітет «бідніший» стосується в основному кольорових металів, бо запасами, наприклад, титанових, цирконієвих чи цілого ряду інших руд Український кристалічний масив знову посідає чи не одне з перших місць у світі. Помітне місце кристалічний масив посідає і запасами уранових руд.

У Побужжі та Дніпропетровській області відкрито великі родовища хромових і нікелевих руд, а також алюмінієвої сировини.

Україна має у своїх надрах великі поклади уранових руд, що зараз інтенсивно розробляються (Кривий Ріг тощо). У межах Українського кристалічного масиву значних покладів поліметалевих руд немає. Тут монопольне становище займає район верхів'я Кубані.

Поза Передкавказзям родовища свинцево-цинково-мідних руд відкриті у Донбасі. Там же є і давно відоме родовище ртуті, що має велике промислове значення для всього СРСР.

Ми не спинаємося на практично невичерпних джерелах отримання магнію (Сиваш і деякі лимани), на великих родовищах різноманітних рідкісних металів.

## НЕМЕТАЛЕВІ КОПАЛИНИ

Світовою славою користуються численні родовища каоліну, також пов'язані з площею Українського кристалічного масиву.

Серед них найбільші — Глуховецьке у Вінницькій області, Проснянівське у Дніпропетровській, Біла Балка у Донецькій, Дерманка у Рівенській, Полозьке у Запорізькій, Новоселицьке у Київській та багато інших. На цих каолінах до цього часу працює паперова, фарфоро-фаянсова, гумова та інші галузі промисловості усього СРСР. Поза межами кристалічного масиву відомі великі родовища каоліну у Закарпатті та на Сумщині.

Ще більшу славу встигли здобути українські бентонітові глини, родовища яких розкидані по багатьох куточках України.

Союзне значення мають також поклади лускуватого графіту (Побужжя, Криворіжжя, Приазов'я, а також у Чернівецькій та Закарпатській областях).

Україна має величезні соляні ресурси. Найбільший соленосний район — Слов'янський у Донбасі. Коло Слов'янська є також поклади соляних розсолів. Донецька сіль є основою розвитку хімічної промисловості України і широко розробляється також для побутового вжитку. Район цей дає більше половини видобутку солі всього Радянського Союзу.

Другий великий соленосний район — Прикарпаття. Тут є родовища не тільки кухонної солі і розсолів, а й високоякісних калійних солей (Калуш, Стебник та ін).

Третім соленосним районом є Закарпаття — Солотвинське родовище кухонної солі. Цікаво, що Солотвинська сіль за довоєнного часу експортувалася до Угорщини та Балтійських країн.

Грандіозні поклади солі є на Лівобережжі — так звані соляні куполи, з якими пов'язані родовища нафти. Але це сіль — для майбутнього.

На узбережжі Чорного й Азовського морів є родовища самосадної кухонної солі, а Сиваш та деякі прибережні озера й лимани є фактично невичерпними джерелами не тільки кухонної солі, але й солей калійних, магнієвих, що містять бром, йод та ін.

Далі слід відзначити найбільші в СРСР і одні з найбільших у світі поклади самородної сірки. Це в основному Роздоло-Яворівський район на Львівщині і Сумська область. УРСР має значні поклади сірчаного колчедану, мінеральних фарб, глауконітових пісків і дуже великі запаси гіпсу. Винятково великі й різноманітні запаси кристалічного будівельного каменю, основна маса родовищ якого розташована на площі Українського кристалічного масиву, що дає біля 3/4 видобутку всього граніту в СРСР. Поза межами цього району родовища кристалічних порід зустрічаються в Криму, Закарпатті і Кавказі. Кілька родовищ високоякісного базальту є в Рівненській області і в селі Ісачках Полтавської області.

Ми вже не згадуємо про численні родовища пісковиків, вапняків, доломітів і опоки, що є чи не в кожному районі УРСР, Краснодарського чи Ставропольського країв. Найкраще, це не тільки в Україні а й усьому СРСР родовище вогнетривких і тонкокерамічних глин знаходиться в Донбасі. Це знамените Часів-Ярське родовище.

Перерахунок усіх багатств земних надр зайняв би дуже і дуже багато місця, а тому ми спинилися тільки на найголовніших, зовсім поминувши інші також дуже цінні копалини (польовий шпат, кварц, пірофіліт, кремень, адсорбційні глини, талькові сланці, літографський камінь, слюда, актинолітотремолітові сланці, топаз, гірський кришталь, гранат, яшми, турмалін та інше коштовне каміння, трепел, янтар, не кажучи вже про унікальні родовища мінеральних вод).

Зовсім поминули ми і характеристики багатств лісів Карпат і Кавказу.

\* \* \*

Гідроенергетичні запаси рік усієї території становлять біля 9 млн. квт. Це, щоправда, не дуже багато, але більше, ніж у Франції, Німеччині чи Англії.

Повне освоєння гідроенергетичних ресурсів рік дасть змогу виробляти понад 40 млрд. квт.-годин електроенергії.

\* \* \*

Але чи не найбільшим багатством всієї території є чудові ґрунти і м'який клімат.

Основною ґрунтоутворюючою породою переважної частини території є потужні відклади лесу, утворення яких пов'язане з діяльністю льодовика. Відклади лесу займають біля 90 % усієї території. На цих відкладах утворилися чорноземні ґрунти лісостепу й степу. Цей район зосереджує понад 20 % усієї площі чорноземних ґрунтів СРСР і то найкращих!

Посівні площі всієї етнічно української території перевищують 56 млн. га. Загальна ж площа, що є під сільськогосподарським обробітком, становить понад 80 млн. га, з чого на УРСР перепадає 50 млн. га. Це, звичайно, велика площа. Для порівняння вкажемо, що посівні площі всієї сучасної РРФСР становлять 112,5 млн. га. Порівняємо це із зарубіжними країнами:

Італія — 21,5 млн. га оброблюваної площі;

США — 100 млн. га оброблюваної площі;

Китай — 150 млн. га посівних площ;

Мексика — 13,5 млн. га оброблюваних площ.

Враховуючи надзвичайно сприятливі природні умови цієї території, що є перлиною не тільки Європи, а й усього світу, можна твердити, що товарний вихід продукції з цієї площі 80 млн. га може бути найбільшим серед країн світу.

Скажемо ще, що етнографічна українська територія зосереджує біля 80 % усіх садів СРСР<sup>24</sup>) і біля 40 % площ під виноградниками в СРСР<sup>25</sup>.

Це такий вигляд має Україна з боку «дару божого» — природних багатств.

А чим же вона стала в економічній системі СРСР не з погляду багатств природних, а за виробництвом матеріальних цінностей?

В усіх популярних (і непопулярних) працях, присвячених характеристиці УРСР у господарстві Союзу, фігурують цифри 19–20%.

Це такий внесок України в економічний потенціал СРСР.

Не по всіх видах продукції внесок України однаковий. Це видно хоча б з нижче вміщеної таблиці, яка подає тільки найголовнішу продукцію.

<sup>24</sup> Загальна площа під садами і ягідниками у світі становить 20 млн. га. З чого на УРСР, Краснодарський і Ставропольський краї, Ростовську, Білгородську і частину Воронізької області припадає 2 млн. га, тобто 10 % од світу.

<sup>25</sup> Загальна площа під виноградниками у світі 9 млн. га. З чого на Європу припадає 7 млн. га. Суцільна етнічна українська територія зосереджує 7,7 % площ під виноградниками у світі або 10 % європейських площ.

## Питома вага УРСР у загальносоюзному об'ємі за деякими показниками

| Показники                     | Одиниця виміру  | СРСР<br>в цілому | УРСР  | %    |
|-------------------------------|-----------------|------------------|-------|------|
| Електроенергія                | млрд. квт. год. | 459,0            | 87,3  | 19,4 |
| Газ                           | млрд. куб. м.   | 110,0            | 35,6  | 32,4 |
| Вугілля                       | млн. тонн       | 554,0            | 187,0 | 33,7 |
| в. т.ч. для коксуван.         | -"-             | 134,0            | 74,5  | 55,6 |
| Чавун                         | -"-             | 62,4             | 31,3  | 50,2 |
| Сталь                         | -"-             | 85,0             | 34,6  | 40,7 |
| Залізна руда                  | -"-             | 146,0            | 80,3  | 55,0 |
| Сода кальцинована             | -"-             | 2,7              | 0,843 | 31,2 |
| Сірчана кислота               | -"-             | 7,6              | 1,8   | 23,7 |
| Тепловози магістральні        | секцій          | 1484             | 1410  | 95,1 |
| Трактори                      | тис. штук       | 329,0            | 115,0 | 35,0 |
| екскаватори                   | -"-             | 20,2             | 6,0   | 29,7 |
| Державні<br>капіталовкладення | млрд. крб.      | 34,6             | 5,1   | 14,7 |
| Населення на 1.1.1965 р.      | млн. чол.       | 229,0            | 45,1  | 19,7 |

Жодних даних про т.зв. міжреспубліканський обмін товарами не публікується вже давно, а тому важко уявити собі точну картину сучасного «братства» і «взаємодопомоги».

Невеликий штрих у цьому напрямі дає хіба що опублікований за 1963 рік транспортний баланс СРСР. За цим балансом РРФСР у 1963 році вивезла до інших союзних республік різних товарів (без лісу) 142,49 млн. тонн. Україна відповідно вивезла 125,03 млн. тонн, а завезла 77,46 млн. тонн.

Дуже вже багато думок викликають ці цифри...

Адже Україна за офіційними даними виробляє продукції у три рази з лишнім менше, ніж Росія?

Ще декілька цифр, що характеризують значення УРСР в економічному житті Радянського Союзу .

Україна є чи не найбільшим постачальником товарів на експорт з усіх республік Радянського Союзу. Це добре ілюструється такою таблицею.

*Експорт найголовніших видів продукції у 1963 році*

| Вид продукції         | Одиниця виміру | СРСР        | в т. ч. УРСР | %УРСР до загаль-носо-юзного |
|-----------------------|----------------|-------------|--------------|-----------------------------|
| вугілля               | тис. тонн      | 21 362,0    | 13 198,9     | 61,8                        |
| кокс                  | -"-            | 3 796,0     | 2 426,8      | 63,9                        |
| залізна руда          | -"-            | 20 789,0    | 20 789,0     | 100,0                       |
| марганцева руда       |                | 986,0       | 433,1        | 43,9                        |
| чавун                 | -"-            | 2 538,2     | 2 425,9      | 95,6                        |
| прокат чорних металів | -"-            | 3 536,3     | 2 512,9      | 71,1                        |
| газ природний         | млн. м3        | 300,9       | 300,9        | 100,0                       |
| сірка                 | тис. т         | 103,7       | 88,1         | 85,0                        |
| суперфосфат           | -"-            | 295,1       | 243,1        | 82,4                        |
| сульфат амонію        | -"-            | 410,2       | 341,4        | 83,2                        |
| цукор                 | -"-            | 802,4       | 547,1        | 68,2                        |
| олія                  | -"-            | 258,9       | 168,1        | 61,9                        |
| машини і устаткування | тис. крб.      | 1 291 640,0 | 1 899 405,0  | 15,0                        |

Коментарі тут зайві. Але треба враховувати, що майже вся коксова промисловість європейської частини Союзу працює на українському вугіллі. Коксівне вугілля з Донбасу надходить на коксохімічні підприємства Російської Федерації, там переробляється на кокс, а звідти йде на експорт. Те ж саме стосується чавуну, що поставляється на сталеварні заводи Центру, де він переплавляється на сталь, а далі на прокат.

Я вже не кажу про сірку чи цукор, які рафінуються у великій кількості також на заводах Центру з української сировини.

Отже, наведені цифри довелося б значною мірою скоректувати у бік збільшення, щоб відобразити дійову роль УРСР у загальносоюзному експорті. Тут зовсім не йшлося про міжреспубліканський обмін, бо таких цифр дістати ніде, а тільки про закордонний експорт. Слід тут зазначити, що питома вага УРСР все ж непропорційно висока порівняно з імпортом і загальним виробництвом. Та й справді. Доля УРСР в експорті СРСР у 1963 році становила 28,0%, а в імпорті — 17,2%, у той час як промислове виробництво УРСР становить близько 18% від загальносоюзного.



А який вигляд має економічний потенціал України на світовому тлі?

Якщо врахувати, що СРСР дає біля 60% від промислового виробництва США, то тоді на долю УРСР припадає 12% від США.

Це порівняння зроблено між іншим, бо загальні цифри не дають належної картини економічного потенціалу кожної країни зокрема, а тим більше їх співвідношення. Та й немає певності, що справді СРСР дає 60% від США.

Відомо, що величина економічного потенціалу країни наближено тільки характеризується фактичним обсягом (а також структурові) виробництва матеріальних цінностей. І чим більші масштаби виробництва, тим багатше суспільство і тим більше, за рівних умов, можливостей використати матеріальні ресурси на розширення виробництва, а звідси (чи звідси?) — підвищення матеріального і, мабуть, не тільки матеріального добробуту народу.

Порівняння економічного потенціалу дуже складне, а тому завжди наближене. Іноді навіть спекулятивне!

Отже, і вміщена нижче таблиця, що порівнює економічний потенціал ряду країн, не претендує на однозначне й точне вирішення цього питання. Що ж, нехай сама і не вирішує, але ми сподіваємося на інтуїцію читача і його тверезі роздуми.

Коментувати цієї таблиці не будемо, бо це може зробити кожний читач.

**До економічного потенціалу УРСР  
(капіталістичні країни у 1964 р., УРСР – 1965 р.)**

| <b>Показники</b> | <b>одиниця</b>        | <b>Англія</b> | <b>ФРН</b> | <b>Франція</b> | <b>Японія</b> | <b>Етнічна територія</b> | <b>У тому числі УРСР</b> |
|------------------|-----------------------|---------------|------------|----------------|---------------|--------------------------|--------------------------|
| Територія        | тис. км. <sup>2</sup> | 244,1         | 248,0      | 551,0          | 372,1         | 901,0                    | 601,0                    |
| Населення        | млн. чол.             | 54,2          | 56,1       | 48,5           | 96,9          | 60,0                     | 47,0                     |
| Посіви зернових  | млн. га               | 3,2           | 4,0        | 7,8            | 4,5           | 31,0                     | 19,5                     |
| в т.ч. пшениці   | -"-                   | 1,1           | 1,5        | 4,4            | 0,5           | 12,2                     | 6,9                      |
| Збір зернових    | млн. т.               | 12,6          | 12,7       | 24,5           | 15,1          | 55,0                     | 31,5                     |
| в т.ч. пшениці   | -"-                   | 3,7           | 5,2        | 13,6           | 1,3           | 25,0                     | 15,2                     |

|                               |              |       |       |      |       |       |       |
|-------------------------------|--------------|-------|-------|------|-------|-------|-------|
| Збір цукрових буряків         | -”-          | —     | 12,7  | 14,8 | —     | 59,0  | 41,0  |
| Збір картоплі                 | -”-          | 6,7   | 25,8  | 12,0 | 5,9   | 24,0  | 19,1  |
| Видобуток газу природного     | м л р д . м³ | —     | —     | 7,9  | —     | 75,0  | 39,4  |
| Видобуток кам'яного вугілля   | млн. т.      | 202,7 | 142,1 | 53,0 | 50,9  | 235,0 | 194,0 |
| Видобуток руди залізної       | -”-          | ...   | ...   | 57,9 | 1,1   | 94,0  | 84,1  |
| -”- марганцевої               | -”-          | —     | —     | —    | —     | 10,2  | 10,2  |
| Виплав чавуну                 | -”-          | 16,5  | 27,2  | 16,2 | 23,8  | 35,0  | 32,6  |
| -”- сталі                     | -”-          | 26,6  | 37,3  | 19,8 | 39,8  | 41,0  | 37,0  |
| Виробництво електроенергії    | -”-          | 177,7 | 161,0 | 93,8 | 151,5 | 130,0 | 94,6  |
| Виробництво тканин усіх видів | млн. м²      | 1400  | 1313  | 1852 | 4051  | 400   | 294   |

## КОРОТКА БІБЛІОГРАФІЯ

---

*(крім зазначених тут з технічних причин не подаю праць,  
друкованих латиницею)*

1. Абрамов А.К. К истории Верхнего Подесенья 1 тыс. н.э. // Советская Археология — 1964. — № 1.
2. Аванесов Р.И. Очерки русской диалектологии. — М., 1949.
3. Александренко. Искусство в Галиции. — К., 1911.
4. Александров Б.А. Положение национальных меньшинств в послевоенной Европе. — М., 1933.
5. Алексеев В.П. Антропология Салтівського могильника. // Матеріали з антропології України, вип. 2, 1962.
6. Алексеева Т.И. Антропологическая характеристика славянских племен бассейнов Днепра и Оки в эпоху средневековья. // Вопросы антропологии. — 1960. — № 1.
7. Андерсон О.В. Внешняя торговля Украины в 1918 г. — К., 1919.
8. Андріяшев А. Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI в. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН, кн. XX. — К., 1928.
9. Антонович В. Моя исповедь. — Основа. — 1862.
10. Антонович В. Исторические деятели Юго-Западной России.
11. Антонович В. Последние времена казачества на правобережной стороне Дніпра. — К., 1868.
12. Антонович Д. Триста років українського театру 1619—1991 рр. — Прага. — 1925.
13. Антонович Д. Скорочений курс історії українського мистецтва, 1923.
14. Апанович О. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. — К., 1961.

15. Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — К., 1968.
16. Артамонов М.И. Венеды, невры и будины в славянском этногенезе. // Вестник ЛГУ. — 1946. — № 2.
17. Артамонов М.И. История хазар. — Л., 1962.
18. Артамонов М.И. Происхождение славян. — Л., 1950.
19. Архангельський. Борьба с католичеством и умственное пробуждение Южной Руси к концу XVI в. — Киевская старина, 1886.
20. Архангельський. Очерки из истории Западно-русской литературы XVI-XVII века.
21. Ахтанзян А. От Бреста до Киля. — М., 1963.
22. Багалій Д. І. Нарис української історіографії. — т. 1., Літописи. — вип. 1. — К., 1923.
23. Багалей Д. История Северской земли до половины XIV ст. — К., 1882.
24. Багалей Д. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. — М., 1867.
25. Батюшков. Холмская Русь. Исторические судьбы русского Забужья. — Спб., 1887.
26. Бачинський Ю. Україна irredent. — Львів, 1900.
27. Бачинський Ю. Українська еміграція. — том I. — Львів, 1914.
28. Баштовий І. (Нечуй-Левицький). Українство на літературних позовах з Московщиною. — Львів, 1891.
29. Берг Л.С. Этнографическая карта сельского населения Бессарабии. — Петроград, 1920.
30. Бебель та Пернерсторфер. Національна та інтернаціональна ідея. — К., 1917.
31. Бережков М.Н. План завоевания Крыма, составленный в царствование Алексея Михайловича ученым славянином Юрием Крижаничем. — Спб., 1891.
32. Березовець Л. До питання про літописних сіверян // Археологія. т. VIII. — К., 1953.
33. Березовець Д. О датировке черняховской культуры // Сов. Ареол. — 1963. — № 3.
34. Бибилов С.Н. Некоторые вопросы заселения восточной Европы в эпоху палеолита // Сов. арх. — 1959. — № 4.
35. Білоусенко О. Холмська справа. — К., 1919.
36. Бодуен-де-Куртене И.А. Национальный и территориальный признаки в автономии. — Спб. — 1913.

37. Борисов М. Соціалізм і питання про національну автономію. — Відень, 1917.
38. Борщак І. Наполеон і Україна.
39. Бочковський О. Вступ до націології. — 1934.
40. Бочковський О. Національна справа. — 1920.
41. Бочковський О. Національне пробудження, відродження, самовизначення.
42. Бочковський О. Поневолені народи царської імперії, їх національне відродження та автономічні прямування. — Відень, 1916.
43. Брайчевська А. Південна межа черняхівської культури на Дніпрі. Археологія. — т. XI К., 1957.
44. Брайчевський М. Антський період в історії східних слов'ян. — Археологія. — т. VII, — К., 1952.
45. Брайчевський М. Археологічні матеріали до вивчення культури східно-слов'янських племен VI–VIII ст. — Археологія. — т. IV, К., 1950.
46. Брайчевський М. Біля джерел слов'янської державності (соціально-економічний розвиток черняхівських племен). — К., 1964.
47. Брайчевський М. На захист Псевдо-Маврикія. — Археологія. — т. XV, К., 1963.
48. Брайчевський М. Походження Русі. — К., 1968.
49. Брайчевський М. Про етнічну приналежність черняхівської культури. — Археологія. — т. X, — К., 1958.
50. Брайчевський М. Римська монета на Україні. — К., 1958.
51. Брюсов А.С. Археологические культуры и этнические общности // Советская археология. — т. XXVII, — М., 1956.
52. Брюсов А.С. Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху. — М., 1952.
53. Бугославський С. Українсько-руські пам'ятки XI–XVIII вв. про князів Бориса та Гліба. Пам'ятки мови та письменства давньої України // Видає Комісія давнього письменства ВУАН. — т. 1, — К., 1928.
54. Буда С. За український університет. — К., 1912.
55. Бухановський. Народне господарство і міжнародне економічне становище України. — К., 1916.
56. Василевский Л. Спорные вопросы в области польско-украинских отношений // «Украинская жизнь». — М., 1912.
57. Василенко Н.П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. — К., 1916.

58. Великанова М.С. К антропологии средневековых славян Прутско-Днестровского междуречья // Советская этнография. — 1964. — № 6.

59. Великовский М., Левин И. Национальный вопрос. — Хрестоматія. — т. 1 П, — М., 1931.

60. Величко Г. Народописна карта українського народу. — Львів, 1896.

61. Весь світ в Українській справі. — К., 1908.

62. Винниченко В. Відродження нації. — т. I—III, — К., 1920.

63. Власенко Є. Фінанси України // «Нова Україна». — 1927. — № 12.

64. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Документы и материалы. — т. I—III, — М., 1946—1947.

65. Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології. — Прага.

66. Возняк М. Просвітні змагання галицьких українців в XIX в. — Львів, 1912.

67. Возняк М. Українська література. т. I—III, — Львів.

68. Волков. Ф.К. Антропологические особенности украинского народа, 3б. — «Украинский народ в его прошлом и настоящем». — Т. II, 1916.

69. Воробьев В.А. Великорусы. — М., 1902.

70. Восканян В.К. Древняя Русь и Украина в судьбах армян. 3б. «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов». — Ереван, 1961.

71. Габ С.П. Заметки о говоре Приазовья «Ученые записки Ростовского-на-Дону Университета». — т. 46, вып. 5, — Ростов-на-Дону, 1958.

72. Галаган М. З моїх споминів, т. I—IV, — Львів, 1930.

73. Галичина, Буковина и Угорская Русь, составлено сотрудниками ж. «Украинская жизнь». — М., 1915.

74. Гальковский Н.М. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. — т. II. Записки Московского археологического института, т. XVIII, — М., 1913.

75. Гапусенко І. Боротьба східних слов'ян за вихід до Чорного моря. — К., 1916.

76. Геринович В. Географічна карта земель, де живе український народ. — К., 1917.

77. Гермайзе О. Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів. — «Україна», кн. 1–2, 1924.
78. Гехтер М. Значення України в економічному житті Росії. — ЛНВ, 1909, XI.
79. Гильченко Н.В. Антропологический тип малоросов. — «Киевская старина», т. X, вып. IX, июнь 1895.
80. Гильченко Н.В. Кубанские казаки. — Известия Общества любителей естествознания антропологии и этнографии. — т. X, вып. 2, 1895.
81. Гірчак Є. Національне питання та правий ухил. — Харків, 1930.
82. Гіршфельд А. Міграційні процеси на Україні. — Харків, 1930.
83. Гнатюк В., Франко І. Національне відродження австро-угорських українців. — Відень.
84. Гнатюк В., Франко І. І ми в Європі. Протест проти мадярського тисячоліття // «Життя і слово», 1896.
85. Голіцинська К. Українці на Самарщині. — ЛНВ, 1913, XII.
86. Голобуцький В. Запорожское казачество. — К., 1957.
87. Голобуцький В. Черноморское казачество. — К., 1956.
88. Голубев С.Т. История Киевской Духовной Академии. — К., 1886.
89. Голубинский В. История русской церкви. — т. I, — М., 1901.
90. Гордієнко М. Федерація Одеса, 1917.
91. Горюнова Е.И. Этническая история Волго-Окского междуречья. — ЖИА, № 94, — М., 1961.
92. Государственный бюджет СССР и бюджеты союзных республик. Стат. зб. — М., 1966.
93. Готьє Ю.В. Железный век в Восточной Европе. — М–Л, 1930.
94. Градовский А.Д. Национальный вопрос в истории и литературе. Собрание сочинений. — т. VI. . Спб., 1873.
95. Граков В.Н. Желюнова А.И. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР в скифское время. Сб. «Вопросы скифско-сарматской археологии». — М., 1954.
96. Греков В.Л. Борьба Руси за создание своего государства. — М–Л, 1945.
97. Греков Б.Д. Киевская Русь. — М., 1917.

98. Гринкова Н.П. Воронежские диалекты. «Уч. зан. Лен. пединст. им. Герцена», 1947, т. 45.
99. Грінченко В. Листи з України Наддніпрянської. — К., 1917.
100. Грінченко В. Нова сім'я. — К., 1917.
101. Грінченко В. Перед широким світом. — К., 1907.
102. Грушевська Катерина. З примітивної культури. Розвідки і доповіді Катерини Грушевської. — К., 1924.
103. Грушевський М. Анти, «Записки НТШ, т. XXI». — Львів, 1898.
104. Грушевський М. Велика, Мала і Біла Русь. — «Україна», 1917, кн. I—II.
105. Грушевський М. 250 літ. — ЛНВ, 1904. — 1.
106. Грушевський М. Джерела до історії України. — т. I—XII, 1911.
107. Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху. 1922.
108. Грушевський М. Історія України-Руси. — т. I—X, — Львів К., 1898—1934.
109. Грушевський М. История украинского казачества. — т. I—II, — К., 1913.
110. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII в. — К., 1912.
111. Грушевський М. «Мазепинство» і «Богданівство». — ЛНВ, 1912, I.
112. Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії. — К., 1918.
113. Грушевський М. Студії з економічної історії України. — К., 1918.
114. Гук Отто. Поверхностные замечания по дороге из Москвы в Малоросию в осени 1805 г. — ч. 1—3, — М., 1806.
115. Даниленко В. Неолит Побужья и вопрос о сложении трипольской культуры. — «Тезисы доклада на VIII конф. института археологии в Киеве», 1956.
116. Данилович С. Програма українсько-руської радикальної партії. — Л. 1896.
117. Дашкевич Н.П. Заметки по истории Литовско-Русского государства. — К., 1885.



118. Дебаты по национальному вопросу на Броинском партийтаге. Передовая М. Райтнера «Эволюция социалистической мысли в национальном вопросе». — К., 1906.

119. Дебец Г.Ф. О путях заселения северной полосы Русской равнины и восточной Прибалтики // «Советская этнография». — 1961. — № 6.

120. Дебец Г.Ф., Трофимова Т.А., Чебоксаров Н.Н. Проблемы заселения Европы по антропологическим данным. — «Труды Института этнографии АН СССР, новая серия, т. XVI», — М., 1951.

121. Делекторский Ф. Русская народная партия и украинофильство в Прикарпатской Руси. — К., 1914.

122. Дело членов ЦК Украинской партии социалистов-революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часника, Ярослава и др. (Стенографич. отчет). — Х., 1921.

123. Денисевич Г.К. К истории образования говоров с украинской основой на Курско-Белгородской территории. — «Ученые записки Курского пединститута», вып. 9, 1959.

124. Дзедзелевский И. К вопросу о времени расселения восточных славян на южных склонах Украинских Карпат. — М., 1964.

125. Джиджора Ів. Економічна політика російського правительства супроти України 1710–1730 рр. — Львів, 1911.

126. Дымша Л.П. Холмский вопрос. — Спб., 1910.

127. Довженок В. Землеробство Древньої Русі. — К., 1961.

128. Дорошенко Д. Білоруси і їх національне відродження. — К., 1908.

129. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923. — Ужгород, 1932.

130. Доценко Ол. Літопис української революції. — т. I–II, — Львів, 1923–27.

131. Драгоманов М. Австро-руські спомини. — I–V, — Львів, 1889–1892.

132. Драгоманов М. Казка про Б. Хмельницького, у «Вибраних творах українських письменників». — Львів, 1912.

133. Драгоманов. М. Листи на Наддніпрянську Україну. — К., 1917.

134. Драгоманов М. Матеріали для культурної й громадської історії Західної України, (відділ рукописів Наукової бібліотеки у Львові).

135. Драгоманов М. Нарис української соціалістичної програми. — К., 1918.

136. Драгоманов М. Пропавший час. Україна під Московським царством. — К., 1817—1918.
137. Драгоманов М. Про українських козаків, татар та турків.
138. Драгоманов М. Собрание политических сочинений. — К., 1917.
139. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. — Львів, 1892.
140. Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм.
141. Дульзон А. К характеристике украинских говоров Республики немцев Поволжья, — Покровск, 1927.
142. Дяченко В. Антропологічний склад українського народу. — К., 1965.
143. Эварницкий Д.И. История Запорожских казаков. — т. I—III, Спб., 1906.
144. Елпатьевский С.Я. Национальный вопрос. — «Русское богатство», 1910, XI.
145. Етнографічна мапа Української соціалістичної радянської республіки (склали: А. Кримський та К. Воблий).
146. Ефименко А.Я. История украинского народа. — т. I—II, Спб., 1906.
147. Ефименко А.Я. Национальность по Г.В. Соловьеву. — 36. Южная Русь, т. II.
148. Жаботинский В. Самоуправление национального меньшинства // «Вестник Европы», 1913, IX—X.
149. Жвания Г. Международноправовые гарантии защиты национальных меньшинств (исторический очерк). — Тбилиси, 1959.
150. Жерела до історії України-Руси, т. I—XV., К., 1930.
151. Жилко Ф. Нариси з діалектології української мови. — К., 1966.
152. Житецкий П. Русский патриотизм. — «Основа», 1862, I.
153. Житловский Х. Социализм и национальный вопрос. — К., 1906.
154. Загорский С. Украина и единая Россия в их экономических взаимоотношениях, — «Родная земля», кн. II—III, — К., 1919.
155. Залізняк М. Нариси про національне питання. — К., 1918.
156. Затонский. Национально-культурное строительство.
157. Иванов В.В. Русские народные говоры. — М., 1956.
158. Иконников В.С. Опыт русской историографии. — т. II, кн. I, — К., 1908.

159. Импер. академия Наук. «Об отмене стеснений малорусского печатного слова». — Спб., 1910.
160. Историко-этнографический атлас «Русские». — М., 1967.
161. История СССР с древнейших времен до наших дней. — т. I–VIII, — М.
162. Історія України в документах і матеріалах. — т. I–III, — К., 1940.
163. Історія українського друкарства. — т. I, — Львів, 1925.
164. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. — М., 1963. (СРСР, УРСР, РФСР).
165. Казанский П.Е. Присоединение Галичины, Буковины и Угорской Руси. — Одесса, 1914.
166. Казанский П.Е. Современное положение Червоной Руси. Австро-венгерские зверства. Публичная лекція. — Одеса, 1914.
167. Капельгородський П. Українці на Кубані, — К., 1907.
168. Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу. — т. I–III, — Л., 1921–1922. 169.
169. Карский Е.Ф. Белоруссы. Введение к изучению языка и народной словесности. — т. I, — Вильно, 1904.
170. Кистяковский А. Воспоминания. — К., 1896.
171. Кистяковский Б. Страницы прошлого. — М., 1912.
172. Клепатський П. П'ятнадцять лекцій з історії України. — К., 1919.
173. Клименко А.С. Наш ансамбль. «Культура кубанского колхоза». — М., 1956.
174. Концевич. Г. Чумаки в народных песнях. «Известия Общества любителей изучения Кубанской области», вып. IV, — Екатеринодар, 1913.
175. Кабузан В.М. Народонаселение России XVIII–XIX ст. — М., 1964.
176. Ковалевський М. Зі споминів засланого без суду. — ЛНВ, 1901, XI–XII.
177. Коваленко Г. Українська історія. — К., 1917.
178. Коваль В.М. Міжнародний імперіалізм і Україна, 1941–1945. — К., 1966.
179. Кокошкин Ф.Ф. Автономия, федерация, национальный вопрос. — Спб., 1906.
180. Кокошкин Ф.Ф. О правах национальностей и о децентрализации. — М., 1906.

181. Коммунист. Интернационал. — Бюллетень III конгресса Коминтерна, № 1–9, — М., 1921.
182. Кондрашович М. К історія стародавнього Ужгорода и Подкарпатской Руси до XIV віка. — Ужгород, 1928.
183. Кордуба М. Історія Холмщини й Підляшшя. — т. I, — Краків, 1941.
184. Кордуба М. Простір і населення України.
185. Короткі підсумки перепису населення України 17ХІІ. 1926, Харків, 1928.
186. Костомаров Н. Исторические монографии. — т. I–XXI, Спб., 1903–1906.
187. Костомаров Н. Украинский сепаратизм.
188. Котляревский А. Были ли малоросы исконными обитателями Полянской земли или пришли из-за Карпат в XIV в. — «Основа», кн. IX, 1862.
189. Котляревський В. Національно-територіальні межі України. — ЛНВ, 1907, VI–XI.
190. Кошевой В. Мечты польских националистов и действительность // «Украинская жизнь», 1913, XI–XII.
191. Красильников Ф. Малороссия и малороссы. — М., 1094.
192. Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). — М.
193. Крымский А. Древне-киевский говор. — Спб., 1907.
194. Крип'якович І. Богдан Хмельницький. — К., 1954.
195. Кричевський Є. Ранній неоліт і походження трипільської культури. — К., 1947.
196. Кубанские станицы. — М.: Наука, 1967.
197. Кубань. Збірник статей про Кубань та кубанців. — Прага, 1926.
198. Кулиш П. История воссоединения Руси. — т. I–III.
199. Кульчицький Л. Федералізм і соціалістична політика. — Відень, 1915.
200. Кухаренко Ю. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры. САИ СССР, вып. Д–I–29, — М., 1965.
201. Кухаренко Я. Вівці й чабани в Чорноморії (Вирізка з ж. «Основа», 1862, с. 29–39. У вирізці є також листи Мазепи до Петра I).
202. Кушнер (Кнышев) П.И. Национальное самосознание как этнический определитель. В кн. «Институт этнографии АН СССР», Сообщения т. 8. — М., 1949.

203. Кушнір В. Українське питання в польській призмі перед Європою. «Нова громада». — К.: 1906.
204. Кушнір М. Земельна справа на Україні. — К., 1917.
205. Лавров П.А. Исторические письма (письмо XI «Национальности в истории»). — Спб., 1906.
206. Лазаревский В.А. Русский народ в Карпатах. Галицкая Русь и ее борьба за свою самобытность. — К., 1915.
207. Латта В. Словацько-українська мовна межа. Зб. «Українська діалектологія і ономастика». — К., 1963.
208. Левенок І. Юхновская культура. // Советская археология. — 1963. — № 3.
209. Левин И.Д. Национальный вопрос в послевоенной Европе. — М., 1934.
210. Левин М.Г. Этнографические и антропологические материалы как исторический источник // Советская этнография. — 1961. — № 1.
211. Левинський В. Из Українського робітничого руху в Галичині. // Дзвін. — 1913. — № 6-12.
212. Левинський В. Проблеми централізму й федералізму в австрійським робітничім русі. — Дзвін. — 1914. — № 1.
213. Левинский В. Царская Россия и Украинский вопрос. — Женева, 1917.
214. Ленін В.І. Про Україну. — К., 1957 та — К., 1969.
215. Леонтович В. Автономія, її наслідки і шляхи перед нею. — К., 1917.
216. Лер-Сплавинский Т.К. К современному состоянию проблемы происхождения славян. // Вопросы языкознания. — 1960. — № 4.
217. Линниченко И. Взаимные отношения Руси и Польши до пол. XIV ст., 1884.
218. Лісовий П. Кубань. — Х., 1938.
219. Ллойд Джордж. Правда о мирных договорах. — т. I, II, — М., 1957.
220. Лозинський М. Відносини між президентом Української Національної Ради Петрушевичем і мною. (кабінет рідкісної книги).
221. Лозинський М. Галичина в життю України. — Відень, 1916.
222. Лозинський М. Українство і москвофільство. — Львів, 1909.
223. Лозинський М. Українське національне питання в творах Драгоманова. — Відень, 1915.

224. Луначарский А.П. О национализме вообще и украинском движении в частности // Украинская жизнь. — 1912. — № 10.

225. Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — М., 1910.

226. Любимов С. Борьба между представителями великорусского и малорусского направлений в Великороссии в конце 17 и начале 18 в., 1875.

226. Ляпушкин И.И. Днепровское левобережье в эпоху железа. — МИА СССР, 104.

227. Ляпушкин И.И. Некоторые вопросы из предистории восточных славян. — КСИА АН СССР, вып. 100, — М., 1965.

228. Майский И.М. Воспоминания советского посла. Война 1939—43. — М., 1965.

229. Максимович М. Собрание сочинений. — т. I—III. — К., 1876—1880.

230. Марголин А. Украина и политика Антанты. — Берлин, 1921.

231. Марков Д.А. Русская и украинская идея в Австрии. — М., 1915.

232. Марков О. Враги единства русского народа мазепинцы. Каннова работа. — К., 1915.

233. Марусин К. Поход в Турцию кубанских казаков. — Екатеринодар, 1915.

234. Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. Зб. «Пам'яті Т.Шевченка». — К., 1915.

235. Материалы к вопросу образования Холмской губернии. — Варшава, 1911.

236. Материалы по вопросу о преподавании предметов украиноведения в учебных заведениях. — К., 1918.

237. Материалы по естественному движению населения Украины 1867—1914 (Статистика Украины, серия I, том III, вып. I).

238. Махно Е. Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу // Археологія. — 1950. — № 4.

239. Мылько Н.Д. Культура Кубанской станицы. — Краснодар, 1958.

240. Мирные переговоры в Брест-Литовске. Полный текст стенограммы. — т. 1, — М., 1920.

241. Миронов П.В. Население Краснодара. — Краснодар, 1927.

242. Миртов А.В. Східна межа української мови. «На мовознавчому фронті», кн. 1, — К., 1931.

243. Миртов А.В. Украинцы на Дону. — Ростов-на-Дону, 1930.

244. Михальчук К. Открытое письмо к А.Н. Пыпину по поводу его статей о споре между южанами и северянами. — К., 1909.

245. Михайленко М. Росія і Україна. — Відень, 1917.

246. Могиланский М. О культурном творчестве (Украинская проблема), 1916.

247. Моора Х.А. О древней территории расселения балтийских племен. — С.А. — 1963/ — № 2.

248. Муретов Д. Этюды о национализме // Русская мысль. — 1916. — № 1.

249. Новоловський М. Українці і слов'янський конгрес у Празі 1848. — 1930.

250. Нариси стародавньої історії Української РСР. — К., 1957.

251. Население Кубанской области по данным вторых экземпляров листов переписи 1897 г. — Екатеринодар, 1906.

252. Немалов Л.М. Финансы и финансовая политика Украины. — К., 1919.

253. Нидерле Л. Этнографическая карта славянского мира. — М., 1915.

254. Никонов В.А. Исчезнувшие языки Поочья // Вопросы языкознания. — 1960.

255. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, 1941–1944. — Збірник документів і матеріалів. — К., 1951.

256. Нольде В. Автономія України з історичного погляду (переклад). — Львів, 1912.

257. Носов А. До антропологічного типу українського населення // Вісник природознавства. — 1927. — № 3–4.

258. Нотович Ф.И. Бухарестский мир 1918. — М., 1959.

259. Нюрнбергский процесс. — тт. I–VII., — М., 1958–19961.

260. Образцов И. Киевские ученые в Великороссии // Эпоха. — 1865, 1865, кн. 1.

261. Одинец Д. Юридический характер присоединения Украины к Москве (России) 1654 г., Збірник «Родная земля». — т. I–II, — К., 1919.

262. Олесевич Т. Статистичні таблиці українського населення СРСР. — В., 1930.

263. Онишкевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — К., 1930.
264. Оппенгейм Л. Международное право. — т.1, — М. 1948.
265. Оссовский П. Новые владения России в Западной Европе. Описание Галиции. — К., 1914.
266. Охримович Ю. Розвиток української національної політичної думки. — 1922.
267. Очерки по истории СССР. — III–IX вв. — М., 1958.
268. Павлович М.А. Вопросы колониальной и национальной политики и III Интернационал. — М., 1920.
269. Палиев В.И. Природа и население Слободской Украины. — Х., 1918.
270. Памятники русского права. Выпуск 1. Памятники права Киевского государства X–XII вв. — М., 1952. Вып. II. Памятники русского права., — М., 1953.
271. Пархоменко В. К вопросу о начальной истории христианства на Руси. — Х., 1914.
272. Пассек Т.С. Раннее земледельчество (трипольские) племена Поднестровья. Материалы и исследования по археологии СССР, — 84, 1961.
273. Пастернак Я. Коротка археологія західно-українських земель. — Л., 1932.
274. Пекарский П. Представители Киевской учености в пол. XVII ст. // Отеч. Записки. — 1862, кн. 2, 3, 4.
275. Переписка Секретариата ЦК РСДРП (б) с местными партийными организациями (ноябрь 1917 — февраль 1918 г.). — М.
276. Петров В. Давні слов'яни та їх походження. УІЖ. — 1963. — № 4.
277. Петров В. Давні слов'яни V–VIII ст. УІЖ. — 1966. — № 2.
278. Петров Н.И. Киевская Академия во II половине XVII ст. — К., 1895.
279. Плетнева С.А. От кочевий к городам. Салто-маяцкая культура. — М., 1967.
280. Подолинський С. Ремесла і фабрики на Україні. — Женева, 1880.
281. Пожарський Н. Нариси з історії української кооперації. — К., 1919.
282. Покровский М. Русская история с древнейших времен. — т. 1–III, — М., 1933.



283. Понятенко П. Культура, національність та асиміляція в їх взаємних стосунках. — К., 1912.
284. Попов О. Хлібна торгівля України. — Х., 1927.
285. Попов П. Діалектологічні спостереження на північно-східному кордоні України, «Записки історично-філологічного відділу ВУАН». — т. 7–8, — К., 1926.
286. Постышев П.Т. Цветет и крепнет индустриально-колхозная Украина. — М.
287. Постоловская Т. Борьба за ленинскую политику на теоретическом фронте Советской Украины // Вестник Коммунистической академии. — 1934. — № 4.
288. Приходько В. Непевні елементи в українстві. — К., 1909.
289. Равич-Черкасский. История Коммунистической партии (большевиков) Украины.
290. Разговор Малороссии с Великороссией // Киевская старина. — 1862. — П, VII.
291. Рамм В.Я. Папство и Русь в X–XV вв. — М — Л, 1959.
292. Революция и національний вопрос. Т. I–III.
293. Реннер К., Гаммер О. Національна справа: імперіалізм і соціалізм. — Відень, 1915.
294. Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. — М., 1964.
295. Різниченко В. Проект українського університету в Батурині. — К., 1916.
296. Ровинский Д.А. Подробный словарь русских граверов 17–19 вв. — Спб., 1895.
297. Русанова И.П. Территория древлян по археологическим данным. — СА, 1960.
298. Русов А. Карта расселения украинского народа // Укр. Вестник. — 1906. — № 4.
299. Савич О. Нариси історії культурних рухів на Україні й Білій Русі у XVII–XVIII вв. — К., 1930.
300. Садиленко М.А. Устойчивость кубанского языка. 3б. Вып. 1. — Краснодар, 1927.
301. Саликовский А.Ф. Кризис федеративной идеи на Украине. — К., 1918.
302. Саліковський О. Нова Україна. Шлях нової державності. — К., 1919.
303. Саліковський О. Чого домагаються українці та інші народності Росії.

304. Сборник законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. — М., 1925.

305. Сборник приказов, постановлений, распоряжений, циркулярных телеграмм Народного Комиссариата внутренних дел РСФСР, вып. 1. — Х., 1919.

306. Сборник приказов Реввоенсовета Республики 1921. — М., 1921.

307. Сборник сведений о Северном Кавказе. — т. VII, Ставрополь, 1912.

308. Сборник указов и постановлений Временного правительства., вып. 1, 2, П-Х, 1918.

309. Сवादост Э. Как возникает всеобщий язык? — М., 1969.

310. Свит. Украинский Дальний Восток. — Харбин, 1934.

311. Симоненко Р.Г. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 р. — К., 1962.

312. Сыманович Э.А. Северная граница памятников Черняховской культуры. — МИА СССР, № 116. — М., 1964.

313. Сикорский И.А. Русские и украинцы. Глава из этнологического катехизиса. — К., 1913.

314. Скрипник М. Нарис пролетарської революції на Україні. — Ч. Ж., 1, 1923.

315. Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорізької. Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права., вип. 3, — К., 1927.

316. Смирнов А. О националистических извращениях в географической науке на Украине. — 1934.

317. Смуток П. Перспективы русско-украинских отношений // Укр. жизнь. — 1913.

318. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства 1917–1918. — М., 1919.

319. Соколов П. Украина в государственном бюджете России // Укр. вестник. — 1913.

320. Солонська Г.Т. До включення українських говірок Воронежчини та їх зв'язку з іншими діалектами української мови. Зб. «О.О. Потребня та деякі питання сучасної славістики». — Х., 1962.

321. Солонська Г.Т. До питання класифікації українських говірок Воронежчини. «Праці XI республ. діалектологічної наради». — К., 1965.

322. Старосольський В. Теорія нації. — Відень, 1921.

323. Происхождение и сущность украинофильства. — К., 1912.
324. Стасюк М. Автономія і розвиток продуктивних сил. — Спб., 1909.
325. Стебницький П. Поміж двох революцій. — К., 1918.
326. Стебницький П. Украина в экономике России. — 1918.
327. Струве Р.В. Общерусская культура и украинский партикуляризм // Русская мысль. — 1912. — № 1.
328. Сулятицький П. Нариси з історії революції на Кубані, I–IV. — Прага, 1925.
329. Сумцов Н.Ф. О влиянии малорусской схоластической литературы XVII в. на великорусскую раскольническую литературу XV–III в. // Киевская старина. — 1895, кн .12.
330. Сюкняйнен И.И. Карельский вопрос в советско-финских отношениях 1918–1920 гг.
331. Тереножкин А.И. Предскифский период в днепровском лесостепном Правобережье (автореферат докт. дис.). — М., 1958.
332. Тимошевський В. Мова і національність. — Чернівці, 1912.
333. 1917 г. на Киевщине, Хроника событий. — К., 1928.
334. Титов А. Проповеди св. Дмитрия Ростовского на украинском наречи. — М., 1909.
335. Толчевський А. Утопія і дійсність. — К., 1911.
336. Третьяков П.Н. Фино-угры, балты, и славяне на Днестре и Волге. — 1966.
337. Удовкина К.К. Говоры потомков переселенцев с Украины в Кагальницком районе Ростовской обл. (автореф. канд. д). — М., 1954.
338. Украинский вопрос. Составлено сотрудниками журнала «Украинская жизнь». — М., 1915.
339. Украинский народ в его прошлом и настоящем. — т. I–II, Пгд., 1914, 1916.
340. Фабрикант Н. Краткий очерк из истории отношений русских цензурных законов к украинской литературе. // Рус. Мисль. — 1906.
341. Феноменов М.Я. Русский патриотизм и братство народов. — М., 1917.
342. Филин Ф.П. Образование языка восточных славян. — М–Л, 1962.
343. Флоринский Т. Малорусский язык и «українсько-руський» сепаратизм. Спб., 1900.

344. Фортунатов К. Национальные области в России. — Спб., 1906.
345. Франко І. Молода Україна. — Ч. 1. Львів, 1910.
346. Франко І. Поза межами можливого. — ЛНВ, 1910, X.
347. Харлампович К. Малорусское влияние на великорусскую церковную жизнь. — т. 1, — Казань, 1914.
348. Хвиля А. До розв'язання національного питання на Україні. — Х., 1930.
349. Хвиля А. Проти українського й російського націоналізму. — Х., 1927.
350. Хоменко А. Населення України 1897—1927. — Х., 1927.
351. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр. ч. I—IV. — Прага, 1921—1922.
352. Цегельский Л. Украинство немската интрига ли е? — София, 1915.
353. Черлюнчакевич Н. Национальный состав Советской Украины. — Х., 1925.
354. Чистяков В. Описание говора ст. Пашковской (к диалектологии украинского языка). «Сбор. статей по экономике и культуре», вып. 1. — К-р, 1927.
355. Чубинский М. Украинская национальная идея и ее правовые постулаты // Украинская жизнь. — 1913. — № 6.
356. Шахматов О. Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'яток староукраїнщини XI—XIII вв. — К., 1922.
357. Шекера І. Міжнародні зв'язки Київської Русі. — К., 1963.
358. Шекера І. Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах. — К., 1967.
359. Шелухин С. Украинцы, русские, малороссы // Украинская жизнь. — 1916. — №№ 7, 8.
360. Шульгин О. Политика. — К., 1918.
361. Щеголев С.Н. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. — К., 1914.
362. Щеголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — К., 1912.
363. Юркевич Л. Національна справа і робітництво. — К., 1913.
364. Яворський В. Українська справа в європейським освітленні. — Відень, 1905.

365. Яворський М. Революція на Україні в її головніших етапах. — Х., 1923.

366. Яринович А. Галичина в ея прошлом и настоящем. Очерк истории национальной жизни русин в Австро-Венгрии. — М., 1915.

367. Ярошевич А. Малороссы по переписи 1897 г. — «Киевская старина», 1905, VI.

368. Яснопольский Н.П. О географическом распределении государственных доходов и расходов России. — I—II, — К., 1891—97.

369. Яценко А.И. Топонимика Курской области. — Курск, 1958.

## ЗМІСТ

---

|                                                               |     |
|---------------------------------------------------------------|-----|
| IX. ХТО – «ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТ»,<br>А ХТО – «НАЦІОНАЛІСТ»? ..... | 3   |
| X. ДО УКРАЇНСЬКОГО КОМУНІЗМУ .....                            | 35  |
| XI. ВІД КОМУНІЗМУ ДО НАЦІОНАЛІЗМУ.....                        | 89  |
| XII. ВІЙНА З ГІТЛЕРИЗМОМ .....                                | 175 |
| XIII. САМОУСВІДОМЛЕННЯ ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ.....                   | 190 |
| XIV. ЩЕ РАЗ ПРО САМОУСВІДОМЛЕННЯ .....                        | 211 |
| XV. ЧИ УТВОРИЛАСЬ НА КУБАНІ<br>НОВА КУБАНСЬКА НАЦІЯ?.....     | 228 |
| XVI. ДО ІСТОРІЇ ЧЕСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ .....                    | 260 |
| XVII. САМОУСВІДОМЛЕННЯ ТА СУВЕРЕНІТЕТ .....                   | 264 |
| XVIII. ЯК УКРАЇНА СТАЛА КОЛОНІЄЮ .....                        | 282 |
| XIX. ЯКІ ВИСНОВКИ З ЦЬОГО?.....                               | 291 |
| XX. РОЗСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ .....                      | 299 |
| XXI. ГЕОГРАФІЧНО-ЕКОНОМІЧНИЙ НАРИС .....                      | 303 |
| КОРОТКА БІБЛІОГРАФІЯ .....                                    | 315 |

*Літературно-художнє видання*

**ЗИНОВІЙ АНТОНЮК**

## **КОНСПЕКТ САМОУСВІДОМЛЕННЯ**

### **ЧАСТИНА 2**

Підписано до друку 28.11.2007

Формат 60 x 84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс  
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 19,9 Умов. фарб.-від. 20,42  
Умов.- вид. арк. 20,83. Наклад 1000 прим.

Харківська правозахисна група  
61002, Харків, а/с 10430  
<http://www.khpg.org>

Видавництво «Дух і Літера»  
Національний Університет «Києво-Могилянська Академія»  
5 корпус, кім. 210  
04070, Київ, вул. Волоська, 8/5  
<http://www.duh-i-litera.kiev.ua>

Надруковано на обладнанні Харківської правозахисної групи  
61002, Харків, вул. Іванова, 27, кв. 4